

AZ „ÉLET” KÖNYVEI

RÁKOSI JENŐ
A MAGYARSÁGÉRT

TARTALOM

Egy szó többiek elé.
A magyar glóbusz.
A nemzeti nyelv.
A nyelv kultusza.
A purizmus.
Nemzetiségi kérdésünk.
Hazafiság és művészet.
A szabad sajtó 50. születésnapján.
Költészet.
Gyermekirodalom.
Modern versek.
Magyar zene.
A magyar író.
A dráma szabályairól.
Bánk bán.
Madách.
Arany János.
Gyulai Pál.
Greguss Ágost.
Salamon Ferenc.
Erkel Elek.
Versek és versírók.
Munkácsy Mihály.
Az Isten-ember.
Szigeti József.
Tamási József.
Lukácsy Sándor.
Csatai Zsófi.
Klárne Angyal Ilka.
Ifjúkori emlékeimből.
A mi diáktanyánk.
Komócsy József.
Legkedvesebb könyveim.
Német városok.
Lenau.
Oberammergau.
Banquo szelleme.
Shylock Párisban.
Coquelin.
Homér.
Arisztofanész.
A kéoszi csalogány.
Szokratesz.

Egy szó többiek elé.

Az újságíró az bizony olyan, mint egy könnyelmű, délceg, gondtalan *Don Juán*: szeretkezve csatangol rendetlen muzsájával keresztül-kasul az élet berkein és szórván szerelmét, egyre hagyogatja el e szerelem gyümölcseit... Azután egy napon jön az *Élet kiadótársaság* (mint a számonkérő *Végzet*) és összeszedi az elhagyott porontyokat, kimosdatja, ki is fésüli, sorakoztatja glédába és helyet kér nekik, sajnos ott, ahol aki helyet kér, mérlegre is tétetik és megmértetik...

Állják-e ezek a legények a megmértést, nem tudom. (A kiadók lelke rajta.) Látom, hogy sorakoztatásukban se rend, se rendszer, se kronológia, se semmi. Legföljebb egy kis tárgyi rokonság azok közt, akik mint egy csoportba verődve, csoportban követik az előző csoportot. De mind lármás, jókedvű, őszinte, Istenben bízó kamasz. Mondjam-e, hogy szeretetreméltó? Nekem az. Mert nem hazug egy se, nem bántja a másét egy se, szereti a világot és ami csak van benne, mind és mind szeretné, ha más is szeretné. Hitvallása valamennyinek - felekezeti különbség nélkül -, ami a bűnös apjoké: a *magyarság*, amelyért élni-halni kell s amelyért élni-halni érdemes.

Balatonföldvár, 1914 július 23.-án.

Rákosi Jenő.

A magyar glóbusz. (1882.)

Olvasóim azt kérdezik: mi az? Az egy bécsi találmány s magyarul annyit jelent, hogy „az úrhatnám magyar”. A magyar, aki nem fér meg a bőrében. A magyar, akinek szűk a világ. A magyar, aki, ereje még nem levén arra, hogy meghódítsa magának a földgömböt, legalább csináltat magának törvényhozásilag „magyar glóbuszt”. Persze arról volt csak annak idején szó, hogy a magyar iskolák használatára szánt papiros-pépglóbuszok - magyar felírásokkal készíttessenek. Ez épp oly természetes volt, mint az, hogy ezért a német roppantul megharagudott, mivel hogy azelőtt a glóbusz is csak németül járt nálunk. A németek tehát, minthogy egyebet sem tehettek azzal a szesszel nevettek német-világszerte rajtunk, hogy mi úrhatnám hóbortunkban már az egész glóbuszt Magyarországgal akarjuk telepíteni. Annyival könnyebben nevetettek, mert hiszen számunkra csakúgy ők liferálják most a magyar glóbuszt, mint liferálták annak előtte a németet. Övék a haszon és a nevetés, mienk csak a glóbusz. Régen németül, most magyarul verik egy kicsit a fejünkbe és egy kicsit a fejünkhöz.

De nem olyan nagy oktondiság az, amilyenek a németek kitalálták. Hiszen csak uralkodásról van szó, arról, hogy hány emberen uralkodik a magyar. És ha az „ember” szót nem filantropikus értelmében vesszük, (némelyek már-már a macskát is, de a majmot bizonyosan e fogalom alá veszik,) hanem határokat vonva a két király: az indulat és az ítélet birodalma közt, csak azokról beszélünk, akik az utóbbinak polgárai: lélekben, tudásban, ízlésben művelt elemei az emberiségnek, akik felett uralkodni nem a pallos jogával, hanem a szellem hatalmával lehet csak: akkor, nos akkor a magyar glóbusznak nem is olyan nagy híja lesz. Ki csak ama részei esnek a föld kerekének, amelyeken az európai műveltség ízlése nem parancsol.

Négy fő iránya van a világnak: kelet, nyugat, dél és észak. Négy hódítót küldök én ki most innen a Duna völgyéből: egyet, aki megbüvöli a szemeket; egyet, aki megbüvöli a füleket; egyet, aki megbüvöli a szíveket; egyet, aki bűbájjal veszi meg az egész embert és kelet, nyugat, dél és észak fogja hirdetni a magyar dicsőséget. És kell-e több ennél ahhoz, hogy egy ideális magyar glóbusz gyönyörét élvezzük itthon mi szegény magyarok?

Amely nép az emberiség művelődésében, a rettentő küzdelemben a tökéletesedés felé e tökéletesedésnek négy fő csúcsát érinti, amely nép négy hőroszt ad egy század szellemi harcának hőskölteményébe; amely nép a nagyság mértékét négy alakban betölti teljesen: az a nép, ha kicsi, ha nagy, az első közt ragyog, részese a jelen legfőbb dicsőségének, biztos zálogával bír egy reményteljes jövőnek, tényezőivel a nagyságnak. Abban a népben a kor nyavalyái tehetnek rombolást, az anyag ereszthet belőle vért, egy brutális ellenség ideig-óráig rátaposhat, de életéhez nem fér semmi hatalom. Annak a népnek tehetsége, teremtő ereje adja meg a jogot a helyre, melyet elfoglal a glóbuszon. Arra a népre szüksége van a világnak, mert nála nélkül jelene kisebb volna, mint amekkora.

Ha a magyart a múlt század német törekvései képesek lettek volna kiirtani, akkor a jelen század megfosztatott volna dicsősége egy részétől, attól a résztől, amely Európában fénnel most borítja a magyar nevet...

Mondjunk hát himnuszt annak, aki közeleg a távol nyugatról, kit mesés híre előz meg útján, kit ünnep fogad, ünnep kísér, ahova bemén és ahonnan távozik, aki egyetlen most a világon minden élőtársa között: mondjunk himnuszt Munkácsinak, aki ecsetével a szemet büvöli, ahogy százévek óta nem büvölte senki.

Hódítva járja ő be a világot s a magyar glóbusznak hódít művészetével.

Mondjunk másodszer dalt az ősz mesternek, akit Európa „királynak” tisztel, ha oda ül ama tökéletlen hangszerhez, hogy csodát tegyen rajta és uralkodjék a megbájt füleken: ünnepeljük az ősz mestert, aki az imént tette lábát a honi földre e szókkal: „Érzem, érzem, sehhol sem vagyok otthon, csak itt.” Mondjunk dalt a dalosnak, mondjunk dalt Liszt Ferencnek, aki hódít amerre jár, hódít a magyar glóbusznak.

És mondjunk mesét arról, aki már Európának meséli faja történetét, népe erényeit, hibáit, szokásait, reményeit, bánatát; mondjunk mesét arról, aki zsenijével kitört a gátakon, melyek a mi nyelvünk és az idegen nyelvek közt fennállnak, kinek ajkáról patakszik az elbeszélés ezüst folyama és bejárja határainkon túl az idegen határokat, szeretet, érdeklődés, figyelem és bámulat tárgya; ékes szavú hírnök a magyarról, értékes szószóló, kedves barát a családokban; hódító harcos megvető és gögös, rágalmas és cudar ellenségek ellen; becsülethozó kiküldöttje a magyar szellemnek, amely tagadóit százfelé elnémítja s helyet nyer idegen szívekben, idegen családok tűzhelyén, mint a legkülönb idegen mérköző fele: mondjunk mesét Jókai Mórról, ki hódít tisztelőket, hívőket, rajongókat a magyar glóbusz dicsőségére.

De halkan beszéljünk a negyedikről, aki dalos, mint bárki, akinek halhatatlanságot adott a lant, aki mély, mint a görög bölcs, szerény, mint a nagyság és igaz, mint Arany.

A másik három zsenije egyesül a negyediknek fölséges harmóniájában, harmonikus nyugalomban.

Ilyen a magyar glóbusz! Milyen vajjon a bécsi?

A nemzeti nyelv.

Ma az egész vonalon a nyelvért, vagy legalább a magyar nyelv jegyében folyik a harc és a küzdelem. Az iskolában hathatósabban ápolják a nemzeti nyelvet és irodalmat. Számos irodalmi társulat és kör alakul ebből a célból. A kultúregyesületek a nemzeti nyelv terjesztéséről egyre növekedő eredménnyel iparkodnak gondoskodni.

Azt szokták mondani, hogy az Isten azzal különböztette meg az embert az állattól, hogy földíszítette a nyelv adományával. Ez, azt gondolom, nem szabatos megkülönböztetés. Az Isten csak hangot adott, a levegőn élő minden állatnak, az emberi állatnak is. Az állat a hangot kiformalta nyelvvé. Aki megfigyelte az állatokat, tudja, hogy azoknak is van nyelvük, de a nyelv kifejező tehetsége igen korlátolt. Csak jeleket tudnak egymásnak adni, tudják néha egymást gyönyörködtetni hangjuk modulációival s meg tudják értetni érzéseiket s ösztöneiket.

Az ember azonban az ajándékba nyert hangját odáig fejlesztette, hogy nemcsak mindezt kifejezni és megérteni tudja, hanem ki tud fejezni fogalmakat és gondolatokat is, és ez tette őt a világ urává. Világos ebből, hogy az Isten temérdek ajándéka közt a nyelv a legbecsesebb. Ezzel és csak ezzel tette az emberre nézve lehetővé, hogy iparkodhassék ő hozzá hasonlatosnak lenni.

Ha már most az egész emberiségnek legfontosabb tulajdonsága a nyelv képessége, úgy világos, hogy az emberiség tagjaira: a nemzetekre nézve is áll, hogy legdrágább kincsök a nyelvük.

Az egyén legdrágább kincse az élete. Minthogy pedig a nemzet a nyelvében él, világos, hogy a nemzet élete a nemzet nyelve. Vele él, vele hal, nála nélkül megszűnt lenni, megszűnt egyéni életet élni és fölveszi annak a nemzetnek egyéniségét, amelynek fölvette a nyelvét.

A nyelv keletkezését alig lehet másképpen képzelni, minthogy egy csoport ember, mely tán törzssé verődött össze, a maga körében érzései és benyomásai ösztönére, a természettől nyert hangból tagolt hangokat alkotott és ezeket lassan, hosszú századok, sőt évezredek alatt kifejlesztették az egymást követő nemzedékek azzá, amit ma művelt nyelvnek nevezünk.

Semmi sem világosabb annál, minthogy ebben a munkájukban őket érzékeik, ösztöneik, érzésük, hajlandóságuk, ízlésük és gondolkozásuk vezette. Ebből pedig következik az, hogy természetesen tehát a nyelv hű képe, mása, következménye, alkotása és kifejezése valamely nemzet ösztöneinek, hajlamainak, érzéseinek, ízlésének, gondolkozásának, azaz egész egyéniségének és jellemének. Bizonyos tehát kettő: 1. hogy amely nemzet elvesztette a nyelvét, az lassan-lassan kivetkőzik a saját ösztöneiből, a saját érzéseiből, saját ízléséből, a saját gondolkozásából; 2. hogy az egyén, aki nyelvileg gyermekkorától kezdve beleolvad egy nemzetbe, az benne növekedvén e nyelvben, nyelvével együtt felveszi a nemzet egész karakterét is. Mert minden fogalmát, minden vágyát, minden gondolatát, minden ízlését a nyelv segítségével kelti agyvelejében életre, melyben tehát egy nemzeti lelki és értelmi élet keletkezik.

Itt kell megemlítenem azt, hogy mily kegyetlen veszedelem rejlik abban a fonák divatban, mely fájdalom, annyira el van terjedve nálunk, hogy gyermekeinket már zsenge korukban iparkodunk idegen nyelvekre tanítani. Innen van az, hogy a pór nép minden tanulás és útbaigazítás nélkül klasszikus tisztaságában tudja megőrizni a nemzeti nyelvet s a nyelvtudomány kénytelen hozzája iskolába járni, hogy törvényeit megállapíthassa, míg viszont a műveltebb osztályok ajkán, noha grammatikát és szintaxist tanulnak az iskolában, megromlik a nemzeti nyelv. És innen van, hogy mentül feljebb megyünk a társadalom rétegein, annál romlottabb és

tökéletlenebb nyelvtudást találunk, úgy, hogy elmondhatjuk, hogy a magyar nyelv tökéletlenül tudása egyenes arányban van a mentül több idegen nyelv tudásával.

Irtóztató vétek és kárhozat, hogy a magyar családokban éppen a leányokat oktatják idegen bonneok és nevelőnők, noha éppen a magyar nyelv a világon a leggyönyörűbben hangzik minden nyelvek között női ajkáról, éppen az egész világon a magyar nők azok, akik a legpongyolábbul és leghanyagabbul beszélnek a saját nyelvüket. Nálunk a legnagyobb műveltségnek tartják az idegen nyelv tudását. Franciaországban, Németországban a legnagyobb s legtűrhetlenebb műveletlenségnek a nemzeti nyelv pongyolaságát vagy tökéletlenségét tartják. Az angolra nézve, mely tudvalevőleg a legbüszkébb, a legönérzetesebb s leghatalmasabb nemzet, ez a kérdés egyáltalán nem is létezik, mert az angol egyáltalán nem tanul és egyáltalán nem beszél még a külföldön sem idegen nyelvet.

Igaz, mi számban és hatalomban kisebbek vagyunk és a gyakorlati élet erősebb kényszert gyakorol mireánk, mint az angolra, németre és franciára. De ez ellen van egy nagy erősségem! A tudományok, úgy az elvontak, mint a modern, gyakorlati tudományok ismerete sokkal fontosabbak és absolute fontosabbak egy nemzetre nézve, mint a nyelvek tudása.

Kapunk-e mi magyarok úgy a tudományokon, mint a nyelveken? Minden anya, aki szeret azzal kérkedni, hogy a fia meg a leánya már ír és beszél németül és kitünően ejti ki a franciát, méltatlankodó bosszúsággal beszél a zsúron arról, hogy az oktondi professzor az ő drága fiacskáját elbuktatta a haszontalan latinból, a számár fizikából és a fölösleges magyar nyelvtanból, mert hiszen magyarul a Zsuzsi szobaleány is, bár kissé parasztosan, de jól tud, bár soha hírét sem hallotta a grammatikának. A Zsuzsi szobaleány jól tud magyarul, a kisasszonykája ellenben nem tud jól.

De ez csak egy kis kirándulás elkeseredésem tág mezejére. Mert az angol hatalmát nem az gyarapította meg, számát nem az sokasította meg, hogy megtanult minden tagja két-három nyelvet a magáén kívül, hanem az, hogy a magáét kiművelte, hozzá ragaszkodott, azon művelte a tudományt és irodalmat rendületlen hittel és ebből nyert nemzeti ereje csodás terjeszkedő és hódító hatalommal ruházta fel, intenzív gazdálkodást folytatott a maga nyelvével, mi külterjes gazdálkodást folytatunk idegen nyelvek segítségével.

De visszatérek kirándulásomból tárgyamhoz és fölteszem a következő kérdést: hol kell a nyelvben a nemzeti jellemet és jellemalkotó erőt keresni? Kétségkívül nem a nyelv anyagában, vagyis a szavakban. A nyelv anyagába jellemző momentumok csak az érzékek által jutnak, de ezek nem nemzeti sajátságok, csak egyszerű érzékelések, hangfestések, vagy szóbeli megérzések. Például a villám villan, ami épp úgy kifejezi az elektromosság elsülését a felhőkben, mint a német Blitz és blitzen. A dörög az ézengést szinte utánozza, mint a maga fogalmát a dübörög, berreg, susog, stb. a német Donner, zischen, a francia tonnerre és chuchoter stb. De ezek egyikében sincsen semmi, amit nemzeti momentumnak mondhatnánk. Hiszen ha teszem a kenyeret kunyar-nak vagy konyar-nak hívnók, az éppen olyan magyar volna, mint a kenyér, mert igazság szerint ebben a szóban, mint száz másban semmi sincsen, ami megmondaná, hogy miért hívjuk mi kenyérnek azt, amit a latin panis-nak mond. A szókincese tehát fontos és érdekes, inkább azonban esetleges anyaga egy nyelvnek, nem benne kell a nemzeti momentumot keresnünk. Hiszen van arra is példa, hogy egy-egy nemzet teljesen kicseréli a szókincsét és még sem változik meg maga s megmarad annak, ami volt. Ilyen nemzet vagy inkább törzs van Afrika nyugati partján, egy vad nép, amely a maga szókincsét teljesen kicserélte a jövevény kereskedő angol nép szókincsével, de azért a saját nyelvén angol embernek érthetetlenül beszél. Ilyen még, hogy messzebbre ne menjünk az oláh, amely régi szókincsét szintén odaadta az V. évszázadi rusztikus latin nyelv szókincséért cserébe, de azért nem lett latin nép maga s nyelve sem lett latin nyelv. A magyar nyelv is temérdek idegen ele-

met olvasztott fel magába, az angol éppenséggel három-négy nyelv anyagát szedte föl magába - majdnem egyenlő arányban - mégis egyetlen, eredeti és nemzeti. A nyelv nemzeti jellemét alkatában, strukturájában, szerves részében kell keresnünk, amelyben megszűnik az esetleg és a logika s az agyvelő rendszeressége lép előtérbe. A nyelve anyagát úton-útfélen fölszedi az ember, a nyelve szerkezetét ellenben megalkotja. Megalkotja külső behatások alatt is, minő a klíma, amely ilyen vagy amolyan életmódra kényszeríti vagy csábítja: terméketlenségével munkára, pazar termésével henye életre; nomád, pásztor vagy házépítő földművességre, vadászatra, halászatra és így tovább. Az életmódja szerint lesz közlékeny vagy hallgató, büszke vagy alázatos, kalandos vagy békeszerető, gondtalan vagy takarékos, találékony vagy lusta eszű s így tovább. Mert másnak fejlődik az, aki az örökös nyár égővén tölti életét, másnak, aki hideg zónákban lakik és ismét másnak, aki fölött forró nyár és jégfogú tél váltakozik. Másnak, akit termékeny föld táplál, másnak, aki csak legelővel rendelkezik barmok számára és megint másnak, aki sovány talajból alig tud valami táplálékot kicsikarni s vízre kénytelen bocsátkozni, mint halász, vagy fenevadakra kell vadásznia, hogy meleg ruhára tegyen szert. És valamint egyénisége, elsősorban testi ügyességei, azután lelki diszpozíciói eképpen az adott életviszonyai szerint fejlődnek ki, azonképpen azután kezdetben néhány hangból, néhány szóból álló nyelvanyagának uralkodó lelkülete szerint fejleszti ki a belső szerkezetét: kapcsolásait, kötéseit s mindazt, amit az ember alkotóerejétől vagy képességétől a nyelv nyer. Egy-egy ilyen embercsoport tehát testi-lelki életével szoros összefüggésben alkotja meg a szerszámát, a lakását, a ruházatát, mind ennek díszítését és ezzel párhuzamosan a nyelvét. Ha elsokasodik és állami szervezetet is tud magának adni, akkor nemzetté lesz és amit megtart abból, amit kezdettől fogva maga alkotott, az neki nemzeti sajátja, mondjuk: nemzeti civilizációja.

A nyelv kultusza.

Vannak nemzetek, melyek mindenféleből szeretnek egyet-mást mutatni s amelyeknek e szerint igen gazdag nemzeti civilizációjuk van. A modern élet az árú, a gondolat, a művészi és ember-anyag nagy forgalmával, tömeges kicserélésével ráteszi pusztító kezét kivált a fejlődésnek kezdőbb állomásán lévő nemzeti eredetiségekre, de viszont jobban meg is becsüli, ami kiválóbbat produkál egy-egy idegen nemzet! Hiszen nem látjuk-e például napjainkban a kínai és japáni civilizáció betörését az európai civilizációba kivált a művészet és ipar terén? Még nem sokan vették észre csak azt is, hogy a mi szecessziós irányunk anyja a japán művészet. A nemzeti egyéniség a maga külsőségeiben, ruházatban, szerszámban, a mindennapi élet eszközeiben, építkezésben, szokásban, díszítésben mind jobban-jobban elvész és elkeveredik s a keverék általános lesz. A magyar úri öltözködés már itthon is csak parádé, de mint huszáregyenruha tartja magát a külföldön is és a zsinórozást egyszer-egyszer fölkapta a párisi divat is. Ez olyan, mint mikor egy-egy szavunkat átveszi a francia nyelv, pl. ezt a szót, hogy: kocsis. Ki kell azonban mondanunk, hogy egy-egy kialakult nemzeti nyelv, minthogy benne egész történelmi érzés és gondolat világa a nemzetnek nyert kifejezést, nem egyéb mint élő és szerves képe magának a nemzetnek: gondolkodásának, alkotásainak, filozófiájának, politikai észjárásának és egész jellemének. Ez a mély értelme van annak, hogy nyelvében él a nemzet.

Mert egy nép, melyet az idők viszontagságai megfosztottak mindentől, amit keletkezése óta létrehozott, vagy gonosz körülmények megakadályoztak mindannak a létrehozásában, amire különben képes lett volna: ez a nemzet, ha különben képes volt megőrizni önköltött nyelvét: kedvezőbb időkben újra diadalra juttathatja önköltött nyelvét; diadalra juttathatja nemzeti karakterét és újra megalkothatja nemzeti civilizációját. Ennek egyetlen biztos és csálhatatlan útja pedig nem más, mint a nyelv kultusza.

Koncentrálni kell nemzeti nevelését a nyelvére. Minden agyvelőt a saját nyelvével kell impregnálnia, hogy a nemzet beszélő szervei minden idegen nyelv használatára tökéletlenekké váljanak: nemcsak beszélni, de gondolkodni is kizárólag anyanyelvén tanuljon, hogy e nyelv törvényei szerint gondolkozzék és minden más nyelven fogalmazott gondolat neki idegen és tökéletlen legyen. Ez úton lesz nemzetivé a tudomány, az ízlés, a művészet, az inspiráció és az emberi alkotás minden tényezője.

Ez - a nyelv egy nemzet kezében - az az épületkő maradék, amelyből a művész meg tudja konstruálni az egész épületet: a nemzet kizárólag a nyelvből meg tudja konstruálni, helyre tudja állítani civilizációja nemzeti stílusát.

Mindezeket elgondolván, megalakul elmémbe az a sejtélem, hogy micsoda ránk, magyarokra a nyelvünk. Sokat hallunk a nemzeti géniuszról, de sehol sem találjuk megfejtését e fogalomnak. Nos a nemzeti géniusz inkarnációja a nemzeti nyelv. A magyar nemzeti géniusz a magyar nyelv, elannyira, hogy a mi nemzeti géniuszunk jobban, elevenen munkál abban az idegen bevándorolt házaspár gyermekében, aki kizárólag a magyar nyelvben nőtt emberré, mint abban az ősi családból eredt magyar úrból, aki idegen nyelveken szedte magába műveltségét.

A nemzeti nyelv által él a nép, mint a kereszttség indelebilis karaktere által a keresztények egy lelki közösségben: nemzeti kötelékben, érzései, vágyai, eszméi és öntudata egységességében.

A legtisztább, legeredetibb, leglogikusabb és legérdekesebb nyelv Európában a magyar. Mind ezt szerkezetére és törvényeire nézve értem. Hozzátehetem, hogy nyilván eredetére nézve is a legrégebbi. Az összes európai nyelvek közelebbi vagy távolabbi atyafiságban vannak egymás-

sal. Közös eredetük kimutatható. Egy sincs azonban köztük, mely szerkezetében oly egységes és kizárólagos volna, mint a magyar.

A legegyszerűbb eszközökkel éri el a legfőbb célokat, amelyeket a nyelv szolgál. És ha elemezzük, elemei közt ugyanazokat a jellemző tulajdonságokat, sajátságokat és törvényeket találjuk, melyeket magában a magyar emberben és környezetében.

Mindnyájan látunk olasz, francia és német falvakat. Ismerjük az olasz házépítést sok zegezugával, sarkával, csücskével, grádicsával, mely már a régi római világból származott le. Már akkor a ház elül tangó volt, belül tetigi, a hátulja tactum. Ugy változott, csavarodott mint az igéje mikor hajlítják. Igaz, hogy a klíma szükségének megfelelően, de ez csak az adott helyzet, abba építi bele az olasz a karakterét. Művészetnek az építészetben is átvette a római ember a görögöt, lakóházat a maga képeire, nyelve törvényei szerint alkotott magának.

És ki nem ismeri a gót stílust és az ónémet házépítést, a maga tornyocskáival, fülkéivel, erkélyeivel, kiugrásaival, beszögelléseivel, ducaival és százféle tagoltságaival! És ki ne tudná, hogy a német és franciának két nagy mestere épp úgy beszél, mint ahogy épít, ide-oda szökő hangsúllyal, elnyalt s elharapott szótagokkal, a magánhangzók kétségbeejtő variációival, a mássalhangzók hihetetlen elköszörülésével, úgy hogy ezeket a nyelveket jóformán kétszer kell megtanulni: egyszer írásból, egyszer hallás szerint. Mind a két nyelv cifrázatai megvannak a két nyelv történelmi ruházatán is; megvan a nyelv karaktere magán az emberen is: a francia éneklő deklamációja, pózos viselkedése; a német nehézsége és pátosza nyelvéből ered. Ezeket a nyelveket nem lehet másképpen beszélni és kell hozzá épp úgy mint az olaszhoz, gesztikulálni, szinte hadonázni, sőt arcokat vágni.

Jól jellemzi nemcsak az embert, de a nyelvet is a két ember, aki csikorgó tél idején bemenekül a csárdába.

A német belöki az ajtót s végigugrálva a szobán, kezét-lábát dobálva hajtogatja: Szapperlott, kalt, kalt, kalt! A magyar belép, megáll, körülnéz, végigsimítja bajuszát és szól: Jó idő van!

Mert nézzenek meg egy magyar parasztot, a maga nyugalmaival, mélyen ülő, lesből nyugodtan néző két szemével, csendes mozdulataival, szinte minden gesztus nélkül; egyszerű ruhájával, amely sem színben, sem formában nem kérkedik; kivált a bő gatyá szépen rakott ráncaival, amely szemérmesen elrejti az ember formáit és erejét egyaránt: olyan nyugodt, plasztikus, világos, vonzó jelenség, minőt a világ parasztjai közt nem találunk. Azután kevésszavú, tagolt, lassú, értelmes beszéde! És eszejárásának egyszerű, logikus volta.

És nézzék meg a magyar falut: egy házsor vagy két sor ház szembe, vagy négy sor, kettő keresztbe, kettő hosszat, vagy a falu és város nagysága szerint nyolc-tíz vagy több párhuzamos sor, de mind egyenes, hogy végig lehet rajta látni, csak kényyszerűségből kanyarodik meg valamely akadálytól.

És nézzék meg a magyar paraszt házát: az utcára a lakórész, hozzárova a kert felül a gazdasági rész, az istálló is, egy végben hosszat, legvégül tán a tyúktól vagy a kutya vacka.

És nézzék meg a magyar nyelvet hozzá, amely nem cifrázza magát hangsúlyokkal, épp oly kevéssé, mint az ember beszédét gesztikulációval; hanem mint ahogy a lakóház rész elöl van, azután hozzárovnak a más célokra szükséges részek - megüti az első szót és sorakoztatja méltóságos tempóban a többi. És nem kever egymáshoz nem illő magánhangzókat, hanem vonzatja hangtörvénye szerint a felhangúkat felhangúval, az alhangúkat az alhangúval. És a mássalhangzókat keletkezési helyük szerint szereti egymásután glédában látni és ha idegen szót vesz át, amelyben egymásután sorrendben olyan mássalhangzó van, melyek közül az első a torokban, a második a nyelv hegyén, a harmadik a szájpadról körül születik, akkor inkább

összecseréli a betűket, hogy úgy következzenek egymásután a szájban, ahogy a szájüregben keletkeznek és a kolerából a nép csinált korelát s a paraszt szívesebben mondja, hogy Králi, mintsem azt, hogy Klári, az utóbbiból még inkább Kalárit csinál.

És ha egymáshoz viszonyba hozza a szókat, hogy gondolatokat termeljen, egyszerű ragozással teszi, nem töri át a szót, hogy *ich mag*-ból *ich möcht*-et csináljon, hanem elül ereszti a szót magát - mint ahogy az utcára kiépíti a háza lakórészét, - azután hozzátoldja a ragot, mint a házához a mellékhelyiségeket és végigragoz és a legjelentéktelenebb viszonylatot is raggal fejezi ki, mint ahogy házához odaragasztja a tyúkólat, a kutyavackot vagy a kis faragószínt a gazda.

Az alpesi német is egy föld alá visz mindent, de nem egymásutánban, hanem egymás mellé, egymás közé és egymás fölé is, hogy az ember nem tudja, a gyermekeire nyit-e rá egy-egy ajtón vagy a borjas tehenére.

A magyar ember falujának és lakóházának nyílt egyenes, egy vonalban egymáshoz rótt képe van, meg nyílt, egyenes világosan tagolt nyelvében.

E nyelv nyugodt, méltóságos, ünnepies strukturájában megvan a magyar paraszt megfontolt, önérzetes jelleme, egész megjelenése. A magyar paraszt nem beszél énekelve, nem deklamál, csak a koldusa reszketteti a szót és cifrázza a mondókáját, hadd legyen ajakán a nyelv is nyomorék és szánalomraméltó, mint maga a koldus. A magyar ember nem gesztikulál, nem szeskedik, épp úgy, mint ahogy szavát nem hangsúlyozza, vagyis nem szótagra vet súlyt, csak értelmi hangsúlyt a szóra, amely mondatában fontos.

És e magyar nyelv szerint kell kifejlődni a magyar színművészetnek, a magyar színpadi pátosznak és az egész előadó stílusnak. A magyar szónoklati remek a Deák Ferencé. Az ő beszédeinek egyszerű, természetes szerkezete, gyönyörű nyugalma, bölcs világossága és okoskodásának remek nyíltsága, egyenessége és realitása felel meg a magyar nyelv szellemének. A magyar zeneművészet csak a kísérletek állomásán van még. Addig ne is álmodjunk nagyobb föllendülésről, amíg a magyar nyelv teljes tudásával impregnált elme és lélek nem hoz magával megfelelő zenei talentumot.

A magyar szobrászat, festészet, építészet, keresi még önmagát. Amíg e téren küzdő művészeink külföldre járnak, mielőtt a magyar nyelvben és benyomásaiban megtökéletesedtek volna - csak külsőségben, díszítésben s mellékességekben fogják magyarságukat fitogtatni. Íróink, szépíróink nem tudnak szabatosan magyarul, azért lesznek oly könnyen rabjává minden erősebb, külföldi írói talentumnak. Megrészednek Zolán, az olasz veristákon és norvég ködével borított Ibszenen, mert már 15 éves korukban elszakadtak a magyar irodalom hagyományaitól, a vele való belső viszonytól, mielőtt még magyarságuk elérte volna pubertársát, ilyen korban liaisont kötöttek már idegen irodalmi hölgyekkel, mielőtt örök frigyre léptek volna a magyar múzsával s mielőtt elvégezhette volna elméjükön fölavató művét páratlan nyelvünk csodaereje.

Tudjuk, hogy nagy civilizációk gögös katonái lenézik és szívesen becsmérlik a magyar nyelvet. Szegények, nem tudják miről beszélnek.

Most folyik egy 5-6000 év előtti civilizáció romjainak kiásása. A nyugati szerencsés nemzetek tudósai izgalmas mohósággal és emberfölötti türelemmel iparkodnak titkait megfejtetni. Ma még csak odáig jutottak, hogy két táborra oszolva azon villonganak, hogy a 6000 évvel ezelőtt mint egy nagy civilizáció eszköze virágzott szumír nyelv rokona, őse volt-e vagy sem a magyar nyelvnek. Egyikök kimondta, hogy a tudományt meg sem lehet fejteni a magyar nyelv tanulmányozása nélkül.

Ha a németnek sikerült volna, amire annyi erőt pazarolt, a magyar nyelvet a föld színéről kiirtani - ma tudósai lámpával keresnék maradványait, tán üvegházakat állítanának tenyésztésére, hogy legyen eszközük behatolni oly eltemetett világokba, amelyek megelőzték a biblikus időt, ahova a maguk nyelvvel eljutni nem tudnak.

De azért vagyunk mi itt, azért hirdetjük az ígét, hogy a világnak ez a kincse, a magyar nyelv soha ki ne vesszen. Istennek e gyönyörű ajándéka örökké éljen, a magyar fajnak e remek alkotása Isten és a magyar nemzet dicsőségére éljen és szolgálja az emberi faj dicső és nagy érdekeit.

A purizmus. (1894.)

„Anonymus” aláírással egy jó emberemtől cikket kaptam erről a kérdésről, amely az idegen helyesírást védelmezi az én helyesírásommal szemben. Tisztelt barátunk azt mondja szerényen a bevezetésében, hogy ő nem jártas a tollforgatásnak csupán mechanikai részében (vagy mekhanikai?) teszi hozzá zárójelben.

Eddig két idegen szót hozott forgalomba: „Anonymus” az egyik, „mechanikai” a másik. Az egyiket latin helyesírással írja, a másikat vegyesen latinnal és magyarral. Én mind a kettőt magyarral írtam volna: *anonimusznak* és *mekánikainak* és se nem ch-val, se kh-val. Mért legyen én különb és kegyeletesebb a franciánál, amely azt írja: *mécanique*.

De ez a kis példa is azt bizonyítja, hogy az ellentábor voltaképpen nem ellentábor, mert éppen úgy ír, mint én, csak kevesebb bátorsággal, kevesebb következetességgel, tudósak akarván, de nem tudván lenni, mert a szükség parancsol s kényszeríti arra, hogy felállított elve ellen vétsen lépten-nyomon. Barátom cikkelyében erre nézve még a következő idegen szókat találok ekképpen írva: vindikalok, korrekt, kozmopolitizmustól. Miért nem vindicálok, korrekt és kosmopolitizmus? Vagy ha már kozmopolitizmus és korrekt, akkor miért nem anonimusz? Mert hisz tudva van, hogy az elsőbbitben a latin s-t magyar s-nek, az anonimuszban pedig sz-nek ejtjük.

A kérdés az: miért írunk voltaképpen? A felelet pedig ez: Mert nem lehet mindent élőlőszóval elmondani. Mi célja van tehát az írásnak? Helyettesíteni az élőlőszót.

Lehet-e ehhez képest más a feladata, mint hogy az élőlőszót híven helyettesítse, vagyis hogy azokat a hangokat rögzítse meg, amelyeket a fül hall az ajakról? Nyilván nem lehet. További kérdés: Ha egy idegen nyelv szavait kell megrögzítenünk, mily eljárást követünk? Mást-e, mint hogy a magunk beszédebeli hangjegyekkel rögzítjük annak a szónak hangképét? Azt hiszem, nem mást. Mert különben mást olvasunk belőle ki. Olyan dolog, mintha kútágas helyett csizmahúzó rajzolnánk le. Senki sem fogja a kútágast belőle kinézni. Minek hívják a britt drámáirót? Világos, hogy Sékszpirnek. Aki tudja, erről is ráismer; aki pedig nem tudja, bolonddá van téve, ha ráköjtük a Sákzszejáre nevet, csupán azért, mert azok számára, akik angolul olvasnak, a betűk értékéhez képest Shakespearenek kell ezt a hangképet lepingálni, hogy Sékszpir jöjjön ki belőle.

Világos előttem az, hogy akik e kérdésről vitatkozunk, nem értjük jól egymást. Erről meggyőző Anonimusz úr cikkelye is. Ő azt hiszi, hogy az is megtörténhetik, hogy az a magyar, aki az én írásomból a Sékszpirt ismeri, ha azután meglátja valahol leírva Shakespeare-t, azt fogja hinni, hogy ez két személyiség. És azt kérdi tőlem: nem mulatságos ez?

Nem uram, ez nem mulatságos. Ennek egyáltalán nincsen jelentősége. Ez az ember magyar ember, minden körülmények közt tudta jól a britt költő nevét és ha valakinek megírta, az is jól jutott a költő nevének birtokába. Ha meglátja valahol a Shakespeare nevet, abból, ami róla mondva van, ráismerhet az emberére is és megtudja azt is, hogy miképpen írják ezt a nevet az angolok. Ebben semmi mulatságos dolgot nem látok. Az pedig, hogy ne gondoljam azt, hogy jómagunkkal tehetetlenek vagyunk és szánkba kellene rágni a szót, mint a kisgyermeknek a falatot és hogy a kultúra (miért nem cultura?) mind tágabb körökben és intenzívebben (miért nem intensivebben?) terjed köztünk és lépést tart vele a nyelvismeret is, ezt én vigasztalásnak el nem fogadhatom, komolynak meg még kevésbé.

Magyarországon beszélünk össze-vissza magyarul, szerbül, oláhul, tótul, horvátul, németül. Hány nyelvet tanuljunk még hozzá, hogy minden idegen szót - csak az európai nyelveket is! - helyesen tudjuk leírni s az idegen helyesírásból helyesen tudjuk elolvasni?

A kultúra és a nyelvismeret sohasem terjedhet odáig, hogy bármely nemzet nagy tömege mást ismerjen, mással éljen, mint a maga kultúrájának közvetítő eszközeivel. Tudhat Magyarországon négy millió ember németül, egy millió franciául, százezer angolul, százezer olaszul, ezer spanyolul, ötszáz dánul, de senki sincs, aki ezt mind valamennyit tudja, tehát egyik vagy másik esetben minden olvasót, az ország összes millióit kiségitem, ha az én helyesírási módszerem szerint adom ajakára az ismeretlen, vagyis - mert idegen betűértékkel leírt - tehát reá nézve olvashatatlan szót.

És még ez is: mindazok közül, akik magyarul írni és olvasni tudnak, hányan vannak - legalább is 50%, aki magyarul sem tud korrektül és hibátlanul írni. Mily haszonnal írom én le ezeknek az idegen helyesírású szót? Hiszen a hírlapok - írástudó emberek munkája is tele vannak helytelenül írott idegen szókkal. A legképtelenebb helyesírási hibákkal van forgalomban nálunk egész tömege az idegen szóknak. Nem is említve, hogy a legcifrább kiejtése dívik szerinszerte, egy-egy szóról kétféle is s az igazi még sincsen közte.

Egy komoly ellenvetést lehetne felhozni ellenem s ez az, hogy külföldön is a napi forgalom neveit idegen helyesírással írják. Ez igaz. Egy francia színlapot tudok, azon ott áll ez a szó János. A francia újság azt írja Munkácsy; az első francia színpad hősnője Reichenberg k. a. A Figaró azt írja a Neue Freie Presse után: Herr von Hegedus (ű-je nincs). Ez mind igaz, de van egy nagy különbség a dologban. Ez az, hogy míg mi nagy képpel keressük grammatikában és lekszikonban, hogy hogyan kell kiejteni egy-egy idegen szót vagy nevet, addig a franciára nézve nem létezik idegen szó vagy név, az mind e neveket franciának nézi és veszi és a színlapról azt olvassa, hogy Zsanosz, az újságból azt, hogy Mönkakszy, hősnőjét Résambér k. a.-nak hívja, a Figaróból pedig a mi képviselőink nevét így olvassa ki, hogy Er von Ézsdüs.

Ha ön, tisztelt olvasóm, vagy ellenfelem, egy francia embert megkérdez az iránt, hogy miképpen írják ők az idegen szókat, akkor a francia elbámul és azt mondja: Idegen szó? Mi az? A francia nyelvben nincsen idegen szó. A francia ember tehát mindent a maga betűinek értéke szerint olvas el s ezt egészen természetesnek tartja. Ránézve egyáltalán fel sem merül az a kérdés, hogy a maga helyesírásával írja-e az idegen szókat vagy sem. Neki Auber, Berger, Meyerbeer, Dreyfuss, Singer, Hegedús és Munkácsy - mind kifogástalan francia szó. Azt mondja Obé, Berzsé, Dréfusz, Szenzsé, Ezsdüs. Éppen mint ha mi azt mondanók (betű szerint olvasva) Dumas, Tha-ke-ra-y, Whi-te, ahelyett hogy Dumas, Zekére, Veit. Ez a nagy különbség abban, ha mi írunk mások helyesírásával és ha mások írnak a mi helyesírásunkkal. A francia könnyen elvan a mi nagyságaink nélkül. Nem tartozik műveltségének teljességéhez, hogy jeleseinknek tudja a nevét. Nekünk azonban tudnunk kell az ő története nagy neveit, irodalma hőseit és művészeit. Így az angoléit, az olaszéit és a többi.

Az pedig tiszta dolog, hogy a francia és az angol neveknek, melyeket egy életen át tanulunk, a felét sem tudjuk korrektül kiejteni. Micsoda önámítása ez a műveltségnek? Ha hozzászoknánk a kiejtésük szerint való írásukhoz, legalább tudnók az egyiket pontosan.

Anonimusz úr cikkében előfordulnak ezek a mondatok:

„A keserű érzésben, a mi nagyjaink nevének eltorzítása miatt a külföldön, magam is teljes mértékben osztozom, de ez még nem ok arra, hogy Munkácsy, Jókai szép magyar nevéből Mounkaatchy-t és Yaukai-t torzítsunk egy pár léha francia kedvéért és minden egyes nemzetnek az ő módja szerint.

Az ő igazi tisztelőik tudják nevüket helyesen kiejteni is.

Sőt ellenkezőleg, arra fektessünk különös nyomatékot, hogy e dicső nevek érintetlen tisztaságukban maradjanak és így váljanak a magyar nemzet dicsőségének hírhordozóivá! Őrizkedjünk az úgy is ijesztően terjedő kozmopolitizmustól!”

Mit jelent az, hogy egy pár léha francia kedvéért eltorzítsuk a mi szép magyar neveinket? Ki tanácsolja azt? Én csak azt mondom, hogy nem mi írjuk nekik, hanem ők bár írnák maguknak a mi neveink hangzását az ő betűjegyeikkel. Ha u-t kell írniok, hát azt a jegyet, amely náluk jelenti az u-t. Ekkor legalább tudnák, hogy minek hívnak bennünket. Hiszen az a torzítás, amit ők művelnek a mi neveinkből, amikor a mi helyesírásunk szerint leírt nevet az ő helyesírásuk szerint olvassák. Héguéduche helyet Ezsdüsz olvasnak a Hegedűsből. És mi a kozmopolitizmus abban, ha én meg akarom tanítani a becsületes magyar szó igazi hangzására az idegent és mi nemzeti legyen abban, hogy az én helyesírásomból olvasson ki az idegen értelmetlen, hamis hangokat: ezt nem tudom.

Egyébiránt azt konstátálom, hogy az idegen szók rendszere az összes európai nagy nemzetek közül csak a német nyelvben van meg. Mi inkább szolgálai, mint értelmes tanítványai a németnek, sok egyéb cókókkal ezt is átvettük tőle. Ki nem tudja az adomát, amely a három nagy nemzetnek: az angolnak, franciának és a németnek tudós módszerét jellemzi. Feladják, hogy könyvet kell írni az oroszról. Az angol tudós fogja magát, elmegy a sivatagba, a tanyáján keresi fel, megfigyeli, kitanulja a puszták királyának szokását, természetét s úgy ír róla könyvet. A francia kimegy a párisi állatkertbe s ott ismerkedik meg témájával. A német összeszed minden könyvet, amely Herodottól maig íródott az állatok királyáról, áttanulja s ebből ír új könyvet. Hiányzik az adomából a magyar tudós. Megmondjam-e keserűségemben, mit tenne a magyar tudós - kivéve Herman Ottót -, ha az Akadémia ezt a pályakérdést kitűzné? - Fogná magát és lefordítaná kivonatossan a német könyvét.

Mert mi mindenben a némettel pendülünk egy húron. A francia s az angol a természetet vizsgálja, a német a könyvet. A francia s az angol beutazza a világot s megírja, amit látott. A német megkritizálja, amit a francia és az angol megírt s átszedi a török, a japán és kínai neveket francia helyesírással, mi meg átvesszük a némettől. A francia az óvilág összes görög és latin isteneit, hőseit és dolgait átfranciásítja, mert nem tűri meg nyelvében az idegent. Azt írja: Orace, Andromaque, Thesée, Diáne, Ciceron, Jove és úgy ejti ki, hogy Orász, Andromak, Tezé, Dián, Sziszerón, Dzsov. Mi pedig írjuk: Horátius, Andromache, Theseus, Diana, Ciceró, Zeus, Jupiter és ejtjük vegyest magyarosan és latinosan. A francia és angol elfogadják a modern nevek eredeti (idegen) helyesírását (nyilván kénytelenségből, mivel csak írva s nyomtatva kapják), de következetesen angol és francia kiejtéssel mondják ki. Mi is elfogadjuk az idegen nevek idegen helyesírását, de kinevetjük vagy lenézzük egymást, ha rosszul írjuk le, ami sokszor és kinevetjük egymást, ha rosszul ejtjük ki, ami majd mindig megtörténik. És ezt mi tudományos álláspontnak tartjuk. És ezzel harmadszor is rászolgálunk arra, hogy kineves-sük egymást és magunkat.

Nemzetiségi kérdésünk.

Ez az állam, mióta Árpád bejövetelével megalapított, sok rázkódáson ment keresztül. A magyar uralmat ismételve érték katasztrófák, ezer év óta megesett az, hogy az állam szuverénitását legázolták a tatárok; letiporták a törökök, eltaposták a németek és volt itt tatárvilág, volt törökuralom, volt német fönnhatóság. De egyszer sem volt sem román, sem tót, sem szerb. Az idegent mindig a magyar döntötte meg és helyébe is mindig az éledt fel újra. Hogy lehet abban kételkedni, hogy az államnak szükségképpen magyarnak kell lennie? Tudom, azt mondják, hogy régen nem volt nemzetileg magyar; állami nyelve latin volt stb. De mit tesz ez? Régen úgy volt, ma nem úgy van. Mert régen minden civilizáció nyelve a latin volt, de a nemzetek elejtették a latint s helyébe tették a magokét. Mi is helyébe tettük a magunkét. Nem a törököt, mely egyszer leigázott bennünket, sem a németet, mely szintén leigázott bennünket, annál kevésbé olyanok nyelvét, akik sohasem igáztak le bennünket, hanem a magunkét, a magyar nemzetét, a magyart. Ez oly egyszerű, oly természetes, mint a lélegzés.

Most jönnek a konzekvenciák: természetes, hogy ezen tanítjuk értelmiségünket, természetes, hogy iparkodunk mindenkit reá megtanítani, mert mindenkinek szüksége van reá e hazában s e hazának viszont szüksége van mindenkire. Aki pedig nem tud magyarul, az a nemzet értelmi nagy munkáiban hasznavehetetlen és magára nézve a boldogulás egyik elsőrendű fegyverével szegényebb azoknál, akik tudnak magyarul. Vesztes a nemzet vele, vesztes vele az egyén is.

De senki se higgye, hogy ez a mi nemzetiségi kérdésünk! ez csak a mi etikai alapunk ebben a harcban. Ez csak azt bizonyítja, hogy a nagy igazság a részünkön van, még pedig a hármas igazság: a történelem igazsága, a politikáé és a jogé és ez adja belső, erkölcsi erőnket.

A nemzetiségi kérdés egészen más dolog. Az korunk vezérlő és mozgató érzülete. És tudjuk, hogy a kor mozgalmi, ha elkapták az elméket, nem respektálnak semmit: se történelmet, se jogot, se igazságot. Kitűzetnek célnak és eszközévé lesznek minden egyéb emberi törekvésnek és szenvedélynek. Bűnnek és erénynek egyaránt. Szolgálatukba áll a rajongó, zászlajára tűzi a hívő, odaszegődik a számító, a haszonlesés, a pályakereső, a szerencsehajhász; eszköznek s célnak használja felváltva a politikus és így tovább. Az eszme a személlyel összekeveredik, hol megnemesíti, hol beszennyezi egymást a kettő. Cavour egységes Itáliát csinált vele, Bismarck egységes Németországot, Oroszország él vele otthon, hogy egységes orosz nemzetet teremtsen, külföldön, hogy egységes államokat megbontson. Egy vakmerő kópé állást szerez magának vele s esetleg sikkaszt és tovább áll. Ismétlem, célja lesz az embereknek s céljaik eszközökké alacsonyíttatnak le általok. És ebben a képében kell a politikus embereknek vele leszámolni: semmi érzélgés, semmi képmutatás, ha szabad kérnem. A dolgot respektálom, az emberére gyanus szemmel nézek. Egy állam, amely idegen ajkú - nem az állam nyelvén beszélő felekezeteknek autonómiát ad, azt biztosítja s ad hozzá templomban és minden egyházi, társadalmi, politikai, gazdasági stb. egyesületükben szabad nyelvbéli használatot; mely megengedi intézetek, színházak, iskolák és egyesületek ápolását minden nemzetiségnek: ez az állam nem vádolható azzal, hogy ellenséges érzülettel van a nemzetiségek iránt. A magyar országgyűlés kiszabadítja az oláh egyházat a szerb egyház körmei közül. Míg együtt voltak, egymást gyűlölték s nem értek rá a magyart gyűlölni. A magyar állam megszabadította egyiket a másiktól, mindegyiknek biztosította autonómiáját és szabadságát s most mind a kettő a magyar államnak opponál. Ilyen csak ott fordul elő, ahol az állam, akár hagyományból, akár kénytelenségből méltányosságot gyakorol. Oroszországban, Németországban ilyesmire példa nincs, ott minden kisebbség sanyargatják, erőszakkal pusztítják, még kisajátítás által is.

És van-e vajjon újságolvasó ember Magyarországon, aki ne ismerné az erdélyi oláh pénzintézeteket és a túrócszentmártoniakat? Ott az egyesület és a halmozott pénzerő nemzetiségi célokat szolgál. A föld kerekéségén az meg nem tűretnék sehol. Itt meg van tűrve, de még bocsánatot is kérjünk hozzá, hogy magyar kultúr egyesületet hozunk létre, holott oláh, tót és szerb hasonló egyesületek is vannak?

A magyar államnak, mint minden más államnak, csak egy kötelessége van: hogy mivoltának, magyar voltának következményeit levonja s polgárai anyagi és erkölcsi érdekeinek becsületes öre legyen. Ami e kötelességei teljesítésében gátolná, azt nem szabad túrnie. Senkinek a nemzetiségét nem bánthatja; de senkitől sem szabad eltúrnie az országnak erkölcsi feldarabolását és szétszakgatását, nemzetiségi jelszók alatt. Nem szabad eltúrnie a nemzet egységének szétbontását érdekcsoportokra, a részek ellentétbe helyezését egymással nyelvek szerint, az összetartozandóság érzetének meglazítását. Magyarán mondva: az államra nézve nemzetiségi kérdésnek nem szabad lenni. Nagyszívű és nagylelkű idealisták tévedése juttatta e monstrumot a mi törvénykönyvünkbe. Az állam állam és magyar itt. Féltékenyen kell örködni állami attributumainak integritása fölött, elsősorban magyarsága fölött. Ettől függ, hogy képes legyen örködni polgárainak érdekei, jóléte s jogai fölött is. S hogy miképpen tudja megóvni mind a kettőt, aszerint él vagy enyészik más államok között; gyarapszik mások rovására, vagy bukik mások gyarapodására. Hasonló a feladata más országoknak: déli határainkon Szerbia és Oláhországnak, de - otthon. A nemzetiségi kérdés megoldása a műveltség, az erő, az okosság és a bölcs kormányzás kérdése csak. Szabadságot adhat a magyar állam - és ad is - egyformát mindenkinek; nemzetiséget csak egyet adhat: a magyart; mert nem Szerbiát, nem Romániát, nem Tórországot van hivatva alkotni és felvirágoztatni, hanem Magyarországot. Nem magyar-ajkú alattvalóinak ad egyházi autonómiát, egyesületi jogot, szabad szót, szabad sajtót s a nyelv szabad használatát mindezekben. Aki bárhol többet remél ennél, fordítson hátat Magyarországnak; de tudni kell, hogy aki Csehországban cseh korcsmában németül beszél, azt igen hamar megverik; Zágrábban az utcán hölgyek, mert magyarul beszélnek, fiatal emberek által inzultáltattak: Oroszország erőszakosságairól hallgatok; Posenben a papot, aki temetésnél lengyel beszédet mondott, börtönbe hurcolták és Észak-Amerikában, a szabadság hazájában, ahol a németek száma milliókra, a különféle nemzetiségeké százezrekre megy, a más, mint angol nyelven írt szerződés nem perelhető.

Tételeim tehát ezek: nemzetiségeink vannak, de nemzetiségi kérdés nincs. Az államnak vannak jogai és kötelességei; a polgároknak szintén. Az állam örködik azon, hogy ki-ki jogait élvezhesse, kötelességeit teljesíthesse; a polgárok örködnék azon, hogy az állam is ezt tehesse és tegye is, azért szabadok és van alkotmányuk. Nemzetiségi jogcímen privilégiumot alattvaló nem élvezhet. Nemzetisége, amely jellemét megadja, melyhez jogok és kötelességek vannak kötve, csak az államnak van, mert anélkül el nem lehet. Az egyes polgárra nézve mindegy, akár magyarnak, akár románnak, akár horvátnak, akár szerbnek vagy tótnak vallja magát. Az államra nézve nemcsak, hogy nem mindegy, de sőt lehetetlen, hogy más legyen, mint magyar. Egynek pedig kell lennie.

E szerint nemzetiségi kérdés, amely kényelmesen el nem fér a mi alkotmányunk keretében, nincsen, nem is jogosult; ami van, az csinálódik, okoz több-kevesebb kellemetlenséget és alkalmatlanságot; de el fog múlni, mint etikai tartalom nélkül való törekvés.

Ha azonban valaki azt állítja, hogy van olyan is, amely a mi alkotmányos szabadságunkba bele nem fér: akkor az nem nemzetiségi kérdés már, hanem hazaárulás. Azt nem megoldani, hanem megsemmisíteni kell. Mert az nem testvériséget akar, hanem háborúságot.

Hazafiság és művészet. (1896.)

Egy berlini színész nő szerepelt itt fővárosunkban, nagy hatást tévén a színházi habitúékre, ami át szokott ragadni a közönségre is. Nevezetesebb annál, hogy egy német színész nő ma Budapesten még 10-12 telt házat csinál egy végben, ezúttal az, hogy a magyar hírlapok (a Budapesti Hírlapot kivéve) valósággal kultusszal vették körül e német apostolt, sőt majdnem hajba kaptak rajta. A hajbakapás veszedelme úgy támadt, hogy egyik lap megfelejtkezve konnexióiról a hazai művészettel, föltétlen hódolást vitt az idegennek lábai elé, de másnap, nyilván szeretetreméltón megintetvén, megfelejtkezését azzal kívánta jóvá tenni, hogy az idegen művésznőt alaposan lehordta, kollégáit pedig, akik csak azt cselekedték, amit ő, megleckéztette léha udvarlásukért az idegen múzsa körül. Ez viszont egyik helybeli német újságíró kollégánkat csábította arra, hogy a kérdést elvi szempontokra emelje s prelekción tartson a művészet nemzetközi természetéről.

Most a hóbotos vendégszereplésnek vége van s ránk nézve elérkezett az idő, hogy elvi oldalát e dolognak kissé meghányjuk-vessük.

A színész nő, aki itt vendégszerepelt, egy kassai zsidóleány, tehát magyar, aki úgy került a németek közé, hogy keveselte a stipendiumot, amelyet a magyar színésziskola kínálhatott neki. Bécs többet ígért, tehát Bécsbe ment s német színész nő lett. Most Berlinben udvari művész nő, aminek nincsen jelentősége. Nem mintha ott is ne lehetne egy-egy jó színész, de Berlin színészete általában a német színészetben nem számít, nem fokmérője a művészetnek. Másod-, harmadrendű vidéki szintársulatok képességei vannak ott a színészet élén. Ez egy különösség, de tény, hogy Bécsé e tekintetben az elsőség, azután jön még vagy öt német város és csak azután Berlin, színészetének művészi értéke tekintetében.

Emiatt azonban lehetett volna a kassai hölgy igen nagy művész nő; nem ez az oka, hogy nem volt. Ő az oka, hogy Berlin színészi átlaga fölé nem emelkedett. Legfényesebb művészi adománya egy kifogástalan termet, azután jön egy érdekes fej, most egy hosszú sor közepszerű tehetség és végül egy jól kidolgozott gyakorlat, mely termetet, fejet és alárendeltebb művészi adományokat egzecéroztat. Ezért lelkesült két héten át Budapest és magyar sajtója.

Ez megnyugvásunkra szolgál, mint jellemző körülmény. A kassai kisasszony - akár mint játszott is - vendégszereplését igen jól rendezte el. Ebben föltétlen elismerés illeti a művészetét. Még azt a gyémántot is elvesztette, amelyet minden ilyen utazó művész nő el szokott veszteni: még a legnagyobb is, aki egyszer többször lép föl valahol, elveszti Patti, elveszti Sarah, elveszti Nilsson stb. Sarah - ahol már egyszer a gyémántot elvesztette - másodszor már vérhányást kap a harmadik felvonás után és görcsöket. De azért végigjátssa szerepét őrzítő halálmegvetéssel és elragadó bágyadtságot hozván magával, ha kitapsolják. Ez a gyémánt elvesztés a szentpétervári iskola. Ott van az az egyetem, ahol a művészi svindlőség doktori diplomáját szerzik az adeptusok.

Nem tartozunk azok közé, akik a nemzeti színháznak különben jelentékeny tehetségeit, vagy akár kész művészeit is ízléstelen kultusszal veszik körül. Azt hiszem, nem is vagyunk föltétlen kegyeikben becsvágyó szépeinknek. De hidegebb természetünknek sem bocsátanók meg azt a megfelejtkezést, hogy nemzeti színházunk székvárosában ünneplésre méltó művészetnek hirdessünk egy színészi rutint, mely közhelyekkel dolgozik, közepszerűséggel merészen provokál s egy-két színészi fogás birtokában magát isteni titkok tulajdonosaképpen viseli. Ha a mi színész nőinkben csak annyi művészi tőke volna, amennyi e körünkől gazdag anyagi és

erkölcsi jutalommal eltávozott kassai kisasszony összes vagyonát kiteszi, igen nagy volna a mi szegénységünk.

Mi volt tehát oka mégis a nagy sikernek?

A rendezés, amely temérdek embert tudott érdekkörébe vonni és levette az összes fővárosi sajtót a lábáról s ez utóbbi vagy nem tudta fölismerni, vagy nem merte nyilván kimondani a vendég-művész értékét.

És most a tények: egy magyar leány, akinek nem elég az anyagi jutalom, amellyel a magyar művészet (vagy művészete magyar nyelven) kecsegteti, beáll németnek, és célját eléri. De egy nap azt veszi észre, hogy neki ez nem elég. Eljő tehát Magyarország fővárosába, föllép s Magyarország fővárosa lába elé borul, anyagi és erkölcsi kincseit odarakja elpártolt leánya lába elé. És a kassai kisasszony azzal a megnyugtató tudattal tér vissza a német császár fővárosába, hogy élete föladatát, születése kötelességeit, földi hivatását nem tévesztette el: Magyarország igazolta, sőt megjutalmazta azért, amit tett.

A kassai kisasszonnyal ugyan mit sem vett Magyarország művészete, ez az én meggyőződésem, de szereplésével Budapesten kegyetlen csorbát szenvedett a mi erkölcsünk.

Én senkivel sem perlek. Kultiválja mindenki a német múzsát tetszése szerint; de én e kultuszt együgyűnek és bűnnek tartom a mi fővárosunkban, ha a magyar sajtó és a magyar előkelőségek gyakorolják. Noblesse oblige. Bismarck expropriálja a lengyeleket, mi ünnepejük az ő előőrseit. Utóda bolond lenne, ha még egyszer meg nem próbálná bennünket is - expropriálni. Mert mi szörnyű nagy hazafiak vagyunk, ha bajban vagyunk, ha tatár dül, török deportál és német fojtogat; de mikor a magunk urai vagyunk, hordozzuk mindenkinek a sleppjét, ha csak egy szép termetű kassai német-magyar zsidóleányét is. Nincs más föltételünk hozzá, mint hogy a kaszinó menjen az oktalanságban elül.

Az egész epizódnak a fejére tette a csörgősapkát egy helybeli német újság, mely a magyar hírlapok ama kis viszályát, mely ez ügyben, mint soraim elején megírtam, támadt, elvi szempontok alá vonta s eképpen írt: „Ha önök síkra szállanak a tételért, hogy magyar színésznő nem beszélhet németül, akkor ki kell vonniok azt a végső következtetést is, hogy a nemzetiség megóvandó minden téren az utolsó konzekvenciáig. Nemde? Bizonyára, felelik önök. Nos, akkor minden magyar születésű művész csak magyar könyveket írhatna, csak magyar képeket festhetne és csak magyar dalokat szerezhethetne. Már most, ha önök ezt helybenhagyják, akkor - hogy csak a legnagyobbakról szóljak - el is ítélik Széchenyit, Lisztet, meg Munkácsyt. Széchenyi művei legnagyobb részét németül írta, Liszt német dalokhoz komponált zenét és Munkácsy Münchenben német képeket festett. De Liszt oratóriumai, Munkácsy mesterművei sem állhatnának meg az önök kritikája előtt. A szentek, kiket Liszt dicsőített, nem voltak magyarok, Milton és Mozart, kiket Munkácsy festett, szintén nem születtek a Tisza és Duna közén.”

Visszautasítom mindenenek fölött a kétségbeesett logikát, melyre ez az okoskodás fűzve van. A művészetekben mindenesetre kiváló értékű a nemzeti momentum. Hogy ez abból állana, hogy egy magyar festő ne festhessen képet csak olyról, aki Magyarországon született és a magyar zeneköltő és poéta ne dicsőíthessen csak magyar nemzeti szenteket: ezt csak olyan szent gondolhatja és hirdetheti, akinek semmi sem szent, legkevésbé a józan ész.

A kérdés, mely föl van vetve, ebből áll: ha egy magyar születésű művészi képesség idegen nemzet szolgálatába lép, és ott becsületet vall, tisztesség neki is, nekünk is (a szegényeknek, akik a gazdagnak becseset adtunk, bár nem rajtunk mult, hogy ne adjuk), de nekünk, akik nemzeti munkánkból az erőt elvesztettük, kár is. Azonban el tudjuk viselni, sőt némi keserűséggel vegyes hivalkodásra is képesek vagyunk, ha lelkileg és szellemileg magokat expatriált

jeles honfitársainkról beszélünk. Nem tesz különbséget a személyre nézve, ha ez a költészet, tudomány, vagy színművészet terén történik is; de objektíve az igen nagy különbség, mert ez reánk nézve szőrín-szálán elveszett, míg a képíró, a zeneíró ecsetével dolgozik és a hangokkal, amelyekben megél a magyar lélek és jellem. A német nyelvben, mint művészi anyagban ez nem él meg.

De józanul az egyéntől elviselhetetlen áldozatot - sem anyagit, sem erkölcsit - nem szabad követelnünk. Ha valaki több dicsőségre szomjaz, mint amennyit mi neki adhatunk, vagy ha több pénzre éhez, mint amennyivel mi szolgálhatunk, az ám menjen Isten hírével, semhogy egy egész életen át étlen-szomjan itthon sanyarogjon. Ezért még hazafi is lehet. Mert hiszen nem mindenki képes áldozni is, hát még nagyot áldozni a hazáért. Tehát nem gáncsoljuk. Menjen Isten hírével. Örvendünk, ha nem voltak reményei csalókák s vágyai, melyek kivitték, beteljesednek.

Hanem két föltétele van a mi illetén megnyugvásunknak: első, hogy ott, ahol van, a fajának s hazájának becsületére válják; a másik az, hogyha megnyerte a nagy világ tapsát és pénzét, hát - érje is be vele s ne vágyják a hazaira, melyet megvetett, mert keveselte. Itthon az önérzete-
seknek és híveknek csak botránykozására van szereplése. Ami tapsot és pénzt itt kap, az egy demoralizált nemzeti közérzet gyászos forrásaiból ered.

A szabad sajtó 50. születésnapján.

Ne ámítsuk magunkat, amíg mi bent ifjú lélekkel ünnepét üljük a sajtószabadságnak, addig ott künn sokan járnak és pedig azok, akiknek gondolatát tett követheti, azzal a gondolattal, hogy nem érkezett-e el ideje annak, hogy a sajtószabadság gyámság alá helyeztessék?

Mit kell e jelenségről gondolnunk? Azt-e, hogy az emberek megcsalatoznak ideális várakozásukban, vagy azt, hogy nem az emberek ítélete a hibás, hanem a sajtó, amely nem felelt meg a maga feladatának? Vagy azt kell-e végre gondolnunk, hogy nem azok, akik nekünk sajtószabadságot adtak, nem a sajtó intézői, hanem azok a gyarló emberek, akiket újságíróknak nevezünk, hibásak abban, hogy a sajtószabadság népszerűsége megrendült a mai nemzedékben?

Én azt hiszem, hogy mind a három hibás és hogy mind a három ártatlan.

Azok az emberek, akik valamikor vérük ontásaig lelkesedtek a sajtószabadságért, azért lelkesedtek, mert látták a rab sajtót, mert érezték, hogy a rab sajtó éles kard a hatalom kezében, mellyel szemben védtelenül, fegyvertelenül áll a nép, ők hát a védtelen állapottól sóvárogtak a fegyverért, a szabad sajtóért, az ideáljukért.

Azóta elmúlt 50 esztendő. Aki nekünk akkor ideálunk, imádott menyasszonyunk volt, azzal immár ötven év óta közös háztartásban élünk. Tiszteljük, szeretjük; bájait, erényeit megszoktuk, ellenben apró hibái, hiányosságai az idővel mind tűrhetlenebbeknek látszanak nekünk, mert más lelkesedni, elragadtatásban küzdeni, halálba, vészbe rohanni az imádott ideálokért és más mindennapi prózai munkában, vesződségben, aprólékos bajokkal, súlyos gondokkal birkózni, megőrizve ott az ideált. Más az, amikor egy intézmény ideálképpen vágyainkban él, mint alig elérhető cél lebeg előttünk, képzeletünk által fölperverzve és más az, midőn megvalósítva polgári életünkben, mint a mindennapi nagy gépezetünk egy része fungál, rendes szolgálatot tesz, néha jót, néha rosszat, néha kedvünkre valót, néha kedvünk ellen valót.

Ki mondja, hogy nem szép és kívánatos dolog az arany? Gazdaggá teszi az embert, de elszánt, lázas álmokra csak azt serkenti, akinek nincs, aki küzd érte, a képzeletében rajzolja ki magának az üdvöt, amit élvezni fog, ha lesz: míg az, akinek van, lelkesedés nélkül, vagy éppen unottan számlálja, nem becsüli, néha eltékozolja és azt hiszi, tán boldogabb volna, ha nem volna és most is küzdhetne érte.

Ez a nagy közönség a szabad sajtóval szemben. Talán képes lenne elprédálni csodálatos kincsét. De tudom, ha elveszítené egy napon, újra hadba indulna érte, hogy visszaszerezze magának vére, élete árán is.

De talán maga a sajtó hibás abban, hogy szabadságának becsülése megrendült az emberek szívében? A szabadsajtó is emberi intézmény, az sem lehet a gyakorlatban tökéletlenségek nélkül.

De mikor az ember olyan körülmények közé van helyezve, hogy élete, javai és szabadsága biztosítása végett botra van szüksége, botra, amelyre támaszkodik, botra, amellyel dolgozik, botra, amellyel védekezik: lehetnek-e annak a botnak olyan kényelmetlenségei, amelyekért eldobná magától?

Ha a szabad sajtónak kényelmetlenségei vannak is, éppen úgy feje és főorgánuma az minden más szabadságnak, mint fejünk a testnek. Ki látott már olyan embert, aki azért, mert feje nem formás, vonásai tökéletlenek, arca bőre szeplős, ezen úgy akart volna magán segíteni, hogy - leoperáltatja fejét a testéről.

Igy járna az, aki vakságában a sajtó szabadságához nyúlna azért, mivel hogy ez is csak emberi intézmény és bírja a szabad ember erényei mellett a szabad ember hibáit, bűneit is.

Mi nekünk, mi a világnak ma a sajtó?

Akik vérüket öntötték ötven év előtt, hogy nekünk ezt a kincset megszerezzék, nem is sejtették meg azt a jelentőséget, amelyet ez intézmény elérhet. Nézzék meg azt a szerény, kezdetleges alkotmányt, az első szabad prést ebben a hazában, melyből az első szabad szó Magyarországon kirepült. Ami ma a Londonból Konstantinápolyba közlekedő villámvonat, ami az utcákon száguldó villámokocsi az atyáink meséiből ismert delizsánchoz képest, az ez a kis gép ma a mi rotációs szörnyetegeinkhez képest.

Iszonyú mennyiségben, kimondhatatlan gyorsasággal, összekötve egyest egyessel, osztályt osztállyal, nemzetet nemzettel, világrészt világrésszel röpköd széjjel az újságpapiros, minden nap újra hírt, világosságot, tájékozást, tudást, érzületet hordva minden házba.

Az emberiség minden vívmányát születése első percében közkinccsé teszi az újság.

A tudomány tőkét, melyekhez könyvek útján nagy költséggel jutott a jómódú ember, ma aprópénzre váltja az újság és szegénynek, gazdagnak nyújtja egyaránt, Ezres bankót ritka ember lát, százassal sem igen dobálózhatnak. Az újság krajcárokra váltja az emberiség szellemi kincseit és úgy osztja szét, mert a krajcár a kunyhóba is el tud jutni.

A modern újságban Krisztus csodája ismétlődik meg mindennap, de félelmesebb kiadásban. Krisztus urunk öt kenyérral 5000 embert lakatott jól. Az újság tíz- és százezreknek terít mindennap asztalt dús szellemi lakomára.

De csak a szabad sajtó.

A régi hatalmasok, mert arra, hogy igazságot halljon, mindenkinek szüksége van: a régi hatalmasok maguknak udvari bolondot tartottak, akinek szabad volt megmondani az igazat és ezért fizették. Aki elpártol a szabad sajtótól, az a legdrágább pénzért bolondot tart magának, hogy hazudjék neki.

Gondolhatják egyesek, hogy a szabad sajtó is hazudik. Igaz. De hisz emberek vagyunk mi újságírók is, önökkel testvérek, testvérek emberi erényben és emberi bűnben egyaránt.

De a szabad sajtónak választása van abban, hogy igazat akar-e mondani, vagy inkább hazudik. És ki az a botor elvetemült, aki hazudnék, ha megél az igazságból?!

Ellenben a rab sajtónak nincsen választása: hazudnia kell a hatalom parancsából.

És ezzel itt vagyok az újságírónál. Ezekre is azt kell ismételnem, hogy az újságírók is csak emberek. Azoktól sem szabad mást, mint emberi dolgot várnunk és azoknak is meg kell engednünk, sőt el kell viselnünk, hogy emberi hibák nélkül ne legyenek.

A sajtó immár nem is tudom hányadik nagyhatalom. Azt mondják a hetedik, ne tessék hinni, mert a szabad sajtó az első nagyhatalom a világon. A többi nagyhatalmak egész biztossággal csak a népek zsebéhez férnek hozzá. A szabad sajtó hozzáfér az emberek lelkiismeretéhez. Micsoda rengeteg dolog, micsoda iszonyú befolyás ez az újságíróra nézve, aki rendszerint nem olyan bölcsőben ringott, amilyenben a világhatalom örökösei pihennek. Mennyi jellem és kötelességérzet, lelkesedés és önzetlenség kell ahhoz, hogy e hatalommal a kezében szerény és nagyobbbrészt szegény polgári állásban meg ne tántorodjék az újságíró, hogy ne csak a hatalmát gyakorolja, önkénye, szeszélye és tetszés szerint, hanem a kötelességét mások iránt is teljesítse.

Le a kalappal uraim az újságírók zaklatott céhe előtt.

Az újság, a szabad újság az egyetemes emberiségnek a legelső és leghathatósabb jótékony intézménye. Nemcsak a gyámoltalanokon segít; nemcsak a közjótékonyt szolgálja; nemcsak a humánus és hazafias célok megvalósításában vezérkedik, hanem az egyes, a város, a nemzet, az emberiség összes javait, erkölcsi, szellemi és anyagi érdekeit munkálja. Az ígét hirdeti, az eszmét kürtöli, a szabadságot védi és a végítélet trombitájának erejével rázza meg igazságával az embereket. A kalmár, a gazda, a mesterember, a cseléd, a tudós, a családapa mind éntőlem vár tanácsot és útbaigazítást. A gazdag nálam keresi meg, hogy hova vigye a pénzét, a szegény éntőlem kérdezi, hogy hol szerezze meg a mindennapi kenyerét, az ingadozó éntőlem vár irányt és erőt, az érzület ítéletet és táplálékot; a politikus gondolatot és segítséget: ez irtóztató sokaság reggel a kezébe veszi a lapját és kiolvassa belőle azt, ami az én agyvelőmön éjszaka keresztül szűrődött és mikor átolvassa, akkor megvirradt neki, lát és tudja, hányadán van és biztosan megy a munkára, tudja hová menjen, hogyan szolgálja érdekét, családját és a hazát.

A nemzet minden gondja, gondolata, téveteg érzülete mindennap mintegy rátámaszkodó botját keresi az én lelkiismeretemben, az újságíró lelkiismerete szózatában és e lelkiismeretben megfürdik reggel és ezzel megy küzdelembe érdekeiért, hozzátartozóiért.

Ez az újságíró manapság, de csak a szabadsajtó újságírója, mert nem az a nagyobb rabság, mikor láncot csörget valaki a kezén, ha igazság van a szívében: nagyobb rabság az, mikor aranylánc van a nyakán és hazugság a szívében.

Költészet.

Költő a szó szoros értelmében az, aki a nyelv mint anyag segítségével az élet jelenségeit és nyilatkozásait valamely határolt, valamely tökéletességre törekvő formában elejbénk tárja. Ugy van, hogy az életnek mindig csak töredékét adja, de amit ad, formainak egésznek kell lennie, tartalmilag legalább annak látszania, ha tökéletes akar lenni. Ebből világos, hogy egy költőnek öntudatosságra van szüksége. Tudnia kell mit akar, ismernie kell föladata célját és a céljának legjobban szolgáló eszközöket. De hogy ez még nem lényeges benne, újra meg újra, mintha tapasztalnám. Sőt ha meg sem volna írva, hogy „intendum dormitat atque Homerus”, még akkor is a legnagyobbaktól vett példákkal könnyen tudnám bizonyítani - teszem azt Petőfiből -, hogy a leglényegesebb tulajdonságok egyike a költőben mintha bizonyos naívság lenne, amely oly dolgokra viszi őt, minőket a kisebb, de kritikaibb, tán mondhatnám műveltebb szellem mindig elkerül. A legnagyobb költőknek a lénye, mintha közvetlen érintkezésben volna egy-egy nép összességének lelkével, mintegy megnyilatkozása annak. Épp oly széles, épp oly mély, szélesítve és mélyítve inkább egy évezeres lét sorsváltásai és a természetes élet kezétől való formálás, mintsem tanulás, ismeret, fölvilágosodás és művelődés által; de amily mély és széles, épp oly naív, gyermekes és közvetlen is.

Szinte lehetlenségnek látszik, hogy valaki, a legnagyobb tehetség is újat teremtsen; sőt az erőnek erejével való újabb teremtés törekvése, úgy tetszik inkább a kisebb elmék vesződsége. A nagy elmék rendszerint a meglévő irodalmi anyagot dolgozzák újra, csak a haladottabb időt és saját géniuszokat viszik bele a régi anyagba. Az újszerűt, az újnak látszót a múltékony tehetségek hajhásszák. És mi az eredmény? Az, hogy ez az újnak látszó, ócskaság lesz 24 órák alatt, az a régi pedig új marad évszázadokon keresztül. Mert óh, tanult ízlésű költő, akár-hogyan kerülöd a poétai közhelyeket, az ars poetica ismert frazeológiáját: a holdat, a hajnalt, a csillagokat, a harmatot, a napsugárt, a csalogányt, a pacsirtát: tudd meg, nem ez a fő.

Ezek nélkül épp oly rossz lehetsz, mint velők. Egy igazi költő sem félt még tőlük, sőt valamennyi csak úgy szórja ritmikus soraiban kifogyhatatlan bőkezűséggel s azzal a naívsággal, mintha ő szórná először. A különbség a jó és nem jó közt, helyesebben az igazi és nem az igazi közt, hatásban az, hogy az igazinál minden ócskaság újnak látszik s a nem igazinál az újnak látszó sem tesz rád benyomást, ami pedig a készletből van véve az éppenséggel receptszerű, unott, avas és fád.

Van az embernek adva egy tehetség, amit a vers vagy más költött mű lelkének szeretnék nevezni. Hogy ez mi, azt meghatározni általánosságban talán lehetetlen is. A versköltőnél a dalolás tehetsége. Egy külső és belső muzsika, amely a kifejezés, a verselés, az érzelem, a gondolat és a tárgyak egy-egy csoportozatából támad, mindez konkrét esetekben egyenként bírálható és méltatható, általánosságban nem tudom e tárgytalanságot megfogni. Akiben megvan a dalolás tehetsége, az kinyitja a száját és a poétai művekből ezerszer ismert szók és sorok oly közvetlen kedvességgel sorakoznak ajakán, hogy melódiájuk elbájol s lelkünk vagy szellemünk enyelgésének vagy gyönyörködésének kész tárgya lesz. Hibák, botlások, döccenések, tökéletlenségek épp oly kevésbé zavarják élvezetünket, mint egy kis leány kedves megjelenésének részbeli tökéletlenségei - egy fitos orr, egy szeplő, egy gödröcske, egy harmóniát bontó külön vonás, kisebb-nagyobb száj stb.

Az erős, dalíró tehetségek tulajdonsága, hogy egy naív lélek merészségével írnak meg dalokat, melyeket már ezerszer megírtak, csinálnak hibákat, melyeket ezeken elkerültek; azután keresés nélkül találnak új és mintegy véletlenül produkálnak formailag is virtuóz dolgokat. Nem akarják a hibát, nem akarják a virtuozitást, nem akarják az újat, nem akarják a régít, hanem ami

megihleti őket, azt elmondják dalban, mintha ők találták volna föl s beleteszik a lelket, amely magukban van s ezzel övék lett elvitázhatatlanul a dal is.

Az igazi poéta lényét nem lehet teljesen kideríteni. Tehetségének végső szálai ott vesznek el a természet titokzatosságai közt. Ez a lélek nemzőképessége, mely megtermékenyül és szül. Minden igazi költő művében megvan a formán és a tartalmon kívül a halhatatlan lélek, úgy mint a gyermekben, amely születik. Nem gondolat, nem esemény, nem hangulat, nem tett, nem érzés, hanem egy erő, amely mindezzel elbánik, a poémát megalkotni látszik és mindenestre áthatja.

A költemények ama sokasága, mely nincs hangulat, esemény, tett, érzés, gondolat nélkül, de híjával van nemzője e lelkének, az hasonlít a gyermek- és emberutánzatokhoz, a szebbnél szebb bábukhoz, viasz- és egyéb figurákhoz és élő emberekhez is; de csakis hasonlít, nem az, csak elmés báb és nem élő lelkes alkotás. A halhatatlan rész, a lélek hiányzik belőle.

Szép érzéseket, szép gondolatokat, elmés történeteket, bájos képeket, muzsikás nyelvet sokan tudnak; de teljes embereket, igaz történeteket drámában s elbeszélő költeményekben, az emberi szív természetes megnyilatkozását dalban, a lélek önkénytelenségét versben: ezt csak a legnagyobbak és a népdalok tudják. És minden jó vers, a dal, igazában egy-egy egész ember, olyan, mintha elejbénk lépne egy ismeretlen oly szókkal ajakán és oly helyzetben, hogy szaváról és magatartásából meglátnók lelke valóját és megismerkednénk vele. Innen van, hogy egy ily verset egyszer olvasva, sohasem feledünk el, régi ismerősünk marad minden időnkig. Más verset, szépet is, jót is, százat is olvasunk és elfelejtünk s újra olvasva sem jut eszünkbe, hogy immár olvastuk.

Gyermekirodalom. (1891.)

A laikus ember nem is gondolja, mily fogas kérdés ez a gyermekirodalom kérdése. Hiszen egy különben teljesen tudatlan dajka, mint egy bűvös hatalom, úgy bilincseli magához a gyermek-sereget, ha rákezd egy tündérmesére, vagy valamelyik elmés Csalóka Péter, Hőköm Mátyás, Bolond Istók adomára.

De éppen itt van a dolog bibéje. Nem tudás kell oda, hanem tehetség. Azokat a dajkameséket sok évi - tán százados - forgalom öntötte abba az alakba, amelyben nemzedék adja nemzedéknek, dajka dajkának. Azok úgy, ahogy a rátermett mesélő száján élnek, klasszikus irodalmához tartoznak a naív népköltésnek. Elve szállnak nemzedékről nemzedékre s elterjednek s ahol alkotó erejű, de parasztnak, vagy dajkának maradt talentum kezébe kerülnek, megtollasodnak, kibővülnek, gazdagodnak és formásodnak. Ha pedig valamely irodalmi nagyság teszi rájuk a kezét, akkor Fausztko, Szentivánéji álmok és Csongor és Tündék lesznek belőlük.

Tehátlan állapítsuk meg elsőbben is azt, hogy a gyermekirodalom műveléséhez épp úgy, mint máshoz más, különösen ehhez való tehetség kell. Nem mindegy, akárki ír a gyermekeknek. Nem minden, különben derék talentumú író van arra is hivatva, hogy a gyermekek számára írjon. Lehet valaki igen kedves írója hölgyeknek vagy férfiaknak vagy öregeknek, de teljesen híjával lehetnek azoknak a tulajdonságoknak, amelyek képessé tennék arra, hogy tudjon gyermekek számára is írni. Egy szóval nem elég ebben akarni. Mert ez az akarás legtöbb esetben csak azt eredményezi, hogy az illető gyermekes lesz és affektált, hozzá tudálékos, de nem lesz sohasem azzal az igazi, eleven hatással a gyermekekre általában, melynek maradandó hatása van a lélekre.

Az iskolakönyvek egy része szintén ez alá a szempont alá esik. Természetesen nem gondolom, hogy a trigonometria tanító könyvét a gyermekirodalom szempontjából kell megítélni. De állítom, hogy az ábécés könyv, a számítás elemeiről szóló könyv, az olvasó és még más könyvek ebbe tartoznak. Némelyik könyv végig az egész gimnáziumon. Vonzónak, bilincselőnek kell lennie. Hiszen az irtóztató dolog, hogy nyilvános oktatásunk már zsenge korában megutáltatja a gyermekekkel a tanulást, holott az ember egész élete nem egyéb szakadatlan tanulásnál. Hiszen minden ismeret nélkül jön a világra, elsőbben is megtanul járni és tudjuk, mily makacs kitartással és erőszakossággal tanulja meg. Nem lehet tőle visszatartani. Kétségbeesett kísérleteket tesz és hányszor ijeszti holtra a szegény elfoglalt mamákat vakmerőségeivel. A járás után megtanulja mindjárt a legnehezebbet a világon: a nyelvet minden csínjával-bíjával, minden misztériumaival, legkényesebb törvényeivel és legtöbb szabálytalanságaival. És ezzel szemben áll az az örületes valóság, hogy oktatási rendszerünk nem képes nyolc álló esztendeig az ifjúságot legfogékonyabb és legtanulékonyabb korában a latin nyelvre megtanítani. Hiszi, hiheti valaki, hogy itt másban lenne a hiba, mint a könyvben és a módszerben?

Mert hiszen a gyermek főtulajdonsága a kíváncsiság. A világra hozza magával csodaszervezetét, a mindent befogadni képes agyvelőt, tisztán, szüzen, mint egy fehér lapot. És lépten-nyomon ír rá valamit és folyton azzal foglalkozik, hogy lásson, amit nem látott, halljon, amit nem hallott és ráírja fehér lapjára. Mert hiszen még semmit sem látott, hallott s rengeteg látni és hallani valója van. Ámulva nézi egyiket a másik után a tudás fokozódó vágyával és kíváncsiságával. És mi ezt a vágyat nem használjuk fel, hanem oly rendszerbe erőszakoljuk, melyben egy év alatt kimerül és kín lesz neki tudásának szaporítása.

A titok tehát: a gyermek szellemét és lelkét haszonnal foglalkoztatni. Helyzetét kihasználni, úgy, hogy lelke ne belefáradjon, hanem inkább beleszeressen a foglalkozásba, melyet neki nyújtunk.

Az iskolát kiegészíti a gyermekirodalom. Már most azonban ezt a gyermekirodalmat teljesen megrontotta egy fonák felfogás két irányban. Az irány az, amely erkölcsjavító tendenciával ír, és kínál a gyermekvilágnak könyveket. Könyveket jó és rossz gyermekekről, melyek szembeállítanak és együgyű szándékossággal egy hamis és nem létező világot festenek a gyermek elé. Semmi sem természetesebb, mint hogy a gyermekek ezekben az olvasmányokban vonzóbbaknak találják a csintalan gyermekeket és unalmasnak a jókat. Mert kiérik a könyv szándékát és nem veszik komolyan. És azzal a világgal, amelyben élnek, ezek a szentimentális, túlzott érzékenységgű és keresetten erkölcsös dolgok merő ellentétben vannak. A gyermek, akárhogya őrzik is, otthon, házon kívül érintkezik másokkal, cselédekkel, pajtásokkal, iskola-társakkal, felnőttekkel, különböző dolgokat, véleményeket és ítéleteket hall és igen hamar rájön, hogy igazán nem úgy folyik a nevelés, a világ, ahogy az ő erkölcsös könyveiben meg van írva, hanem egészen másképpen. Kíváncsiságával azután affelé fordul, amelyet - nem adnak a kezébe.

Mindezek szerint a gyermekirodalom nem esik más megítélés alá, mint a felnőttek számára írott könyvek. Amit gyermekeknek írunk, egyazon törvények szerint kell írunk. A különbséget a gyermek eszében és a felnőtt ember eszében és felfogásában kell és szabad csak keresnünk. Vannak tárgyak, amelyek meghaladják az ifjúság elméjének az erejét; vannak kérdések, helyzetek, viszonyok, melyeket nem érthet meg, van stílus, amely idegenné teszi neki azt is, ami legjobban neki való. Így tehát egyet-mást ki kell választásunkból küszöbölünk, ha gyermekek számára írunk. Amit azonban írunk, azt a való élet viszonyaiból, az élet igazságaiból és igazságtalanságaiból kell vennünk, nem egy hazug, nem létező, csinált erkölcsökből rájuk tukmált világot kell elejbök festenünk. Az élet keveréke a legjobb keverék. Eziránt érdeklődik a felnőtt is, meg a gyermek is és ennek befolyásai tesznek rájuk erős, átalakító hatást.

Én előttem az irodalom, a költészet nem egyéb, mint az élet művészi feldolgozásban és ennek kell lenni a gyermekirodalomnak is, ha jó akar lenni.

Egy másik irány, amelybe beletévedtek azok, akik az ifjúságnak írnak, az ismeretterjesztő irány. Ez ellen kifogást nem teszek, csak óvatosságra intem művelőit. Felnőttek számára is írnak ily regényeket csillagászati, földrajzi, etnológiai, arkeológiai stb. keretben. De mindenki bizonyos lehet benne, hogy az érdeklődés tárgya itt sem az ismeret, nem a tudomány, hanem a történet, amelyet szolgál. Így be lehet csempészni kerülő úton nagy emberbe és gyermekbe egy és más hasznos tudnivalót, de gondolja meg minden ember, hogy hasznosabb tudnivaló nincsen, mint az egyensúlyos jellem és lélek. Ezt munkálja a jeles irodalom általában. A többi vele, mellette, sőt benne is könnyen megtanuljuk, ha a tanítás módszere nem fárasztó és erjesztő, hanem ellenkezőleg az, aminek lennie kell: edző és serkentő.

Modern versek.

(1898.)

Sokat el-eltünődöm én mostanában a versen. Egy egész csomó új verseskönyv hever körülöttem. Olvasom, hol egyiket, hol a másikat. Alig van olyan, hogy egyet-mást ne találnék benne: formai és tartalmi kedvességeket, érzést, ötletet, képeket. De alig van olyan, melynek olvasása vonzana, vagy lekötne, fáraszt és nem pihentet mindenik. Ami kevés elméletet tudok, abból egyikre is, másikra is rá tudnám bizonyítani, hogy derekas poéta; de csak a mások számára. Magam kételkedve nézem Apolló adeptusait, mert ha a könyv törvényét meg is, de a magam gyönyörűségét nem tudom bennök megtalálni. Enélkül pedig nem hiszek sem a poétának sem a szabálynak. Viszont, ha a gyönyörködésem teljes, ott üdvözlöm a költőt, ha tudomásom elégtelenségével nem tudom is megbizonyítani a mivoltát és kikeresni a jussát. Jártam én így már emberekkel. Ujabban Kupa Árpáddal is; de mások hajlandók ugyan benne sok mindenfélét megdicsérni, csak éppen azt vonakodnak benne meglátni, ami engemet úgy elkapott benne. Mit csináljak? Kétkedéssel nézek magamra is - már mint másokról való ítéletemre? - Ezt nem tehetem, mert akkor le kellene mondanom magamról és magam helyébe tenni az iskolát, a szabályt. És kénytelen volnék íróban és költőben keresni - nem a magam örömét és gyönyörűségét, hanem - a szabályt. Ez pedig igen sivár és vigasztalan foglalkozás lenne. Megmaradok hát eddigi módszeremen, annál is inkább, mert van rá csálhatatlan próbám, amelynek időnként mindig alája vetem magamat.

Ez a próba: Zrinyiász, a Két szomszédvár, az Iliász, a Nibelungének, a Székely balladák, a magyar népdal, Petőfi, Csokonai és Arany, Aiszkülosz, Arisztófánesz, Claude Tillier, Göthe, Kraljevics Markó, Molière, Shakspere s még néhány író és munka.

Ezekre mindig szomjazom. Ha a kezembe veszem, nem is teszem le, míg újra el nem végeztem. Mindig újjászületek, megifjodom, meggazdagszom tőlük; mindig újra meggyőződöm, hogy a világ legszebb és legnagyobb dicsősége halhatatlan írónak lenni. Hogy nincsen a világtörténetben esemény, amely egy-egy ilyen munkának a megírásával fölérne; hogy az emberiség legnagyobb jótevői ezek az írók.

És meggyőződöm még egyről s ez most rám nézve a fontos: meggyőződöm arról, hogy föltétlen és korlátlan a fogékonyságom aziránt, ami jó az irodalomban. Akiket hát én megdicsérek, nyugodtak lehetnek az iránt, hogy rászolgáltak a dicséretre, ha mások ellent is mondanak. Kell valaminek lenni bennök abból, ami nagyvá teszi az írókat, mert én bennem a visszhangot fölverték. Bírálónak lehetek igen rossz, médiumnak, mondhatom teljesen megbízható vagyok.

Ebből származik azt hiszem az is, hogy mint tehetségek fölfedezőjének szélesebb körökre elterjedt rossz hírem van. Tudniillik semmi képességem nincsen arra, hogy gyönyörűségemet találjam az oly írókban, akik nagy formai műveltségükhöz eredetiséget és mélységet a tartalomban nem nyertek, ellenben vonz és érdekel a formai tökéletlenségben is a tehetség minden komolyabb jele. Az idén akadémiai pályabíró lettem volna, de a szerencse éppen akkor ütött el ettől a tisztességtől, amikor már a pályázó összes 26 tragédiát végig elolvastam. Az eredmény ez: unott s fáradt lélekkel vergődtem keresztül azokon a műveken, amelyeket a pályabírák megdicsértek és megjutalmaztak (bizonyos hogy nekem is, ha köztük maradtam volna, azt kellett volna megjutalmaznom) ellenben nagy érdeklődéssel olvastam el három darabot, amelyet a pályabírák alig emlegettek föl. Ezek szerzőjére sokkal kíváncsibb vagyok, mint a nyertesekére. Fájdalom, alkalmasint sohasem fogom a nevöket megtudni. De a meggyőződés az, hogy ezeknek kell az első csoport formai tökéletességeit elsajátítaniok, (ami lehetséges is), hogy jó drámaíróink legyenek. Amazok, a nyertesek sohasem szerezhetik meg azokat a tulaj-

donságokat, amelyek emezekben vannak, mert ezeket Isten adja, nem a gyakorlat. De hát a versek! Hogy manapság olyan nehéz sora van a versnek! A próza, ha közepes is, csak eltartja valahogy az emberét. A verselők méltán panaszkodnak azon, hogy a kor mostoha irántok. Persze úgy van. A tévedés azonban az lenne, ha azt gondolnók, hogy ez az időn múlik. Én azt sejttem, hogy a poéta urakon és a mesterségek természetén múlik.

A vers az a gondolatközlésnek szokatlan, előkelő, ünnepies formája. A közönséges forgalomba nem való, csak ha egy kicsit magát lealacsonyítja. Manapság pedig az írás, a gondolatközlés szabadsága, az olvasóközönség nagy elterjedése folytán, mikor nem kiváltságos köröké az irodalom, hanem mindenkié, az utcáé is, mikor fönn fog, lent pedig szaporodik a közönség: a próza és a prózai válfajok hamar megtalálják az érintkezést a modern tömeggel. A vers nem találta meg. Versíróink antikvált észjárású emberek, verseik anakronizmusok. Olyan versíró nincs, aki egy csapásra magához rántaná, fölgújtaná az egész nagy közönséget; aki van, az a régi nemzedékek poétáinak eszejárása és világnézete szerint dalol; a mult idők poétáinak modorában írja verseit, azok hagyományát őrzi, fegyvertárát forgatja, azok szemével nézi, ha egyáltalán nézi az új világot. Még témát sem talál újat. Minden megváltozott: a gőz, a villám lett úrrá, iszonyú mechanizmusok foglalták el állat és ember helyét; az elmék egyensúlyt veszítve új rendet keresnek, a poéta megmaradt berkeiben. Művelt emberek lévén, tele a régi írott munkák ismeretével, mi ezt is tudjuk méltányolni, de nem ez az, ami hivatva lehet elragadni bennünket. Ezt csak az igazi modern poétától várhatjuk, akinek gondolatából, szavából, képéből, fölfogásából és érzéséből a mai élet kiált át hozzánk.

Igaz, hogy ma az írás művészete is meg van tévedve épp úgy, mint a többi művészet. Írás, festés, képfaragás, mind ott van, ahol a zene: nincs melódiája, csak akkordjai vannak, csak hangszerelés a mestersége. Visszament a kezdet kaoszába és még nem formálódott ki belőle új mivolta. Nincsenek gondolatai, csak sejtelmek; nincs mondanivalója, csak ösztöne, hogy beszéljen. A vers még ennyire nem szakadt el - talán szerencséjére - a régi világtól; de azért kevésbé is jött forgalomba, mert könnyebben lehet nélkülözni, mint a többit, ez a malőrje. Ünneplő ruhája nem szükséges, hogy mindenkinek legyen; hétköznapi ruha nélkül senki sem lehet el.

Meg fogja-e találni helyét, célját, ahol szolgálatot tehet, avagy a szalon csecsebecséinek henye szerepében marad-e? Ki tudja. Még vezércikket nem olvastam verset, bár nagyon jól el tudom képzelni, hogy az sem lehetetlen. Már némely lapban találkozunk vele heti rovat képében. Szatirikus, tréfás, elmés, legtöbbször írónikus, igen sokszor tettetett, rendszerint jó verselés: ebből áll. Költészetnek nem mondható, csak a ruhájában jár. De helyes ösztön szerint való kísérlete annak, hogy a vers, a költészet helyet és szavazatot kapjon az élet küzdelmében.

És kimondjam-e, ami igaz? Ez, ha sikere lesz, először történik meg a világon. Nem mintha egy-egy versnek, időközönként valamely poétának döntő hatás vagy nagy szerepe ne akadt volna az események alakulásában. De a költészet kelendőségéről, divatjáról, a költők sikeréről szóló legendák csakis legendák. Mindig az volt a költő szerepe, ami ma: kielégítetlen vágy, csonka elismerés, küzdés, nélkülözés, sóvárgás a dicsőségre, küzdés az elismerésért és elmaradt jutalom. Uri vagy fejedelmi protekció, egy-egy mecénás tartotta a költőt. Remeket alkotni s éhen halni, halhatatlanságot biztosítani s elzúlleni: ez bizony az irodalomtörténetben sűrűbben ismétlődik, mint a föltétlen dicsőség és elismerés. Olvassátok, oh poéták dicső elődeiteknek az életrajzát is. A legritkább esetben kellett a poéta a maga korának, aki némileg kellett, ritkán volt az érdemesebb. Zrinyit észre se vették Gyöngyösi mellett. A régi világ nem is volt úgy berendezve, hogy a költő nagyobb hatást tehetett volna a közönségre. Gondoljátok meg a mi ideális korszakunk viszonyait: az Auróra-kört. Mi volt az? Néhány poéta és egy pár száz előfizetője az almanaknak. Berzsenyi verseit a központi papnevelő növendékei adják ki.

Ha verseiből kellett volna megélnie, dicsőségét ha kellett volna kamatoztatni, mi lett volna belőle? Így is melankólikus lett. Ha ellenben ma talál valaki jó dolgot írni, huszonnégy óra alatt országos nevet csinálunk neki mi újságírók és egzisztenciája biztosítva van. Állást kap ujságnál, magánvállalatnál, megválasztják képviselőnek. Ebből a versíró sincs kizárva. Csak tudjon annak a nagyközönségnek dalolni, amely ma az újságok körül szellemi közösségben él és mindenre figyel, ami történik.

De hát mi az a jó vers? Ez a nagy kérdés és fájdalom, mi, akik elmélkedünk, mindig csak arról tudjuk megmondani, jó-e, rossz-e, ami már megíródott. Receptet új versre nem tudunk adni. De recept szerint nem is igen tudunk írni. Mert igaz ugyan, hogy ami jót írtak, az minden időre jó és az egyszersmind recept is; de minden időnek megvan a maga derengő vágya, megvan lelkében lappangó gondolata, megvan ki nem mondható baja. Kell tehát meglennie költőjének, aki a derengő vágnak kifejezést tud adni, a lappangó gondolatot megfogalmazza, a ki nem mondható bajt ki tudja mondani. Ez azután a kor embere. Aki pedig a régi receptre ír jót, azt a műkritikusok megdicsérik, de az nem a publikum embere, legfőleg az akadémiáké.

De nehogy valaki azt értse ebből, hogy politikai vagy társadalmi, vagy nem tudom miféle témáról kell ennek az új világnak dalolni, hogy poétává avatódjék valaki. A modern világ csak más-más színben mutatja esetleg az örökkévaló emberi tulajdonságokat. Tenger dolog van, amely évezredek óta az emberi szív és elme érdeklődésének elsőrendű tárgya és az is marad mindvégig. Ahhoz azonban, hogy ezek megéneklésével, melyekről már annyi ezer év óta szól a poéták dala, ma még meg lehessen ragadni a közönséget, igen erős költői egyéniség kell. Hiszen mi folyton olvassuk és emlegetjük a régieket. Ezekkel szemben egyesek daloló vágya és verselő ügyessége nem elég nekünk. Azt gondolom, ez a tömérdek iskola, amely egymással hajba kapva dulakodik előttünk: az idealizmus, a realizmus, a naturalizmus, a verizmus, a szimbolizmus, az impresszionizmus, a dekadens irányzatok minden egyéb faja nem egyéb, mint az aránytalanság szüleménye az írók tehetsége és képzettsége közt. Több mindebben a spekuláció, mint az inspiráció. A műveltség fegyverével dolgoznak, nem a tehetségével. Nincs találékonyságuk, közvetlenségük, nincs képzeletük és ihletük, tehát mindenféle raffinériával helyettesítik e hiányokat. Nincs mondani és nincs mesélni valójuk, tehát magyarázattal és módszerrel pótolják azt, amijök nincsen.

A jó költő tele van képekkel. Nem képletes beszédet értek, hanem valóságos, reális, megrajzolható képeket. Ujabban szerencsére ismét divatba jött, ami régen igen szokásos volt, a könyveket illusztrálva kiadni. De fájdalom, ezt a divatot nem belső szükség hozta létre, hanem a képelőállítás technikájának igen könnyűvé és olcsóvá lett a módja. Immár nem fa-, réz- és acélmetszetek, hanem cinkofotografiák és heliogravűrök és eféle mekánikus másolatok. De meg kell nézni e csinos és tetszetős illusztrációkat: épp úgy nem képek, mint ahogy festőink kiállításában nem látunk igazán képeket. Ötletek, impressziók és legfőképpen úgynevezett hangulatok, amit nem is lehet megmondani, hogy micsoda: sejtelem, borulat, köd, szóval valami, aminek se formája, se eleje, se vége, se közepe; valami megfoghatatlan, valami általános. Az egyéniség beolvadása a közbe. Sokkal természetesebb és jellemzőbb, mert benső lényök azonosságán fekszik, amikor a modern poéták művét megzenésítik. A zenét is csak sejtelemmel lehet magábavenni. De a modern megzenésítés is olyan, hogy egyszer a muzsika a fő, egyszer a textus. Egyszer ez homályosítja el azt, egyszer amaz homályosítja le ezt. Programzene. A zenét a szövegből véljük megérteni, mert ha nem képzelünk hozzá hajnalhasadást, erdőzúgást, égháborút (ami csatazaj, vagy korcsmai verekedés is lehet), akkor egyáltalán nem tudjuk, hogy mit képzeljünk vagy gondoljunk, mert arkitektonikus, művészi egész, melódiát nem kapunk. Majd ismét úgy érezzük, hogy most értjük csak a poétát, mikor az idegizgató akkordok és hangfestések zaklatnak bennünket. Pedig mind a két esetben meg vagyunk

csalva. A versre nézve megcsalt bennünket a muzsika, a muzsikára nézve bolonddá tett a vers. Ez is a tehetség elégtelenségének a raffinériája, még pedig két szövetkezett elégtelenségé: a muzsikusé és a nyelvművészé. Egyik sem tudja gyakorolni a maga hatását, hát ketten gyakorolnak egy harmadikat: a hangulatot. Ez a szó, mint művészeti műkifejezés a németből jött hozzánk. Mert Stimme hang, hat Stimmung hangulat. Pedig ich bin nicht gestimmt, annyi, mint nem vagyok jó kedvemben, vagy konkrété valaminek a kedvében. Nem vagyok adakozó kedvemben, mondja III. Rikárd, mikor fölrúgja Hesztingszet. De már a szegény borongós Reviczky Gyulának Az élet hangulat. Ő bizony ennek a ködbe veszett lelkű világnak a poétája volt, melyben a képzetek vonalait - kontúrjait - nem lehet meglátni. Melyben nem rajzolnak, csak színt festenek, de azt is csak elmosódót, mindig szürkével erősen keverve, nehogy határozott találjon lenni.

Milyen különös, hogy a mai nagyon is számító világban, melyben a kereskedőelv dominál, a kétszer kettő, mint a pozitívság kánona ridegen uralkodik, a szórakozásban a kézzelfoghatóságokon kapunk - a művészet komolyabb mezején mindenütt a határozatlanság, az ingadozás rabjai vagyunk és az emberek az élet pozitívizmusából tömegesen menekülve a spiritizmusban, a szimbolizmusban állítják helyre értéktelen egyensúlyukat. És ez imbolygásból az az íróké és költőké, ami gyöngé és erőtelenség van benne. Miért, mert a közönségüknek utána járnak, nem előtte. Ők udvarához tartoznak és nem prófétái, vagy legalább fejedelmei. Nem viszik a közönséget, hanem lantot verve kísérik erkölcsi becsípett állapotában. Nehéz is hát, de meg méltatlanság is lenne a modern poétákról szigorú bírálatot írni. Majd talán máskor több szerencsével próbálhatjuk meg.

Magyar zene.

Ismételve olvastam holmi méltatlankodást azon, hogy az opera igazgatósága ahelyett, hogy kiaknázt volna egy magyar zeneszerző operájának a sikerét, inkább sietett hegyibe eresztetni egy európai hírű külföldi darab perzselő konkurrenciáját. Az bizony igaz, hogy ez nem sok barátságos indulatról tesz tanuságot. De a magyar opera szerzője legyen nyugodt, az opera igazgatósága önnönmagának sem jobb barátja, mint neki. Ha tudna vagy akarna az opera vezetősége a maga érdekeiről jól gondoskodni, ilyet éppenséggel nem tenne és nem tenne sok egyebet sem. Többek közt nem erőszakolná a darabokat, melyek neki sikert ígérnek, a szezon haldokló végén és a nagyhét bőjti napjaiban, hanem olyankor rendezné diadallal kecsegtető csatáit, amikor egy ily diadal kiaknázható az egész évadon keresztül, kedvező benyomásával, természetes jókedvével beragyogná egy egész év eshetőségeit.

Most hiába veri le *Toldi* a cseh bajvívókat iszonyú erejével, egy talián komédiás futásba kergeti őt magát egész hadával együtt. A *Bajazzókat* nyilván mindenki fogja látni akarni s az emberek bosszankodni akarnak, ha a színlap mást hirdet, még ha Toldit is. De sokáig sem egyikben, sem másikban nem fogunk gyönyörködni, mert hiszen mindössze még egy hónap az opera évadja, azután nyugszol, mint a szász asszonyság mondja, a *Háromszéki lányokban*.

Azonban én azt hiszem, nemcsak a színház nem teszi meg helyesen a kötelezettségét oly eseménnyel szemben, minő a *Toldi* előadása, mink írók is hátralékban vagyunk valamelyest. Zenebírálóink egy-egy tárcában beszámoltak róla s azután *nyugszol*. De sőt ugyanakkor a képviselőházban vita támadt a magyar zene tanításáról a Zeneakadémián, amelynek igazgatója a *Toldi* szerzője és se abba a vitába *Toldi* bele nem került, se vele kapcsolatosan a házon kívül valamely vizsgálat tárgya nem lett. Szóval: ott is beszéltek, azután - *nyugszol*. Hogyan, hát nem érdekel minket ez a dolog? Mikor Milanóban Verdit és Mascagnit viszik a lámpák elé, hónapokkal előbb mozgósítva van egész Európa figyelme, sőt a tengerentúli országoké is; hallatlan munkája folyik az érdeklődés felkeltésének és utána egy évig meg nem szűnik a dob műve, amíg csak minden halandó tudomásul - és minden épkézláb színház meg - nem vette az új csodát. Mi nem hogy kiaknáznók a sikert és a mű tanulságait, hanem az olasz bunkóval le-ütjük a magyart s nem hogy másra nézve kecsegtetőnek mutogatnók, inkább mindent - részben elkövetünk, részben elmulasztunk - arra nézve, hogy mások azt higgyék, nemcsak hogy magunknak nem kell a magunké, de még csak nem is érdekel bennünket. Jobban érdekel az idegen.

Pedig ez a *Toldi* nagyon érdekes és tele van tanulással. Soha kiáltóbb illusztrációját a magyar zenéről folyt vitának találni nem lehet, mint amilyen a zeneakadémia igazgatójának e műve. De nehogy valaki félreértsen, tegyük ide mindjárt, hogy a magyar zene tanítása alatt senki se sejtse azt a föltevést, mintha a magyar zenének más törvényei lennének, mint bármely más nemzeti vagy nemzetközi muzsikának. Erről szó sem lehet. A zenének egyetemes törvényei vannak, aki zenetudós, aki a zene elméletét tudja, annak elég egy-két magyar kompozíciót, néhány magyar népdalt megismernie, hogy tudja, mik a magyar zene megkülönböztető tulajdonságai. A magyar zene e tulajdonságai természetesen tanulás tárgya az akadémián, valamint kell hogy előadják ott a magyar zene történetét, fejlődését és elemezzék anyagát, jellemző ismertetésben részesüljenek jeles muzsikaink és - mint ahogy a költészettan tanítja a műfajokat - azonképpen létezően zárt magyar zenei formációk, ott ahol a gavotteról, nocturneról, a polonaiseről, a mazurkáról, a Chopin-keringőről magyaráz a tanár a növendéknek: ott a magyar hallgató, toborzó és egyéb magyar kompozíciók, szimfónikusok és mások lehetetlen, hogy szeretet és figyelem tárgya ne legyenek. Id. Abrányi Kornélnak tudok oly remek magyar

kompozícióját, hogy a legelegánsabb külföldi mesterek hasonló fajú művei mellett fényel megáll és hatással. Czinka Pannától hallottunk tavaly Káldy Gyula történeti koncertjén oly munkát, mely finomságával, melódiájával, energiájával szenzációt csinált a zenekedvelők széles köreiből s ma a szalonok kedves darabja zongorára téve.

De nemcsak e zárt műfajokból állónak kell gondolnunk a magyar muzsikát. Hiszen talán az építőművészet törvényei is nem kevésbé egyetemesek, a mint a zeneművészetéi. Mert tudtommal kétszer kettő minden nemzetnél négy, a négynek a négyzete 16, az egyenes vonal sehol sem görbe, az ív sehol sem egyenes. Hogy az egyetemes törvényeken belül mégis van görög építészet, gót és mór építészet, ki meri tagadni? Hát a képírás? Hát az olasz, a spanyol, a német Madonnák, a hollandus Madonnái? Pedig a festés és rajzolás törvényei is egyetemesek. Van a nemzetek alkotó tehetségeiben valami különös, amely az egyetemes törvényeken túl alkotásaikban kifejezésre jut. Ez a valami adja ki a nemzeti stílust. Ha pedig bármely ágában is a művészetnek a nemzeti motívumok az illető művészet tudományos és tanító anyagában fel nem dolgoztatnak, akkor világos, hogy a nemzeti momentum az illető művészeti ágból, ha már megtalálta oda az útját, újra kipusztul, ha még meg sem találta, soha bele nem juthat.

Ezekből látszik, milyen vétkes és botránkozató felületesség az, amely a sarkantyús oroszlánál falatja fel hazai zenénk kezdetleges anyagát és szellemét. Ehez járul, hogy zeneakadémiánk szelleme, iránya, tehát zenénk fejlődésének sorsa egy kiválóan művelt zenetudós kezébe van letéve, aki most bocsátotta szárnyra második operai kompozícióját s akit méltán csak e műveiből lehet megítélni. Ha a szándék és a jellem tisztasága és a rendkívüli zenetudomány elég volna ez állás betöltésére, keresve sem találhatnánk különb embert Mihajlovsics Ödön úrnál. És rendes körülmények közt egy virágzó magyar zeneirodalom keretében nem is kellene más feltételek után nézni. De a mi körülményeink közt kész szerencsétlenségnek kell mondanunk, hogy azok a tényezők igazgatják zenénk sorsát, melyek Hagbart és Signe és Toldi zenéjének szelleméből szólnak hozzánk.

Nevezzük nevén a Wagner-iskolát. Egy túltengett, zsenialitásában túltengett német elme rontotta meg a mai nemzedéket szertelenségeivel, melyekből rendszert csinált. A legszilajabb ellenmondás van ez iskolában összeházasítva. Az operát elnevezte zenedrámának, mintha bármely elnevezés is kiforgathatna egy műfajt a maga törvényeinek éltető föltételeiből. Az elnevezés onnan eredt, hogy a muzsikát állítólagos alárendeltségéből ki akarta emelni és egyenrangú tényezőjévé tenni a színpadi előadásnak. Ez már egy alaptévedés. A színpad nem az a porond, ahol a muzsika, mint muzsika arat diadalt. Ott a színdarab, az akció, a cselekvés, az érzések és szándékok szembeállása és az emberek sorsa kéri érdeklődésünket muzsikával vagy anélkül. Világos, hogy itt mi a fődolog és mi az alárendelt rész. Világos, hogy csak a bomlott muzsikuselme gögje az, mely ott is egyenrangúvá akarja tenni a muzsikát, ahol az az egyenrangúsítás hiba. A színpad félig koncertteremmé van ezen az úton devalválva. Az előadás nem koncert már és nem opera: ez a zenedráma. Ennek az ideálnak a követésében meg kell törni a leghatalmasabb tehetségnek is, mert nem lehet két fődolog egy dologban, hogy van dráma zenekisérettel, a melodrámától az operáig, vagy van zene, melybe emberi hangok is vegyülnek, zeneszámba menvén (IX. szimfonia. A teremtés. Requiem, misék) vagy zene esetleg pantomimikus akcióval. Mindez nyújthat zavartalan érdeklődést és élvezetet. Ezeken kívül esik a zenedráma. Ez a képtelenség a modern realizmus álláspontjára teszi a muzsikát s a legmisztikusabb romanticizmusba löki a színpadi költészetet. Mert nem engedi meg az énekelt muzsikát, hanem követeli a zenélő filozófiát és akciót. A végtelenségig megsokasítja a hangszereket és a legképtelenebb feladatokat rójja rájuk, de kizárja a zenekarból a legszebb hangszert: az emberi torkot. Ennek csak kiabálni, deklamálni szabad a zenéhez, vele zenélni nem szabad. Ez a realizmus ebben az irányban: beszélve énekelni, mert énekelve beszélni nem természetes. De akikre e feladatot rója, azok a mitoszoknak ködös képzelt és

képtelen alakjai. Mentül nótásabb és furcsább, annál jobb. Mert hiszen, ha egy frakkos hős énekelne így másfél óráig, azzal nem lehetne az erdei madarat meg a tűzokádó sárkányt megszólaltatni. Bűvös sapka, meg bűvös kard, lovas walkirok és egyéb csodák kellenek ehhez a zenei valóságához és óriások, hattyúk és rajnabeli kincsek meg törpék; Hagbartok meg Szignék.

És most jön Toldi, a zenedráma. De mi lett itt a mi jó Toldinkból! Természetesen ó-német és új-wagneri recept szerint se a magyar mondának, se Ilosvaynak, se Aranyinak egyetlen egy jellemző motívuma nem maradt meg rajta. Egy szentimentális szerelmi történet lett a történetből, egy fogadalmas trubadur lett a hősből.

Abból a vaskos, naív, magyar Toldiból megfelelő operát írni, ahhoz egy kissé vaskosnak, naívnak és magyarnak kell lenni. Ahogy Mihalovics fegyverkezve van, írt belőle Hagbartot és Szigfridet, felfogása, modora, stílusa, kompozíciója és struktúrája elannyira idegen, hogy a nevek szinte komikusak az emberre. Toldi csak hazai termék, de nem magyar opera, éppen oly kevésbé, mint ahogy Lenau nem magyar költő, úgy viszonylik ahhoz a Toldihoz, kit Arany János lelke alkotott, mint Grillparzer Ein treuer Diener seines Herren című darabja Bankbanusról, Katona József Bánk-bánjához.

A magyar gondolkodás, a magyar érzés adománya és eredetisége kell hozzá, hogy valaki magyar zenét írjon. Az egyetemes zenei műveltség ehhez nem elég.

A magyar író.

Mikor egy boldogtalan testvérünk a tollban méregpohárral fejezte be pályafutását, mely kecsesgötön indult és szürkén végződött, a róla írt búcsúztatókban - szinte valamennyiben - keserű sorok voltak olvashatók a magyar író vigasztalan sorsáról. A tanulság mindenütt ez: ha más nemzetnek szolgált volna tehetségével, ezrek, százezrek, ha nem éppen milliók (forint vagy frank) jutalmazták volna s nem kell vala arra jutnia, amire jutott mint magyar. Egy előkelő tehetségű kollégám éppenséggel ki is dolgozta a témát e cím alatt: „Egy elzüllött élet.” A cikk tartalma ez: a magyar társadalom nem tartja fenn íróit, mégis megharagszik rájuk, ha tehetségüket politikába, újságírásba, vagy az irodalomnak is jövedelmezőbb formáiba viszik kamatoztatni, holott másban van „tehetsége java, ebben tudna halhatatlan műveket teremteni, ha meglenne hozzá élete kényelme, nyugalma”. A magyar társadalom követelni látszik e szerint a halhatatlan műveket de nem adja meg hozzá a kényelmet, vagy csak a nyugalmat is.

Van-e e panaszokban igazság? Van is, meg nincs is. Mert termettek ugyan kényelemben és nyugalomban is halhatatlan művek; de túlnyomó nagy száma a halhatatlan műveknek kényelmetlenségben, nyughatatlanságban, nyomorban és kétségbeesésben termett. Nyugalom, kényelem és halhatatlanság; pénz és babér közt semmi összefüggést nem látok. Ilyen szempontból a panasz teljesen jogosulatlan. És nincsenek-e más nemzeteknél is elzüllött nagy tehetségek és nincsenek-e nálunk olyanok, akik boldogultak? És más nemzeteknél azok-e mindig a leghalhatatlanabbak, akiket közönségük kegyével és kincseivel elárasztott és nem lehetne-e nálunk Petőfi, aki halhatatlanságát sanyarú sorsban szerezte, művei után ma szerencsés anyagi körülmények közt élő ember? És nem hagyott-e Arany János, a halhatatlan, vagyont az örökösire?

Meg vagyok győződve, hogy nálunk minden szakasztott azon mód megy és fejlődik, mint bárhol a világon, t. i. a viszonyok törvényei szerint. Amit negyven millió francia tesz, azt teszi aránylag a tíz millió magyar. Egybe kell vetni a számot, a helyzetet, a viszonyokat s ha levonjuk az eredményt, azt hiszem, éppenséggel nem utolsó helyen állunk mi magyarok Európában. Ebből persze nem az következik, hogy érzük is be ennyivel, hanem az, hogy nem szabad igazságtalanul gáncsolni, méltatlanságokkal bántalmazni a nemzetet s követeléseket támasztani ellene látszólagosságokkal, hanem szabad és kell a helyzetet igazságai és törvényei szerint megítélni s iparkodni kell e szerint fejleszteni s előbbre vinni. Ebben pedig két főeszköz áll rendelkezésünkre: kizárólagosabb magyar nevelést kell adnunk újabb nemzedékünknek és komolyabban kell vennünk nekünk íróknak a feladatunkat.

A szegény halottal, kiről megvan a véleményem, nem akarok már feleselni; de ha nem ismertem volna is, tudnám az életrajzokból, hogy ő is ült a szerencse tenyerén, volt kényelme is, nyugalma is, de nem tudott vele mit csinálni. Lélektani igazság, hogy semmi sem csábítja el könnyebben az embert attól a kincsétől, amelyhez nyomorúsága idején mint erkölcsé foglalatjához, mint reményei összességéhez, mint élete fenntartójához és céljához ragaszkodott, egy szóval eredeti tehetségének ápolásától, mint a kényelem s a nyugalom, melyre hirtelen szert teszen. Nézzétek meg a szegény ördögöt, akinek nincs annyi módja, hogy nyomorult kedvesét, aki osztozik vele nélkülözéseiben, feleségül vegye: amint örökség vagy a szerencse kereke által gazdagságra jut, hű kedvesét szereti leghamarább elhagyni s nem magához, hanem módjához keres illőbb feleséget. Ritka kivétel, aki másképpen cselekszik. Az emberi természetben rejlik az. Irigylitek a franciákat, amiért íróikat - már mint néhányát - elhalmozzák kényelemmel és nyugalommal; de a legelőkelőbb francia újságok egyike irigylitőlünk Berczik Árpád romlatlan tollát, amiért nem robotol egy blazírt publikumnak, mint az elhal-

mozott francia írók, akik pedig nálunk is keresettebbek, mint Berczik. A fiatal íróknak vannak rendszerint ideáljai. Kevés akad olyan, aki ideáljainak meghódítva, magához rántsa a közönséget. A nagyobb rész olyan, hogy maga szalad a közönség után kegyét, tetszését keresve. Aki ezek közül szerencsés, az tesz szert legelőbb nyugalomra és kényelemre irodalmi munkássága után. Halhatatlanságra ritkán. Életet, ha megszűnt írni, nem művei, hanem az irodalomtörténet ad neki halála után. A közönség pártolásának ritkán van tehát köze egy-egy halhatatlan munkához. Az ember magában hordozza fejlődése törvényeit. Az élet rendes eseményei, adományai és csapásai: szegénység, gazdagság, boldogság, boldogtalanság, öröm és gyász, nyugalom és zaklatottság ellenkező eredményeket szülnek más-más egyéneknél. Egyet tönkre tesz a felkapottság, egyből a névtelenség csikarja ki a halhatatlan művet. Egyet termékkennyé a nyomorúság, némává a bőség. Egyéniségünkben rejlik a sorsunk. Az anyagi jólét is relatív fogalom. Ami egynek elég, az másnak csak étvágygerjesztő. Ami ezt munkára serkenti, az mást tétlenségre csábít. Szűnjetek meg tehát a közönséget zaklatni a pártfogás hiányának panaszával. Ugyis hasztalan, mert a közönség nem egy ember, akit megszorítani és megzsarolni lehet. Senki nem veszi panaszotk magára, csak terhére vagytok vele olvasóitoknak. Ebben a panaszban mindig rejlik valami a gondolatból, melyet ide írok: sajnálom, mintha ezt mondanátok: sajnálom, hogy magyarnak születtem. Ha német volnék, angol vagy francia, dúsgazdag ember volnék tollam után.

Nos, meglehet, az volnál, meglehet, nem volnál. Sehol sem szaladgálnak tömegesen a dúsgazdag írók s mondásod legvalószínűbben egy tetszelgős önámítás vagy egy sértő kifakadás nemzeted iránt. Csak egy bizonyos, hogy magyar, író és ezzel elégedetlen vagy. Tőled függ, hogy vagy az egyikről vagy a másikról, elégedetlenséged kettős forrásáról lemondj: Vagy nem tőled függ? Büszke vagy magyarságodra? Akkor viseld panasz nélkül következményeit. Szereted műzsádat? Akkor becsüld meg, öleld krajcáros kifakadások nélkül, ne hányd szemére, hogy elégséges hozomány nélkül esküdtél vele össze.

És én nem is hiszem, hogy a közönség nagyobb pártfogása s az írók fényesebb anyagi helyzete egyenes arányban állana az irodalom tartalmasabb fejlődésével. Én az ellenkezőt hiszem, azt, hogy egészen a nagyobb irodalmi forgalom beiszapolja, sikérbbe teszi az irodalmi vizek medreit s még a nagyobb tehetséget is a halhatatlanság szolgálatától elcsábítani képes a napi ízlés, a mulandóság szolgálatára. Igaz, hogy a modern életnek nagyobb szüksége van már a nagyobb forgalomra, mint a nagyobb mélységre, épp úgy, mint ahogy el lehet az iparművészet kézi remekei nélkül, de nem lehet el többet a gyárak tömeges termelése nélkül. A nagyobb mélység szolgálatára megvan a multak öröksége, a nagyobb részt nyugalom és kényelem nélkül termelt remek.

Nagy forgalomra, mindig nagyobbodóra szüksége van tehát az irodalomnak, a nemzetnek, ha előre menni akar; de nem éppen a magyar író-világnak, mely kétségkívül van olyan helyzetben, hogy emiatt se elzülennie, se szép feladatait kudarcból féltetnie nem kell.

Én sohasem láttam statisztikai számítást arról, hogy egy nemzet intelligenciájának hány százaléka esik az irodalom pártolóra; de meg vagyok győződve, hogy aránylag mi is állunk úgy, hogy az európai középszámítás alá nem esünk. Hogy ez az írók szükségletét vagy éppen vágyait nem mindig elégíti ki, az természetes, mert minden író egy ember és egy egész ember szükségleteit és vágyait hordozza magában, akár tíz millió embernek ír, akár ötvennek; akár Párisnak, akár Budapestnek; akár a francia városoknak, akár a magyaroknak. És Magyarországon van még egy, ami másutt sokkal kevésbé van meg. Itt az író ember, ha némileg komoly és megbízható, könnyebben jut álláshoz, mint bárki és bárhol. A színház, akadémia, a múzeum s hasonló nyilvános intézetek, hol szerény, hol jobb állásokkal kínálóznak; a zsurnalisztika túrhető kenyeret ad: a magánintézetek, még pénzvállalatok is nem ritkán szívesen fogadják az

írót; a képviselőházba könnyen küldi a választó a toll embereit, kiket a pártok is szívesen látnak. Egy komoly író gyorsan jut oly jövedelemhez Magyarországon, mely száz, sőt kétszáz-ezer koronányi tőke kamatainak felel meg. Mivel szerezte? Irói voltával. Néha érdeme, néha kvalifikációja sincsen egyéb, mint hogy jó verseket ír, jó novellákat, színdarabot s a többi. Megélni egy szóval meglehet a magyar írónak. Ha nincs más vágya, mint hogy egy csendes, tisztességes, becsületes kényelmű otthonban nyugalmat találjon halhatatlan munkák írására: erre van mód bőven Magyarországon.

Aki itt se kényelmet és nyugalmat nem talál, se halhatatlan munkát nem ír, az ennek maga az oka, oka nem a magyar nemzet. Egyet tanuljon meg minden magyar író idejekorán: se megélni, se meggazdagodni ne múzsája után akarjon. Kedvét, örömét, pihenőjét, gyönyörűségét, édes izgalmát keresse a vele való foglalatosságban, ne kenyerét, borát és pecsenyéjét. Pattanjon fel Pegázusára, ha megszállja egy útnak a vágya a csillagok közé, de ne fogja a nemes szárnyas lovat az ekéje elé, sőt még csak az akadémiákba se istállózza be, mert ott meg a más ekéjét kell húznia. Így megeshetik, hogy tolla bizonyos gazdagsággal árasztja el gazdáját; de bizonyos, hogy eképpen úrrá teszi őt egy tisztességes és nemes értelemben Magyarország; és egyesek így sem fogják a katasztrófát elkerülni, melynek tényezői a lényükben vannak. Az irodalom pedig így fog legfüggetlenebbül, legáldásosabban, legbecsesebben fejlődni s a két faktor: irodalom és közönség eképpen fogja legüdvösebben hatását egymásra gyakorolni. Egyik se lesz a másiknak se zsarnoka, se rabszolgája.

A dráma szabályairól. (1898.)

Mi a dráma?

A dráma egy költött vagy valóban megesett történet, amelyet a költő, az élet önkényesnek tetsző árából kiválasztva, mint önálló egészet előttünk látszólag újra megtörténtet, élő személyek (színészek) közvetítésével egy erre a célra megkonstruált és fölszerelt helyen (színpad) és meghatározott időben.

Mi ebben a lényeges?

Első a történet. Történetnek kell lenni. De nem mindegy, hogy milyenek.

2. Az élet szakadatlan árából és önkényességéből kivett történetnek, amely tehát nem önkényes többé, hanem logikus és nem töredékes, hanem egész, amelynek eleje és vége van.

3. A történet látszólag újra történik, megismétlődik előttünk, vagyis látjuk, halljuk keletkezni, kifejlődni és befejeződni, szem- és fültanui vagyunk.

4. Hogy nem igazi hősein, hanem a történet előadására vállalkozott és erre képes más személyeken látjuk a történetet megélni.

5. Hogy nem igazi színhelyén, ahol megesett vagy megeshetett, hanem egy ilyen előadásokra külön kitalált helyen, a négyszögletes, festett falakkal és egyéb kellékekkel ellátott szűk, meghatározott színpadon látjuk a történet megismétlődését. És végre:

6. Hogy nem mint az életben napokig, hónapokig vagy évekig, hanem egy-két óra határán belül esik meg mindaz, ami az életben néha egy-egy emberéleten, néha évszázadokon keresztül fejlődött.

Ebből a hat tételből csörgedezik a dráma minden szabálya.

Ezek között a feltételek között vannak külsők nemde és belsők. A költő mozgásba hozza előttünk alakjainak testét, beleteszi egy festett világ környezetébe, ez a külső; de megnyitja nekünk a belsőt is, az illetők lelkét, azt a világot, amely ha igaz, akkor mi hovahamarabb igaznak látjuk tőle azt a festett külső világot is. Ellenben ha a lelki világ föltárásában hazudik a költő, akkor minket a legrealisztikusabban kiállított színpad is el nem ámíthat, képzeletünket munkára nem serkenti, illúziót mibennünk nem kelt. Ebből világos, hogy mi a drámában a fődolog. Semmi más, mint ami fődolog ebben az istenalkotta világban, amelynek a színpad hű tükre: az Igazság.

De ezzel csak nagyot mondottunk, sokat még nem, megmagyarázni pedig nem magyaráztunk meg semmit. Mert fölemelkedik kétezer éves sírjából Pilátus és ránk szegezvén téveteget szemét, azt kérdezi: Mi az igazság?

Az emberek, mikor okoskodnak, azt hiszik, hogy az igazság az arányos ok és okozat, hogy az érdem és jutalom a bűn és büntetés egyensúlya.

Isten mentsen attól, hogy ezt a kegyetlen tételt elfogadjuk. Még az életben is csak a büntető törvénykönyv van abban a kellemes helyzetben, hogy a vétek, kihágás és büntetett ekvivalensét meg tudja határozni bírság, elzárás, börtön, államfogház, fegyház, hivatalvesztés és kötél alakjában. Már az erény és az érdem jutalmazására az életnek nincs kódexe.

De ki nem tudná közülnk azt a római bölcs mondást, hogy ha ketten ugyanazt cselekszik, az azért nem ugyanaz.

Az a drámai igazság, melynek megismerését itten keressük, nem egyéb, mint a költői elhíttés drámai eszközeinek helyes alkalmazása, melynek eredménye, hogy a színpadi játékot, vagyis valószínűségeit ugyanazon érzelmekkel fogadjuk, melyeket bennünk fölkeltenek az élet való-ságai.

A színpadon semmisenem való: a deszka nem a világ, a dekoráció nem szoba, nem erdő, nem tenger; a színész nem az, akinek alakját magára ölti; a mérég, amit isznak, nem mérég, a halál nem halál, minden csak látszat.

Mi tehát az, ami velünk e látszatot valósnak veteti?

Semmi más, mint a belső igazság és a külső valószínűség.

E két pólus között terül el a drámairodalom egész tömege, változatos műfajainak sokasága. Mondhatnám, hogy az egyik pólus Aiszkylosz tragédiája, a másik pólus a francia bohózat remek alakisága. Amaz csak igaz, emez csak valószínű. A két tulajdonság vegyülékéből kerül ki minden többi műfaj. Szabálynak állíthatjuk: mentül hatalmasabb az író az igazságban, annál kevésbé kell vigyázni a külső valószínűsége; megfordítva, aki nem az emberi természet nagy törvényeit mozgósítja akár víg, akár szomorú történetben, annak annál találékonyabb bonyolító ügyességgel és külső valószínűséggel kell dolgoznia.

Igen sokszor halljuk egy-egy drámaírótól valamely kifogásolt alakja vagy története védelmében azt a mondást, hogy híven vette emberét és cselekedetét az életből, ismerte az embert.

Ez értéktelen hiú védelem. Ha százszor megtörténik valami, mind a százszor joga van mind-azoknak, akik ott nem voltak, akik nem látták a dolgot megtörténni, kételkedni abban, hogy csakugyan úgy történt-e, mint ahogy elbeszélni halljuk.

Itt van a Dreyfus-tragédia. Megdöbbenve vettük tudomásul, hogy a katonai bíróság árulásért elítélt egy tisztet. Első megdöbbenésünkben felocsudva kérdeztük: nem hogy mi alapon ítélték el, hanem hogy miért lett áruló Dreyfus? Előkelő, dúsgazdag család ivadéka. Haszonért nem tette, nem kellett tennie. Francia katona, aki, noha zsidó volt, ami karrierjét megnehezítette, mégis a vezérkarban dolgozott, tehát nem kevésre vitte. Erkölcsei jutalmat is különbet árulá-sáért nem várhatott.

Mi oka lehetett tehát az árulásra? Senki semmi okot, semmi erkölcsit, semmi anyagit, sem személyeset nem talált s a közönség ösztönszerűleg nem bírának kezdett hinni, hanem az ő ártatlanságában.

Ha az életnek is úgy sarkába bocsátjuk kételkedésünket: mennyivel erősebben a színpadnak! Ott a költő nemcsak azt tartozik velünk elhíttetni, hogy amit mint fejlődő történetet elejünk tár, az való, hanem azt is, hogy a befestett vászon mennyibolt és erdő, a színpad szabad tér, a tör, melyet ellenfelére emel, gyilkol, a semmi, amit megítat vele, ölmérég, Márkus Emilia nem Márkus Emilia, hanem Ofélia vagy Marianne, vagy Melinda. És ott nekünk szívdobogást kell elszenvednünk, el kell érzékenyednünk, rettegnünk, borzadnunk, sírnunk kell.

Minderre csak akkor vagyunk képesek, ha a költő belesodort bennünket történetének motívu-maival (ami az ő igazsága) történetének az illúzióiba. Nem valósnak viszi ezt véghez, hanem valószínűségekkel. Nem látunk semmi valót, hanem amit látunk, valósnak érezzük.

És ne méltóztassék azt gondolni, hogy ez valaha másképpen volt és hogy mostan a realizmus, naturalizmus és verizmus korában nem így lenne. A művészet, a dráma lényege ma is ugyan-az, ami máskor volt. Két dologban van különbség.

Elsőbben is a színpad technikai művészete igen nagyot fejlődött és a legbonyolultabb feladatok teljesítésére vállalkozik és képes is.

A másik különbség az, hogy a modern írók a drámai összeütközéseket, a művészet anyagát fölfedezték a közönséges mindennapi élet embereiben is és azt is földolgozzák. A nagy indulat és a nagy akarat föltalálható mindenütt, az nincsen álláshoz, ranghoz, születéshez kötve. Ezzel együtt mint realizmus följutott a színpadra, a mindennapi viszonyok rajza, mint verizmus az ember mindennapi, közönséges lelki életének a festése.

De jól méltóztassék e dologban különbséget tenni. Mindez csak az örökké érvényes drámai szabályok keretében érvényesül és nyer becset. Aki ezek ellen vét, azt sem realizmusa, sem verizmusa meg nem menti a bukástól. Akármily fotografikus hűséggel viszi a mindennapi életet színpadra - ezt nevezik milliónek - ha története nem valószínű és ha motívumai nem érvényesek - művészete értéktelen, bukása, mint mondani szokták: több mint bizonyos, tehát legalább is valószínű.

Bánk bán.¹

Katona Józsefet semmi sem kárpótolhatja azért, amit az élet tőle megtagadott. De amíg írni és olvasni fognak magyarul, irigyelni is fogják tőle, hogy róla és művéről Gyulai Pál könyvet írt. Katona vérző sorsa volt, hogy korából kimagasló tehetségét nem látták meg. Koszorúját senki sem tépte meg, mert részben elfogult, részben korlátolt szemű korának nem volt számára koszorúja. Azóta egyesek tettek lábaihoz babérleveleket. Gyulai font csak teljes koszorút halhatatlan halántékaik körül.

A babonás hit egy nemével hirdetik Magyarországon már évtizedek óta, nem hogy minden drámáink sorában Bánk bán áll első helyen, hanem hogy e mű drámai remek, amely a nagy brit költő művei után a világirodalomban is az elsők között kér helyet. Én is e hitben nőttem fel s gyermekes áhítattal, majd betéve tanultam meg a művet, mielőtt megértettem volna. Később, érettebb ésszel, iskolázott elmével nézvén előadásait, olvasván szövegét, hézag támadt hitem és benyomásaim között. Kétkedővé lettem s körülnézve úgy találtam, hogy igen sok hallgatag társam van a kétkedésben. A nagy véleményben, mely Bánk bánról dogmaképpen száll nemzedékről nemzedékre, azt kezdtem belátni, több része van a nemzeti hiúságnak, mint a meggyőződésnek. Azért minden kétkedő társamnak melegen ajánlom Gyulai Pál könyvét. Ez a könyv meg fogja rá tanítani, hogy a hit, melyben Bánk bánra nézve fölnevelkedett, nem tárgy és ok nélküli babonáság. Katona nagy, a legnagyobbak társaságába illő nagyság és műve méltán büszkesége nemzetének. E tételnek bizonyítására Gyulai éppen oly lelkesedéssel indult meg, mint amily sikerrel éri benne célját. Egy becses munka érdemeit, szépségeit, jelességeit több élességével az elmének, szeretetével a szépnek és gondjával a szeretetnek szemem szedni alig lehet. Nincs mű a magyar irodalomban, amely ily kritikai készséggel, ily lelkiismeretes alaposzággal vizsgáltatott, boncoltatott, elemeire szétszedett s ismét egész formájába vissza- és összeillesztetett volna. Mint az óras a művet szétszedi, hogy összességében és részeiben egyaránt megítélhesse: így bánt Gyulai Bánk bánról. Találékony-ság, szellem és kritikai elme dolgoznak benne két kézre. Aki valaha Bánk bánról foglalkozott, akár hogy feldolgozza, akár hogy valamely feldolgozott Bánkot kritizáljon: mind kirukkol Gyulai könyvében szolgálatot tenni Katona dicsőségének. Katona és Gyulai karöltve halhatatlanná tesznek a magyar irodalomban honi és idegen neveket, amiért valamiképp e tárggyal tulajdonosaik foglalkoztak. Egy szép és becses monográfia e könyv, szép és becses szolgálatot téve a nemzetnek s irodalmának egy kérdésben, amely e szolgálatra rá van szorulva.

Mert Katona nagyságáról, Bánk bán becséről meggyőző képet rajzol ugyan eléd Gyulai, de könyv, még Gyulaié is, el nem enyészti a nagy tényt, hogy a mű maga nem oly hódítóképes, mint egy jelentékeny esztétikus, kezében e művel.

Engem évek óta nyugtalanít Bánk bán kérdése, mert igen nagy fogékonyságom mellett is színpadi művek iránt, azt kell mindig tapasztalnom, hogy Bánk bánnak második és ötödik felvonásán kívül minden része engemet hidegen hagy. A békétlenek jelenete vonzó és érdekes, Bánk katasztrófája megrázó és tragikus, előzményei azonban nem érdekesek, szépségeik, becses tulajdonságaik mellett is fárasztók.

Gyulai érdekesen hordja össze az okokat, amelyek Bánk irodalmi és színpadi sikerének útjában álltak keletkezése idején. Ma ő a teljes sikert föltételezi. Én magamra nézve tagadom s csak részben ismerem el. Természetes tehát, hogy Gyulai e kérdésre sem terjeszkedett ki és

¹ „Katona József és Bánk bánja”, írta Gyulai Pál

természetes, ha viszont engem ez izgat, hogy erre is iparkodom felelni, amennyiben egy rövid tárca keretében képes vagyok rá.

Annak keresem okait, hogy miért a tragédia, amelynek becséről Gyulai könyvet ír, anélkül, hogy még ki is merítené benne minden tényezőit, rám csak csonka hatással van? Okait keresem, hogy e mű fejleményei, története, jeleneteinek egymásutánja és akciója, cselekvényének peripeciái nem érdekesek, nem feszítők, nem melegítők, nem bírnak más nagy tragédiák ama lebilincselő érdekével, mely a nézőt megragadja, magával sodorja, fokozatosan emelkedő izgalomban tartja egész odáig, ahol a tragikus katasztrófa erejével ismét helyreállítja nézőjének megbombolt erkölcsi egyensúlyát.

Meglehet, magam állok e véleményemmel, hogy Bánk tragédiája csak részben érdekes, mint színpadi akció; de ha éveken át kénytelen vagyok érezni ezt, érdemes okait keresnem a darabban is. Ez okok közül azt hiszem főhelyen áll az, hogy a darab külső meséje, története tényleges következményei belső tartalmának, szegényesek, jelentéktelenek és mellékutakon folynak, nem a tragédia főmedrében. Nem csodálatos-e az, hogy Bánk Katona drámájában, kivéve a II. felvonást és a IV.-nek egy jelenetét, folyton csak magával küzdök, híreket, impressziókat vesz mellékszemélyektől? Nem csodálatos-e, hogy a drámai ellenőrökkel személyes érintkezésbe nem jő, saját föltevésai, sejtelmek, gyanú azok, amelyekkel perelni kénytelen, ha Izidóra, vagy Biberach, vagy más mellékes szereplő valamely hírt nem ad neki? Nem csodálatos-e, hogy a rajta esendő gyalázat veszélye, tényezői, komoly gyanúja is közelébe sem férhet; ő se hozzá nem tehet, se belőle el nem vehet, - alig támad e veszély, már meg is esik rajta a sérelem? Nem csodálatos-e, hogy hozzá méltó ellenfelével az egész darabon át csak egyszer találkozik, vele csak egyszer száll szemtől szembe, akkor, mikor meg is öli? Bánk sorsa Melinda katasztrófájáig nyughatatlanságot kelt; de a megdöbbenés, a félelem tragikus érzéseinek elüljárása nélkül jutunk el a jelenethez, amelyben Melinda térden fekszik férje előtt.

Azt hiszem, e kifogásokat úgy lehet formulálni, hogy Bánk bán fényesen van koncipiálva, fényesen van tragikus alaknak rajzolva is, de hatás nélkül van megkomponálva. Koncepciójának hatalmas volta magyarázza meg tragikus bukásának megindító erejét; tévesztett kompozíciója azt, hogy első részei nem teszik meg a Katona zsenijéhez méltó hatást.

Gyulai Pál könyvének egyik legszebb lapja az, amelyen Bánk tragikumának elemeit sorolja el. „Ime Bánk tragikuma, úgymond, ki önbíráskodva nemcsak a társadalmi rend ellen támadt fel, hanem önmagának erkölcsi létalapja ellen is. Midőn meggyalázott becsületeért bosszút áll, egyszersmind meggyalázza mindazt, min becsülete megnyugszik, méltóságát, hitét, politikai elveit, büszkeségét. A nádorból törvénytapolódó, a király kegyeltjéből felségsértő, az alkotmányos férfiúból forradalmár, lovagból nőgyilkos, a büszke úrból megalázott szerencsétlen lesz. Külső és belsőképp egyaránt bukik.”

Ime, az éles kutató elme, amely Katona bánkjának összetett jellemét alkotó elemeire bontotta, most azt mutatja meg, hogy a tragikus bukásban mindez alkatelemek is derékon törtek. A halottnak nemcsak szíve repedt meg, hanem keze is eltört, lába is eltört, agyveleje is szétloccsant, minden porcikája külön is összezúzódott. Egyet persze nélkülözök Gyulainak e szellemes lajstromában: Melindát, Bánk véghetetlen szerelmét és ez téteti velem a kérdést: az-e valójában Bánk tragikumának kimerítése, amit Gyulaitól kapunk? És az a megrázó, az a szívhasító jajgatás, melybe a nagy úr Melinda holtteste felett kezd, melyiket siratja az itt felsorolt veszteségek közül, melyek közt Melinda csak a meggyalázott becsület örve alatt juthat egy kis helyhez?

E hős fegyverei kétségkívül e hős jellemének alkatrészei. Hogy e részek a harcból, melybe a hős indul, több-kevesebb veszteség nélkül nem jönnek vissza, az bizonyos; de hogy a tragikum mind e jellemvonások gyászos kudarca legyen, ez előfordulhat, de nem szükségképpen és nem is kriteriona a tragikumnak. - Ez benyomásom szerint nem is éppen Bánk tragikuma, bár tagadhatatlanul sorsa; de mindez megtörténhetik valakin, aki azonban más tanulságokat vonhat le magának az eseményekből s nem lesz tragikus alakká, nem lesz megalázott szerencsétlenné, hanem esetleg Endre trónjára ül és uralkodni fog. Miért nem történhetik meg Bánk bánon: ez a Bánk tragikuma.

A tragikumot nem szükség érteni ahhoz, hogy érezni, hatását befogadni képesek legyünk. Ez a hatás pedig mindig ugyanaz: ha gonosztevő a hős, ha rokonszenves irányban támad fel: a tragikum a kizökkentett erkölcsi egyensúlyt állítja szívünkben helyre. Ha tehát e végső hatása mindig ugyanaz, akkor kell lényege számára valamely egységnek is léteznie, kell egy formulát találni, mely a fogalmat minden körülmények közt fedezi, formulát, amely fedezi Bánk, Lear és III. Richárd tragikumának fogalmát egyaránt. Sok jeles elme e formulát a tragikai bűn vagy bűnhődés és bukás kifejezéseiben találja meg. E meghatározás engemet azonban nyugtalanít. Én azt hiszem, az emberi küzdelem e problémáját nem lehet ilyen matematikai egyenletté redukálnunk. Ha mégis tesszük, akkor a legkevesebb, amit kívánnunk kell az, hogy az egyenlet két része egymást minden külön esetben fedezze, a bűn és büntetés egymásnak megfeleljen, hogy a büntetés helyes arányban legyen a bűnnel. De így áll-e a dolog? A kívánatos vég a csata zajában-e az, amit a szörnyeteg III. Rikárd büntetésképpen érdemel, holott Lear király nem szenved, nem tűr kevesebbet, szájalmas halállal hal meg, király is volt és se vér nem tapadt kezére, se semmi szándék is olyan, amit Rikárd tömegesen elkövetett?

Igen, bukás a tragikum, de korántsem egy „drámai bűnért”, vagy vétségért, melyet a hős elkövet, hanem az illetőnek egész mivoltáért. Elöttem soha semmi sem definiálta jobban a tragikumot, mint a népies mondás, melyet nem ritkán hallunk gyermekek ravatala mellett: Nagyon is jó volt, nagyon is okos volt, nem e világra való volt: magához vette az Isten.

A szuperlatívus a tragikum. A tragikum a nagy szóban rejlik. Nagy jóság, nagy szépség, nagy érzés, nagy akarat, nagy gonoszság, külön-külön, vagy csoportosan egy alakban nagy események s nagy indulatok színjátékában, harcban az élet lehetőségeivel; egy rendkívüli hős kénytelen megsemmisülése önnön rendkívüli tulajdonságai által drámai akcióban: ez a tragikum. A rendkívüli mint áldozata a rendesnek. A nagy, amely jogaihoz nem juthat abban a világban, amelybe tétetett. Ez a tragikum. Bánk bán tragikuma, amely megsemmisülésre viszi őt: az ő nagy szíve, nagy szerelme, becsülete, hűsége, idealizmusa abban a szívtelen és önző, fajtalan és becstelen, tolvaj és haszonleső világban, mely a kisebbekből összeesküvőket csinál, ő belőle pedig tragikai hőst.

Ebbeli fölfogásomból következik, hogy Gertrudis királyné ártatlanságára a Melinda elleni merényletben nem fektetek oly nagy súlyt, mint Gyulai s amit fektetek, más szempontból teszem. Gyulai azt hiszi, Bánk bán tragikuma feltételezi Gertrudis ártatlanságát, vagyis az ártatlanság nélkül Bánk tragikuma elesik, vagy legalább is hiányos.

Ez előttem elfogadhatlannak látszik. Sőt Gertrudis ártatlanságával nem is vagyok olyan nagyra. Nem mintha azt állítanám, hogy a királyné mégis tényleg kezére játszott Ottónak, hanem mert minden kétséget kizár, hogy Gertrudis ha nem is erkölcsi szerzője, de erkölcsi oka Melinda esetének. Ő a nap ez udvar csillagrendszerében. Ő belőle származik minden törvény, amely ott uralkodik. Az ő súlya, tekintélye, erkölcse, akarása, nem-akarása tesz lehetővé, vagy lehetetlenné mindent. Ha nem öccse követi el a gázságot, a tett árnyéka még akkor is visszaesik őreá. Ottó itt alig több, mint egy tulajdonsága a királynénak, melyet külön személy képvisel, de melyért a felelősség őreá esik vissza. Hogy a költő a királynét személy szerint

kimentette az alkalomcsinálás cudarságából, az véghetetlen erkölcsi finomságára, erejének ritka érzetére mutat (nem szorult rá!); de merném az állítást kockáztatni, hogy nem Bánkra való tekintettel cselekedte. Királynéja díszét mentette meg, darabja fényét emelte és hőse méltó ellenfelét óvta meg ezzel műve számára. Ha részesévé teszi Gertrudist a merényletnek, csak egy aljassággal rontotta volna meg azt az alakot, amely úgy, ahogy most van s ahogy Gyulai kitárja, Katona halhatatlanságának része. Terhelve amaz ocsmánysággal, foltot ejtene a királyné Katona művén is. De Bánk tragikuma nem csökkenne, az ugyanez maradna, mert ha Gertrudis nem dobta is Melindát sajátkezűleg fajtalan öccse karjai közé: a bujaság amaz üvegházát, amelybe átültetve Melindának el kellett hervadnia, a királyné építette. Ami történt, az ő bűne, csak ő tehetett volna, hogy ne történjék...

De nem felelek tovább. Ez az újságíró tragikuma. Mohón élvezi egy becses könyv száz lapjának kilencvenkilencét és a sátán arra ösztökéli, hogy a századik lappal feleljen, mikor nyilvánosan beszél a könyvről.

Madách. (1883.)

Mint egy nagy üstökös - mondták akkor - jelent meg a magyar irodalom egén Madách a maga korszakos munkájával. Az Ember Tragédiájával. Ma a merényletek korában közérdekűbb, ha azt mondjuk, hogy mint egy merénylő bombája röpült a tömegbe. Arany János, kinek ítéletétől a szerző függővé tette műve sorsát, Arany, ellensége a nagy szavaknak, ezeket írta róla: „Az Ember Tragédiája úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű, irodalmunk legjelesebb termékei közt foglalhat helyet... fogadja leghőbb köszönetemet a gyönyörért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyet költészetünkre deríteni hivatva van.”

Miből áll vajjon ez a fény, melyet egy mű valamely irodalomra derít? Abból-e, hogy e nagy idő alatt három szerény kiadást ért? Abból-e, hogy megjelenésekor hivatott és nem hivatott kommentátorok megrohanták, megvizsgálták, kideríteni iparkodtak, hasonlít-e valamihez és mihez? Goethe Faustjának van-e és mi része születésében? Abból-e végre, hogy amióta újdonsági ingere megszűnt, esztétikusaink és kommentátoraink ízlése izgatva, kíváncsisága vonzva, ítélete próbára téve nincsen általa?

A korán elhunyt nagyság születésnapjának ötvenedik fordulója volt 1873 január 21.-én. Mily pompás alkalom összes műveinek kiadására, ragyogásának fölélesztésére: hadd gyakorolja fényderítő hatását költészetünkre.

Azonban erre se akkor, se később senki sem gondolt. Madách fényének hatását nem látom. Íróink, kritikusaink, politikusaink, műkedvelőink mind tele vannak idézetekkel, hivatkozásokkal. Heinet, Goethét, Horáciust, Schillert, még Shakespearét is, de ezt csak németül, - borúradérűre idézik másokkal egyetemben; úgy látszik azonban, hogy valamennyit inkább csak mások idézeteiből, mint idézni valót ismerik, hasonlóan ama zsidó gavallérhoz, aki esztétikai műveltségének nagy öntudatával ült a színházban s mikor a színpadon marquis Posa a kegyetlen Fülöp lábaihoz veté magát, fölkiáltván: „Sir, geben Sie Gedankenfreiheit” (Sir, adjon gondolat szabadságot) - megvetéssel dült székében hátra: „Alte Geschichte!” - Nem új! mondá. Mert ezt a mondatot és még száz mást Schillerből rég betéve tudott, anélkül, hogy valaha Don Karlost olvasta volna. A németek és a franciák mulattató formában szemén szedték nagy írók mondásait, s értéküket így aprópénzre váltva legalább részben forgalomba hozták. Madách szentenciái alusznak békén, mert csak olyanok idézhetnék, akik művét szorgalmasan olvasnák. Szikrái gyakorlati használat végett nincsenek kiszedve. Idézeteket Madáchból nem is hall, nem is olvas az ember.

A népszerű és nem népszerű felolvasások divatja se volt sohasem virágzóbb mint most. Akad-e a sok felolvasó közt egy is, aki egy kis villanyos kiállítást rendezne Madách fényének fókuszából, egy kis kultusz tárgyává iparkodnék tenni a kincset, melyhez oly váratlan örökségképpen jutottunk egy negyed századdal ezelőtt?

Mindenki az érdeklődés divatos tárgyai után kapkod, mintha nem bíznék a saját képességeiben s hatását tisztán tárgyától várja. Ha így múlik el még egyszer 25 év, Beöthynek, aki már annyira jeles író felfedezett, öregségében kell felfedezni s újra világra hozni Madáchot...

Pedig mily érdekes, mily feszítő tárgya a kutatásnak, a magyarázatoknak, a méltatásnak, filozófiai, széptani, etikai fejtegetéseknek! És szinte világos, hogy enélkül, ily közvetítő munka nélkül sokáig hiába kell várni a fényre, melyet e mű költészetünkre deríteni Arany szavai szerint hivatva van. Avagy fény alatt azt kell-e értenünk, hogy alkalomadtán dicsekedhetünk vele, hogy van egy mű irodalmunkban, melyet ugyan kevesen és ritkán olvasnak, melyről

egészben fele annyit sem beszélnek, mint híres külföldi remekekről, de amelynek összehasonlítását például Fausttal a legélvezetesebb szellemi és lelki foglalkozások közé lehet sorolni s melyet összehasonlítani vele érdemes is, lehet is abbéli minden aggály nélkül, hogy becse megcsökken. Mert Faust csak annyival különb, amennyivel Goethe maga és pályája különb Madáchnál; de az Ember Tragédiájának eredetisége, önálló becse az összehasonlítás által csak nyer, a két mű mindenik gyarapodva, erősödve hagyja el az összehasonlító kritika tüzét. Mentül felületesebben foglalkozunk a két művel, annál nagyobb a hajlandóság bennünk a kettőt azonosnak, az egyiket eredetinek, a másikat ez által inspiráltnak - ha nem éppen másolatnak venni, de mentül tüzetesebben, mentül behatóbban vizsgáljuk egyiket a másikon, annál fényesebben revelálódik előttünk mindenkinek eredetisége, még találkozó, érintkező pontjaikban is, mert az élesebb szem hamar ki fogja találni, hogy csak azokról lehet szó.

Példányom, amelyből én a napokban újra meg újra elolvastam Az Ember Tragédiáját, 1863-ból a második kiadásból való, tehát 20 éves. Én magam akkor, mikor vettem, azaz megjelenésekor szintén éppen 20 éves voltam. Emlékezem, mily mohón olvastam, emlékezem, mennyire el voltam telve dicsőséggel, emlékezem - s ha nem emlékezném, meggyőzőnének róla az olvasás közt megjelölt ama helyek, melyek akkor nagyobb hatást tettek rám, - de emlékezem, hogy mennyire - nem értettem meg azt, amit nem szűntem meg olvasni és másoknak is felolvasni. Szerencséje Goethének, hogy már nem élt. Én ugyan nem hittem volna neki, hogy nem ebből írta Faustját. Minthogy azonban a dolog, ha ilyesmiről szó lehetett, csak megfordítva eshetett volna meg, beértem azzal, hogy mint mások, nálamnál okosabbak és idősebbek, én is felolvadjak a „magyar Faust” dicsőségében.

Azután jöttek más dicsőségek, más érdekek s húsz esztendőbe került, míg ismét visszatértem a régi tárgyra.

Istenem, ugyan az én kétszer 20 esztendőm nem csak parabola-e? Nem volt-e az egész magyar közönség egy 20 éves ifjú, aki duskált a hirtelen jött dicsőségben, élvezte azt és nem a szellemet, amely reáborította a fényt? És nincs-e okom hinni, hogy e közönség egy bizonyos értelemben még ma is húsz esztendőös? És hogy sokkal lassabban és sokkal későbbben is, mint én, üti meg a 40-et? A nemzetek s a közönségek nem érnek s öregesznek meg oly gyorsan, mint az egyedek. E szerint a közönségre nézve még nincs itt a Madách-olvasás második korszaka, ha csak kettejőkre, tudniillik Madáchra és a közönségre bízunk a dolgot.

Szerencsére azonban e kettő közt van egy harmadik: az irodalom. Ahhoz fordulok. Nem veszik észre az Akadémián s a Kisfaludy-társaságon s a Petőfi nevére nevezett egyesületben is, hogy most író nemzedékünket nem érdekli vagy nem eléggé maga az irodalom felhalmozott anyaga? Szakmányos ismertetések és kritikák időnkbeli mulandó művekről: ezt produkálják azok, akik esztétikával foglalkoznak. A magyar halhatatlan írók halhatatlansága igen szomorú halhatatlanság. Tanító könyvekben emlegetik őket iskolás fiúknak: ennyi az egész. A nagyokat, a felnőtt embereket francia, német, olasz s más nagyságok tündöklésével foglalkoztatják. Vörösmarty, Arany, Petőfi, Madách remekeinek közvetítésére, méltatására, alkotó törvényeik kikutatására, szellemök forgalomba hozására - nincsen magyar széptani litteratura.

Egy-egy életrajz megiratva s azután fennhéjázással agyonkritizálva: semmi több. Egy kutató szellemnek az Ember Tragédiája valóságos kincsesbánya. Nem egy, hanem három érdekes könyvet írhat róla, anélkül, hogy távolról kimerítené, s háromszor érdekesebbé tett vele egy könyvet, melynek becsét s nemcsak érdekességét fokozta.

Madách egyike volt a legérdekesebb jellemeknek, könyve a legbecsesebb tíz könyve közt foglal helyet a magyar litteraturának; az író már-már húsz éve halott és a közönség s az irodalom birtokában a nagy mű három sovány kiadásának, híjjával van Madách többi műveinek!

Pedig ki az, aki csak egyszer is olvasta az Ember Tragédiáját és izgató vágyat ne érezne legalább bepillantani ez írói szellem egyéb fogantatásaiba?

És azt hiszitek, ebben az irodalom nem bűnös? Csak az bűnös. A közönség s irodalma közt is folyton foly egy birok, egy küzdés, az irodalom vezérei intézik a csatákat. A közönségnek az írói tábor által elszakasztott minden jó diszpozíciója egy-egy csatavesztés; minden jól felhasznált pillanat és alkalom egyben egy-egy nyert csata. A közönségnek van joga feledni és hálátlannak lenni, *ha tud*, ha az irodalom engedi.

Madách elhanyagolása vétek és kár egyaránt. Ki fog először síkra szállani, hogy megengesztelje a vétket s pótolni iparkodják a kárt? Az első hivatottat üdvözölni fogom, mint aki folyamatba teszi az elektromos áramlatot abban a rendkívüli battériában, amely „hivatva van fényt deríteni költészetünkre.”

Ha azonban az irodalmi scenírozók megfeledkeztek Madáchról, bezzeg nem felejtkeztek meg a színpadi scenírozók. Egyszerre három felől is olvassuk, hogy Molnár György, Paulay Ede és Kovács Gyula foglalkoznak, sőt tán el is készültek az Ember Tragédiájának színpadra való alakításával.

A színpad alkalmas eszköz irodalmi művek terjesztésére, népszerűsítésére. De odavaló mű-e Madách filozofikus költeménye? Én nem hiszem. Meg vagyok győződve, hogy ott mint különösség fog hatni részben, egészének értelméből ki fog vetközni. Számos idevágó okaimat ezúttal elfojtja a tér, melyből kifogytam. Csak azt kívánom még ide tenni, hogy ha mégis nem akar a Nemzeti Színház a kényes kísérletről letenni, nyissa meg a keblét igazán s kérje be a másik két művész átdolgozását is. Ilyen kényes dologban nagyon jól, fegyverezetten kell a porondra menni. A színpadi berendezést se ügyességgel, se tapasztalással, se fantáziával nagy földön nem győzi úgy senki, mint Molnár. S mikor egy vakmerő kísérletről van szó, melyben a vesztes végre is se nem Molnár, se nem Kovács, se nem Paulay maga, hanem igen könnyen - Madách is lehet, akkor a legnagyobb óvatosság a legnagyobb becsület.

Arany János.²

Nekem itt Arany Jánosról kellene beszélnem. Elmagyaráznám honnan jött, ki volt, mit alkotott és hová ment. De ha jól megfontolom a dolgot, be kell látnom, hogy azok, akik a hallgatóság padsorait elfoglalták, legalább is tudnak annyit, ha nem többet Arany Jánosról, mint én. Mert hiszen mi itt már a végeken vagyunk. Hajdanvaló Hunyadi János gubernátor híres végvárában, Temesváron.

Gondolja-e valaki, hogy a török dúlás idejében a jeles és nagyhírű kormányzó vitézei javát a budai vár ünnepeire küldte volna táncolni és mulatni, nem pedig inkább a végekre törököt verni, dicsőséget és babért aratni?

Bizonyára úgy volt a dolog, hogy Temesvár utcáit akkor is a magyar dicsőség válogatott katonái rótták. Itt csöngött a java legényeknek a kardja, itt hangzott a szava, itt jártak-keltek azok, akik a magyar becsület legbiztosabb, legfanatikusabb, legönzettelenebb katonái voltak.

Ha pedig így volt régen, így kell a dolognak lenni ma is, amikor nem a kard, nem az ágyú hirdeti a magyar nemzet ügyét, hanem a művészet, az irodalom, a tudomány és a polgári munka.

Ez újkori fegyvernemnek legjobb, leghívebb, legfanatikusabb katonái ma is itt kell, hogy legyenek, a végeken, ahol a nagyobb erőre, a nagyobb tisztességre, az önzettelenebb, önfeláldozóbb, öntudatosabb, a nehezebb munkára van szükség. Gondolom, hogy mi, akik e munkában a cifrább, hivalkodóbb s könnyebb munkájú központon hadnagyok vagyunk, itt önök között, tisztelt temesvári magyar hazafiak, csak közlegényszámba mehetünk.

Önöknek az Arany Jánosuk, a Petőfijök, a Vörösmartyjok, a Zrinyijök, a Katonájuk úgy a zsebökben van, mint akármelyik művelt magyarnak. Senki ezekről önöknek újat mondani, ezekről önöket kitanítani hivatva nincsen. Ha én mégis abban a tisztességben részesülök, hogy Arany János címén szólhatok önökhöz, óvakodni fogok, hogy olyat beszéljek, amit mások talán még jobban is tudnak, inkább az ünnepet fogom magasztalni, mely bennünket magyar hazánk e dicső pontján ma összehozott.

A katolikus anyaszentegyház, ha Isten dicsőségére templomot vagy kápolnát épít, az új hajlékot rendszeren följánlja valamely szentnek, sőt vendégül fogad más szent vagy boldog alakokat is, hogy az épület falait képükkel földíszítse. A patrónusé marad az oltárkép.

Az idők viharában a szentek illetén kultusza soknemű támadásnak volt kitéve; de ez a dolog oly mélyen gyökerezik az emberi szívben, az emberek hajlandóságában, hogy soha kiirtható nem volt s ahol az egyik formájában eltörölték, visszajött diadalmasan másik formában. Tudvalevő, hogy a protestántizmus eltörölte a szentek vallási tiszteletét. Templomaiban nem is találjuk képeiket, szobraikat; de aki valaha megfordult a londoni óriási szent Pál gyönyörű templomában, benépesítve találja falait, sarkait és fülkéit szobrokkal, domborművekkel és képes ábrázolatokkal.

Nem a vallás, de a nemzet szentjei ezek, igaz hívei és nagy hazafiak, érdemes alakjai az angol históriának. De van-e ebben különbség? Nem szükséges a kanonizáció ahhoz, hogy valaki igazi szent legyen. A kath. egyház szentjei az emberiség hősei, a szentpálbeli szentek egy nemzetéi.

² A temesvári Arany János társaság megalakulásakor.

És nem igaz-e, hogy szívünkhöz nemcsak a legdicsőbb szentek állnak közel, hanem az anyaszentegyház által nem kanonizált ama szentek is, akik a magunk históriájából, a mi fajunkból kerültek, közvetlen Isten közelébe, hogy szószólóink, pártfogóink legyenek.

Pár évvel ezelőtt Oberammergauban jártam, a híres passziójáték megtekintésére. Onnan kirándultam egy pár helyre, hogy megnézzem a boldogtalan II. Lajos bajor király által épített fantasztikus várkastélyokat, melyekben kép, szobor, műipar és építő művészet dolgában tömérdek kincs van fölhalmozva.

Az egyik ily kastélyban a néhai királynak van egy pazar fényel, aranyos ragyogvánnyal díszített trónterme, egyik végében magas állványon a trónnal. A trónfeletti széles falon pedig az összes európai dinasztiákból eredt szentek arcképe van, aranyos mezőn életnagyságban.

Hogy dobogott, hogy ujjongott az én szívem, amikor itt konstatáltam, hogy e tekintetben sem ült dicsőbb dinasztia Európa trónján, mint az Árpádoké, akik a maguk lelki gazdagságából négy szentet ajándékoztak a kath. egyháznak.

Egy másik dinasztia se többet kettőnél, sok egyet se, a mi vérünk négyet: szent István, szent László, szent Imre és thüringiai szent Erzsébetet. Ott ragyog képük a bajor király káprázatos tróntermének a falán és hirdeti fajunk dicsőségét, erényét, fényét és képességeit.

A temesvári értelmiség vezérelemei kápolnát építenek a nemzeti irodalom kultuszának. Ezt a kápolnát földíszítik a nemzeti irodalmi kultusz egyik legnagyobb alakjának a nevével és képével, melyet úgyszólván a kápolna oltárképévé avatnak.

A nemzeti térítés nagy művének valósággal egy stádiumát jelezi ez az esemény itt a Délvidéken, melyet egy nagy nemzeti szerencsétlenség kikapcsolt a magyar génusz uralma alól és mely most lelkes férfiak vezetésével azt lehet mondani visszatér apái hitére, a magyar nemzeti kultúra szent árnyékába.

Ennek a nagy eseménynek, e nemzeti hitújításnak külső kifejezője ez a mai ünnep. Védőszentjéül, pátronusául a mozgalom magának Arany János vonzó és megható alakját választotta.

Ebben a választásban valóságos inspiráció vezette: nem a Szózat költőjét választotta, aki félkezében a régi dicsőség káprázataival, félkezében a nagyszerű halál iszonyatos rémével rázta meg a nemzetet, hogy álmából ébredjen, tette serkenjen és az élethez való jogáért síkra szálljon az újkor küzdő fegyvereivel.

Nem is az egünkön pörkölő hévvel sístergő meteorként elsuhant Tirteuszt, a szilaj csaták izzó dalnokát, a szabadság halált kereső hősét szemelte ki magának, aki szent örületében a nap-sugárból font magának ostort, hogy megkorbácsolja vele a világot; hanem választotta a világ legszerényebb zsenijét, a méla költőt, az objektív lirikust, aki nyugalmas, mint a magyar róna, szilárd, mint a nap a zeniten, mély és magas, mint a kék levegő a zeniten álló nap s az alföldi róna közt és épp oly tiszta, átlátszó és világos, mint ez a levegő; aki bölcs, mint egy pátriárka s aki naív, mint egy gyermek; aki gondolkozásában és képzeletében épp oly merész és egyenes vonalú, mint a sas röpte, egyéniségében pedig oly igénytelen és félénk, mint a bokorban búvó kis madár; aki zavartalan szeretetet, tiszta gyönyört kínál, azzal vonz, azzal hódít és azzal köt magához.

Aki hevével senkit sem tipor le, ellenben égi adományával mindenkit felemel.

Választotta azt, aki mint az éj bús vándora, a hold úgy futotta be pályáját: csillagot hagy maga mögött, amerre jár, reszkető fényét bocsátja a sötét földre és titokzatos félhomállyá varázsolja az éjszakát, hol, amire fénye esik, kidomborodik plasztikus tökéletességgel, de nem szakad el környezetétől, hanem rejtelmesen, misztikusan beléje olvad.

Arany János halkan lép, szerényen jár, egy-két barátja bizalmas körében vidám és tréfás, nagyobb társaságban, ha ugyan belesodorja a balsors, hallgatag és borus. Kedves hangszere a gitár, amely neki beszédes, jó barátja, zsongva kíséri versei ritmusát és összeköti neki az emberi beszédet, az ő páratlanul szép, egyszerű, világos, lágy és édes magyar nyelvét a zene hullámzó ritmusával, hogy neki megfejtse a magyar prozódia titkait.

A tekintete tétovázó és szinte bizonytalan, ha az embereket nézi; de csodás erejű, átható, ha a természetbe néz, és varázstükör, ha az emberi lélekbe tekint vele. Soha magyar író mélyebben nem látott bele abba a feneketlen tengerbe, melyet emberi léleknek mondunk, mint az ő réveteg szeme.

Dalai, balladáit, elbeszélő költeményei egy külön Magyarország területét népesítik be. Históriaink egy részét, a magyar népet, ha nép és história merőben kiveszne, az ő műveiből rekonstruálni tudná egy hivatott történetíró. Mert az ő versei dokumentumok. Nemcsak az ő egyénisége van bennük megörökítve, hanem a magyar népé is, és az is, hogy a magyar nép milyennek látta magát a jelenben és milyennek látta a históriáját.

Vörösmarty a festő, Arany János a szobrász a költők között. Pályafutása - az időben - a legrettentőbb és a leghálásabb volt, amivel kora a művészt csak megkínálhatja.

Látta a negyvenes évek küzdelmét, amely szatírákra hangolta szemlélő természetét; látta a 48-i époszt irtóztató katasztrófájával, mely megdermesztette a képességeit; és látta az ébredést és versenyt alkotott az alkotókkal. S mikor a király és nemzet kibékült s az életnek visszaadott nemzet reménye az egekre szállt: őt az esemény alkotó erejének teljességében találta, egymagát a nagyok közül. Az akkori országos örömhöz tartozott, hogy a királyi kegy a nemzet dalnokáról sem feledkezett meg s Arany János mellére tűztek egy Szent-István-rendet. A költő megdöbbenve fogadta a nem várt kitüntetést s mikor megtudta barátaitól, hogy ezt a dolgot már el nem kerülheti, leült s megírta e sorokat:

Kibékültek, határt jártak,
A legényre jó sort vágta.
Engem is most ez a sors ért,
Elviselem a hazáért.

Ma a rádium és hélium korában az elemeknek se szeri se száma. A régi világ szerényebb volt a szükségeiben, beérte három főelemmel: a tűzzel, a levegővel, a vízzel. A mi költői szentháromságunkat -, akik igaz, hogy annyiban különböznek a keresztény egyház Szentháromságától, hogy nem csak személyök szerint vannak hárman, hanem lényegökben is: ezt a mi költői szentháromságunkat én e három régi elemhez hasonlítom.

Vörösmarty, a magyar nemzet költője hasonlatos a levegő proteuszi természetéhez: mint a lehelet gyöngéd, mint a szellő játszi, mint a vihar tombol és száguld, ha az istenek haragra, indulatra indítják.

Petőfi Sándor, a szabadság költője a tűz, mint bájosan lobogó gyertya a szegény házában, mint világító fáklya a szeretet és szabadság szolgálatában, mint romboló tűzvész érzelmeinek szent és félelmes fölgerjedésében és mint kitörő vulkán és mindent elborító láva, ha gyűlölete csatázik.

Arany János, a magyar nép költője a víz: amely lágyan öleli oceán képében az egész földet és mint pára járja be éltetve a mindenséget; neki ellent semmi sem állhat, sem a leggyöngédebb szervezet, sem a legkeményebb szikla. Nem ereje teszi ellenállhatatlanná, hanem gyöngesége, őszintesége, hűsége és igazsága. Mert a víz, a mindenképp hű tükre: ami bele néz, az néz ki belőle vissza, akár a virágszál, akár az emberi arc, akár az égboltozat.

Az elmúlt évszáz a magyar költészetnek hőskora volt. Megnyitották a századot Csokonai, Berzsenyi, majd jött a két Kisfaludy és Katona József. Egész hegykoszorúja a dicső talentumoknak, mint ahogy körülöleli gyönyörű sík hazánkat, a Kárpát hegység védő koszorúja, úgy sorakozik a költők serege fölöttünk és körülöttünk, - mi epigonok félelemmel és áhítattal tekintünk föl rájuk és fölöttük emelkedik - mint Tátra, Fátka, Mátra - költői nemesi címerünk három bércóriása.

A nagy nemzeti katasztrófából, amely a magyarság e dicső félszázados korszakát bezárta, a három közül csak egy hozta át a mi munkánk korába alkotó erejét épen és csorbítatlan. Az, akit a tűzhöz hasonlítottam, elégett a katasztrófa tüzeiben, az, akit az éltető léghez hasonlítottam, mikor elült a vihar s a balsors és rabság fojtó éjszakája borult ránk, a téboly éjszakájának rabja s martaléka lett.

Akinek a tehetségéhez a hasonlatot az áldott, éltető, termékenyítő vízről vettem, diadalmasan vitt át az újabb korba. Mert a víznek nincsen akadálya, ha nem hömpölyög, mint a folyó, ha nem zúg és hány hullámot, mint a tenger, akkor mint pára vándorol és mint harmat hull a szemekre, a virágra, a búzavetésre és üdít és éltet és termékenyít. Ember föl nem tartóztathatja, hatalom meg nem állíthatja, zsarnok bilincsekbe nem verheti.

Arany János a csüggedés, a kétségbeesés napjaiban is szólt s szavának csoda harmatja reményünk eltaposott csíráját új életre keltette. Mert szent volt minden szava. S a nemzeteket az önérzetes dicsőség tartja fönn ellenségeinek körében.

Temesvár nemzeti társadalma Arany János égisze alá helyezte hazafias küldetését, amelyre vállalkozott, amelynek útjára indult, mikor az Arany János Társaságot megalapította.

E kép méla tekintete kíséri lépteit. Arany János szelleme ihleti meg lelkét. Békés, áldásos szellemi munkája - mint a víz a vetést - megtermékenyíti a fogékony lelkeket, fogékonyságuk mértéke és természete szerint; egyszer mint fenségesen tova hömpölygő folyó, egyszer mint csacska patak, egyszer mint zuhogó zápor, mely összemossa, ami egymással rokon, egyszer meg mint termékenyítő langyos májusi eső; egyszer mint harmat, mely a hajnal rózsás ujjáról hull alá, egyszer mint pára, melyet a suhanó felhő hajt izzó homlokokra, tikkadt tagokra, kifáradt tájékokra.

Tükrözzék e vízben ragyogó napként mindenha Magyarországnak és az érdemes városnak: Temesvárnak elmulthatatlan dicsősége.

Gyulai Pál.

A hely, melyet irodalmunkban Gyulai elfoglal, igen díszes és előkelő. Ezt az előkelő helyet Gyulai nem az Istenektől kapta ajándékba, hanem kiérdemelte, megszolgált a becsülettel maga. Ez a polgári életben a nagyobb dicséret, melyet rá mondani lehet, de a Parnasszus arisztokratikus világában a születés adja a nagyobb fényt. Fiatal korában, vagy fiatal kora bizonyos éveiben majd minden ember poéta! Megéneklí, ami vonza, amíg az élet érdekei ki nem csalják ifjúsága ábrándos berkeiből a gyakorlatibb foglalkozások tisztásaira vagy éppen országútjára. Gyulai hivatás szerint nem költő. Ő mintha csakis az ifjúság ez általános édes hajlamát vitte volna át élete többi szakába is és amint egyéb képességeit ritka mértékben kiművelte, azonképpen tökéletesítette magában ezt a képességét is. Mindig szerette a szépet, mint kritikus kutatta, mint ember élvezte és nem tudott arról lemondani, hogy poéták módjára alkotásaiban is részt vegyen. E nemes ambíció föladatai, megoldásának fegyvertára. Gyulainál lényeges dolgok híjával volt és maradt; olyanokéval, melyeket szeretet, gond, odaadás, lelki és elmebeli nagy műveltség: Gyulai Pálban tündöklő erények csak részben pótolhattak. Az igazi, a hivatásos poétának dalos kedve, önkénytelensége, naivitása, közvetlensége hiányzik Gyulaiból; viszont nem jellemzik az ő múzsáját az erősebb tehetségek túlzásai sem, úgymint egyoldalúság, elfogultság, szenvedély, hatalmas tényezők sok merészebb költői alkotásban és persze sok, de rendszerint nagyszabású botlások forrásai is. Invenciója hasonlít ahhoz a szerencsétlenhez, aki mindig csak akkor talál meg valamit, mikor már a másik lehajol érte s tapasztalásait fantáziája sem kiegészíteni, sem feldíszíteni nem elég erős. Legszerencsésebben inspirálja őt a kész minta, legyen az népvész, vagy gyermekmese vagy más költő egy-egy műve. Késznek formában, kompozícióban késznek kell annak lenni, ami őt szerencsésen inspirálni akarja. Szíve nagyon fogékony, de mintha saját szerelme, saját öröme és bújja elfogódottá, elfogódása ügyetlenebbé tenné őt a maga ügyében.

Szubjektív költeményei nem állják ki a versenyt többi testvéreikkel. Poétasága 12. évébe esik - a kötet első verse alá tett évszámtól számítva - szerelmi verseinek egy sorozata és Gyulai, mintha kezdő poéta lenne újra, 12 évi poétai mult után! A nagy érzés az igaz poétát szózatossabbá, Gyulait szóban szegényebbé, hebegővé, ügyetlenebbé teszi. Neki mintha éreznie is eszével kellene, ha azt akarja, hogy verse sikerüljön. A tárgy, az anyag, amíg nem vers, költő képességeit csökkenti. Ellenben felfokozza, ha megfelelő formában látja és képessé teszi hasonló mű létrehozására.

1846-1881-ig vannak a kötetben versek. Harmincöt éves költői pályafutásnak eredménye e kötet. Fogjuk - kvantitatíve - ahhoz, amit egy-egy költő írt s meg fogjuk látni, hogy egy igazi költő öt éves pályán többet ír, mint Gyulai harmincöt év alatt írt. Nem mintha azt mondanám, hogy aki legtöbbet ír legkülönb, nem is gáncképpen, csak mint jellemző vonást hozom fel. És azt állítom, hogy igazi költői lélek folyton és szakadatlanul teremt. Benne van a lélek, amely hajtja, amely nyugodni, pihenni nem engedi s egymásra nőnek a kötetei. Ir jót, gyengét, nagy-szerűt, selejtest, vegyest, egyforma kedvvel, belső kényszerúséggel, amíg vénája el nem apad s maga el nem hallgat végképpen. Minden izgatja, inspirálja, amit lát, amit hall, amit érez, amit gondol s benyomásainak eredményeképp bőven szórja adományait, tehetsége és hivatása gyümölcsseit, megbájoslni a világot. Egy erős és eredeti költő 35 éves pályájának minden eredménye mindenha egy-egy kis könyvtár. Mily hideg és megfontolt viszony költő és múzsa közt, amely e nagy időn át oly meddőséget mutat. Egy-két vers egy évben, ennyi az egész. Bölcs számítás-e, bölcs önismeret-e ez nála vagy öntudatlan karakterisztikon? Mindenik esetben jellemző; oly abstinencia, minőre a nagy szerelem nem képes, tehát Gyulai viszonyában múzsáihoz a nagy jelzőnek nincs helye. Viszont mindenik esetben erény is. A nagy költő írhat

sokat, írhat temérdeket, legrosszabb versében is van egy-egy szakasz, egy-egy sor, kép vagy ötlet, mely zsenijére vall. Aki tehetsége szerint nem nagy, annak okos mértékkel kell írnia, ökonomikus maga koncentrációjával, ha nem akar üres rímkovács és szószaporító lenni. De tehetség dolgában nem csak legnagyobbjainknál kisebb Gyulai; kisebb olyanoknál, akik nemcsak elismerésben, irodalmi állásban, de írói értékben is viszont nálánál kisebbek. Mivoltának ez a pontja rám nézve legérdekesebb. Midőn kénytelen vagyok belátni, hogy költői tehetségei másod-, harmadrendűek, fölhalálása kevés, imaginációja szárnytalan; gondolatai, képei, formai érzelmeinek kifejezésére nélkülözik az eredetiséget; sőt maguk az érzelmei inkább egy művelt szentimentalizmus, mint mélyebb s igazabb érzések benyomását teszik; egy múzsa, akit lendületes, őszinte táncos kedvben, ihlett divinációban, alkotó erejű megnyilatkozásban sehol sem látok: mi az akkor, ami őt a magyar Parnasszuson disztingválta költővé teszi, méltóvá az elismerésre, méltóvá arra, hogy a nemesebb ízlés híveinek kedves auktora legyen, különbé többeknél, akik Istentől többet kaptak szép hivatásukhoz és sokkal-sokkal különbé valamennyinél, aki csak annyi tehetséggel maradt meg a költői pályán, mint ő? Gyulai kritikus elme. Kritikai működésében jobban felhevül, mint hogy ha lantja húrjait veri. Igazságát, mint kritikus annyira szereti, hogy szívesen lesz érte akárhányszor igazságtalan is. Poétai ihlet sohasem ragadja el se túlzásra, sem igazságtalanságra; kritikai kedve akárhányszor. Verseiben is a nagyobb hatás ott van, ahol emberek, viszonyok, politika vagy érzések felett ítélt, mászóval, ha mint poéta is megeresztli kritikai fékszavát, ha kritikát ír versben. Ezt pedig nem ritkán cselekszi, cselekszi egy kiművelt nemes ízlés lelkiismeretes vezérlése alatt, a legtisztább, legpallérozottabb stílusban, féltékenyen őrködő műgonddal. Cselekszi bőséges szabadsággal Romhányiban s azt teszi éppen Romhányit legkülönbé Gyulai minden művei között, hogy benne legszabadabb tért enged írói énje legerősebb tehetségének. Itélet, ízlés, gond a formában, gondolatban és kifejezésben; tudás, a gondolkodás emelkedettsége és a lélek nagy műveltsége a tartalomban, az igazságnak, a jónak szeretete a karakterban, íme a ritka erények, melyek Gyulai poétai értékét sokkal magasabbra emelik, mint ahol tehetsége áll.

Három főcsoportba oszthatók az ő verses művei: 1. Alanyi versek és kisebb eredeti kompozíciók, melyek együtt egészben gyengébb oldalát mutatják Gyulai egyéniségének. 2. Más művek impregnációja folytán keletkezett versek, úgymint a népköltések, gyermekmesék hatása alatt írottak. E téren vannak egyes darabjai, melyek talán versenytárs nélkül állanak irodalmunkban, fölülmúlva csak mintáik által. 3. Az a rész, hol műveiben a boncoló, a kritikai elem szélesebb tért foglal el: ide tartoznak szatirikus versei s mindenk felett Romhányi, melyet saját tapasztalásaiból, az életből vett adataiból szőtt, de idegen költőtől tanult modort, hangot és Kisfaludy Sándortól kért kölcsön strofákat hozzá.

Romhányi Gyulai legérdekesebb műve. Kiválóan érdekessé, sőt annak idején aktuálissá nem politikai részei tették, hanem szatirikus kitérései. Gyulai a kritikus szerepel itt, mint verses elbeszélő. Énekszóban, síma, szép, kellemesen csergedező énekszóban gyakorolja minden untalan, aránylag példátlan szépséggel sajátabb tehetségét. És e kedves funkcióján annyira fölhevül, hogy közbeszúrva, észrevétlen, lírája is igazabban csendül és nagyobb lendülettel szól, mint hogy ha csak „dallani” készíti valamely körülmény vagy érzés. Ehhez járul a tiszta forma, a fölényes gondolkodás, finom lélektani észleletek, egy egyensúlyos objektivitás, éles megkülönböztetés és találó megfigyelés, melyek nem túlzó, de nem is keserűség nélküli szatirikus kitéréseinek új meg új táplálékot hordanak fel; dologi és személyi ellentéteket elkövető méltányossága, szeretete az igazságnak, a hazának és saját ostorozott fájának, hozzá az ő melankolikus egyéniségének közbeszólásai méla rezignációval: íme az elemek, melyek változatossá, vonzóvá, élvezetessé és becsessé teszik ezt a verses regénytöredéket. A forma tisztasága és egyszerűsége, a gondolkodás és nyelv eleganciája és a fölényes szellem Gyulainak egyébiránt minden versében erénye, mely néhol teljesen takarja, néhol meg szerencsésen pótolja a költői véna hiányát.

Greguss Ágost.

Hallgatói az egyetem bölcsészeti karán, mikor tíz éves tanárságának fordulóját ünnepelték meg, arany tollat nyújtottak át neki. Ő ez arany tollal megírta utolsó művét - végrendeletét.

Két évi haldoklás után halt meg a mosolygó beteg. A boros decemberi nap, mikor felvirradt, néma ajakkal, csukott szemekkel találta őt. Nem is derült ki egész nap. Szürkén, ködösen, lélekzetfojtón ült a fővároson, hideg, nyirkos, embervesztő lehével.

Akit legméltóbban temettünk volna kikeletkor, rózsanyílás idején, mikor a természet harmattal, virággal hinti be a sírokat, zöld füvet gyorsan fakaszt friss hanton, mosolygó étellel serényen takarja az enyészet helyeit: a harmonikus, szép élet csendes kedvű hősét, a szerény mosolygót, az idealista filozófust a tél kísérete követi velünk utolsó útjára.

A halál kaszája kegyetlen éllel pusztít vetéseinkben. Alig sirattuk el a legnagyobbat, a nagy kéri újra könnyeinket. Méltán fordítja le irodalmunk nemtője a gyászfáklyát: az erény fekszik, az irodalmi erény a ravatalon. Nem a törvényalkotó lángész, a tehetségbeli nagyság, nem a hős, akinek élete küzdelmekkel, alkotásokkal gazdag és akit halála tesz nagyobbá; hanem a lelkes író, a munkás, a kitartó, a bűvár szellem a gondolkodásban, az ízlésben és a műveltségben és mindezek nemességében megállás nélkül előre törekvő munkás mintaképe.

Tüskés külseje - mint sok különös gyümölcsfaj, melyet a természet szeszélye hoz létre - édes tejű magot: egy szelíd, derült, talán naív lelket rejtett magában.

Széles homloka, torzonborz szőke haj által koszorúzva, nemes gondolkozásnak vala székhelye, sovány csontos arca nem tett magában biztató benyomást, de két nagy kék szeme barátságosan világított be e különös vonások groteszk szögeibe; hangja merev, nyelve nehéz, mosolya első látásra szarkasztikus volt. De úgy kellett lenni, hogy minden ellentétes legyen rajta. A kemény hang és a szinte dadogó nyelv egy tiszta, síma, folyékony és világos stílust, szorosan megformulázott gondolatokat közvetítettek; faun-vonásainak szelíd szőke hajból adott a természet keretét; éppen nem simulékony bajsza árnyából nem bocsátott ki szúrós szót, gunyoros mosolya a jóindulat, a jóság, szívesség, jótékonyosság kíséretében jelent meg pajzán tündérnek. Mintha az érzékenyülés ellen szabadította volna rá tréfálkozó biztosítéknak. Jó és nemes-szívű ember volt, az volt érzésénél, gondolkozásánál, elveinél fogva, melyeket széptani dolgozataiban hirdetett, élete viselt dolgaiban mindenha követett.

Eredeti teremtő erő nem hajtotta őt, inkább a minták vonzották. Szemléleti hajlam, kiváló megfigyelő és méltató képességekkel; mint esztétikus kevesebb bíráló, mint ismertető kedvvel, mint filozófus egy kissé poéta és mint költő inkább egy kissé filozófus. Alapos tanulás, kiváló műveltség és a szépnek meleg, sőt rajongó kultusza: ezek voltak munkásságának főtényezői. Az esztétika és filozófia terén is nagyobb alkotások ambíciója nem vonzotta. Tankönyv a szép mesterségről, egy monográfia a balladáról és a Shakespeare pályájáról írott kötetek, mely utóbbiakban természetesen töméntelen idegen anyagot dolgozott fel: ezek íme nagy munkái. Versei a lélek erényeinek apotézisa, tiszta forma, nemes gondolatok, elmésség, kedves tréfa és vidám bölcsesség által értékesek. Az irodalomnak nagy vesztesége van a szegény szenvedő halálában. Egy fáklyahordó dőlt ki, aki sokat bevilágított tiszta lángjával és sokaknak. Barátja embernek, állatnak, természetnek, szeretettel szólt mindenről. Szerette tárgyát, szerette művészetét, szerette hallgatóját. Ki az, aki őt hallgatta, aki életét nézhette, aki egy könyvét elolvasta - mert ez mindenik ugyanaz - és aki őt magát meg ne szerette volna?

Salamon Ferenc. (1892.)

Tudós volt, komoly tudós, tele a tudás szeretetével és szerénységével. Semmit sem vitt magából a piacra, sohasem játszott hossz-ra a nevével és egy lépést sem tett híréért, melyért csak dolgozott, ami nagy sor, de nem elég manapság. Hírlapíró is volt. Még pedig a javából való, de ott is a foglalkozását szerette és szolgálta, nem a nevét, nem a hírét, nem a személye hatását. Az ötvenes évek óta írt újságot, de talán valamely külső szükségesség nélkül sohasem írta semmi dolga alá a nevét. Az újságírásban elvből tartotta a névtelenséget. Nem csoda, ha a mai reklámos világban száz üres név szélesebb körökben ismeretes, mint az ő súlyos, tartalmas, drága neve. Pedig ez a név a legértékesebbek közé tartozik a magyar művelődés történetében. Természete, vérsége, személyének külsőségei és nehézkessége okozták, hogy hivatásának korlátain innen maradt működésében és alkotásában. Tehetsége sokoldalú volt, de elemeire bontva, mind atyafiságban állt egymással, amiben dolgozott. Ha egy szóval kellene megjelölni az ő kvalifikációját, azt mondanók, hogy Salamon Ferenc a halhatatlan újságíró volt. Mi magunk is újságírók ezzel a legnagyobbat mondtuk. Mert hiszen mi egyéb az újságíró: moralista, politikus, történetíró. Törvénye az igazság szeretete. Salamont ez töltötte el. Egész lénye az igazság szeretetétől volt áthatva s ebben rejlett nagy ereje úgy is mint történetírónak, úgy is mint újságírónak. A divatos újságírásnak azt a nemét, mely hallomásokból ír rémtörténeteket, titkokat fürkész és ajtókon hallgatózik, megvetette egyszerű szittya vérének egész melegével. Csodálatos, szokta mondani, hogy a mai újságírók csak az iránt érdeklődnek, amit bizonyosan nem lehet tudni s elhanyagolják vagy meg se látják azt, ami - kedves formulája: - napnál világosabb. Természetesen, hogy mi apróbbak az előkelő állásontra, szép mesterségünk e legnemesebb felfogására mindig fel tudjunk emelkedni, ahhoz híjával vagyunk az ő eredeti, nagy elméjének. Ő semmiről sem tudott írni, amit meg nem nézett a szemével, meg nem tapogatott a kezével. De amit megnézett és megtapogatott, abba tudott új, eredeti felfogást belevinni; abból kikobozta a törvényt, a gondolatot és új lett, ami réginek, ismertnek látszott. Az apróbbak új és ismeretlen és hallatlan dolgokat hajhásznak; ő a régi látszathoz a valódi tartalmat hüvelykezte ki. Így tett mint újságíró, így mint történetíró. Módszere aritmetikus volt, mindig egyenletekkel dolgozott. Az ismertből kereste ki az ismeretlent. Csodálatos gyanakvása volt mint történetírónak minden iránt, amit emberek instruáltak. Az okmányok hitelére nem igen támaszkodott. A természet munkái, a mesterségek munkái, a kő, a föld, a víz, az éghajlat és az emberi természet törvényei voltak a fegyverei: ezekből írta történeti munkáit. Ez az ő saját módszere volt eredeti, szellemes és ellenállhatatlan. Kegyetlen a kritikája régi följegyzések, krónikák és adománylevelek értékéről. Hányszor fordult egy-egy kő, vagy ércdarabhoz, hogy az emberek megírt hazugságai ellen megvédelmezzék. Innen van fejtegetéseinek az étellel, a színnel, a valósággal teljes volta. Történeti munkái mind egy-egy regény érdekességét e módszertől nyerik. Ő maga a matematikát dicsőítette tanítómesterének. Attól szerette meg az igazságot - valószínűleg igazságaért szerette meg azt - s attól vette rendszerét. Mint 48-as honvéd bujdosnia kellett, nevelőnek állt be s akkor foglalkozott a tudás ez ágával s innen származtatta elméje diszciplinált voltát. Mint újságíró foglalkozott a nevelés kérdéseivel is. Egy felettébb érdekes cikksorozatot írt, mely utóbb különlenyomatban is megjelent a hetvenes években, a Reform c. újságban. Ebbeli tanításai mind a saját tapasztalásából voltak merítve. Egy siketnéma fiú volt a növendéke s ő kitalálta a módját, hogy rendkívüli sikert ért vele, egy lényel, akitől a tanulás két főeszköze: a hallás és a beszéd képessége meg volt tagadva. Ki beszélhetett illetékesebben pedagógiáról, mint a tanító, aki ily iskolát járt ki sikerrel? Újságírói pályafutását, mint kritikus kezdte. A Kisfaludy Társaság csak most egy-két

éve adott ki tőle két kötet ily dolgozatot. A legvonzóbb és legtanulságosabb olvasmány irodalomkedvelők és írók számára. A hatvanas években ment át a politikára. A Pesti Naplóban a bécsi dolgok rovatát kezelte s állandó harcot folytatott a bécsi újságokkal. Érdekes polémia, sístergő csatározás volt az s a legkelendőbb olvasmánya az akkori közönségnek. A kiegyezés alatt érintkezett a vezérlő politikusokkal, akik nemcsak meghallgatták észrevételeit, de értékesítették is. Tudom, hogy azt tartotta, hogy a delegációk néma közös ülésézése az ő ötlete. Tudom, hogy ez iránt mások is fenntartják apasági igényöket: de ő reá nézve a dolgot tőle magától hallottam. A kiegyezés után a hivatalos lap szerkesztője lett. Nem becsvágy nélkül vállalkozott ez állásra, de becsvágya igen sok nehézségbe ütközött, mert a hivatalos lap a diszkrétciók kegyetlen kötelékeivel volt guzsba csavarva. Csakhamar meg is érte, hogy e lap eltiltatott minden hírlapírói közléstől.

Elviselte a dolgot, mert abba az időbe esik nagy vállalata: Budapest történetének a megírása. Ez az ő legnagyobb - fájdalom befejezetlen - műve, melyet úgy készített, mint az az építőmester, ki egy monumentális épülethez maga kénytelen követ fejteni, téglát égetni, maltert keverni, tervet készíteni és kőművesmunkát végezni. A módszer, az anyaggyűjtése, a tárgy fölszedése, alapozó munka és fölépítmény: minden az ő keze munkája. A főváros területét, környékét bejárta, fölmérte, megvizsgálta föld felett és föld alatt. Volt geológus, hidrológus, indzsellér, topográfus, archeológus és Isten tudja mi hozzá. Ámulattal nézi az ember azt az óriási szélességét a talentumnak, amelyre csak egy teremtett újságíró képes, melynek színekben, tartalomban, anyagban gazdag eredménye az ő nagy műve. Nem krónikát beszél ő el, nem valamely történetet, félig mások nyomán hazudva, félig magától képzelve; hanem megszólaltat hegyet, völgyet, követ és vizet, felépít hajlékot és várost, de reális anyagból; megszólaltat egy-egy szerszámot, egy kardot, egy sarkantyút, egy gombot, egy-egy pénzdarabot, föltámaszt egy-egy embert megdöbbsentő valóságában, lelket idéz elejbéd, egyszóval valóságot és igazságot. Ahol e kettőre nem akad, ott nincs érdeklődése: ott nem épít, hanem rombol. Rombol meséket, pusztít mende-mondát, semmivé tesz képzelgést és hazugságot. Ő eddig a klasszikus történetíró a magyar történettudományban. A mult idők lehet, letúnt idők lelkét az ő munkáiból lehet kiérezni. Régi történeteink elbeszélve megvannak összefüggésben több jeles író tollából. Magyar történelem, amely tudományszámba menne, az nincsen. Történelmi felfogást Salamon könyvéből lehet tanulni. Aki az ő művét haszonnal olvassa, több magyar történelmet tud, mint aki a többi Magyarország történelmeit betéve tudja.

A publicisztika munkáiba ellenállhatatlanul sodorta őt 1870-ben a francia-poroszb háború. A Reform az akkori áramlattal szemben egymaga pártolta az összes magyar lapok közül a poroszok ellenében a franciákat. Ez irányhoz csatlakozott ő is és egyik félelmes ereje volt az irányzatnak.

Azóta nagyobb újságírói hadjáratban nem vett részt, de összeköttetéseit fenntartotta s ápolta s a Budapesti Hírlapnak a későbbi években is gyakran volt vendége, természetesen nem politikai cikkel. Néhány év óta egyetemi tanár volt. Ez volt élete keserősége. Lemondással, elcsüggedéssel lépett mindenkor a katedrára. Gyűlölte az élőszóval való előadást. Inkább őt óráig írnek, mintsem hogy egy óráig beszéljek, mondta, valahányszor az egyetemre való útjában betért hozzám, vagy másutt volt találkozásunk. De azért csak eljárt kötelelességtudón, bár mélyen megvetette azt is, amit előadott, mert általános magyar történelmet kelle hirdetni, azért ott is vonzó, eredeti és érdekes volt.

Alacsony, zömök ember, tömött tagokkal, rövid nyakkal. Négyszegletes feje benn ül két váll között, göndör, most már erősen szürkülő haj ad arcának keretet. Homloka szűk, orra lapos, eleven két piciny szeme távol áll egymástól, ritkás szakáll és bajusz borítja az állát. Valóságos tatár arc; de oly jóízű barátságos mosolygása volt, hogy ezt a különös arcot vonzóvá tudta

tenni. Szíve lágy és jó volt, mint a kenyér. Adta is szívének jóságát mindenkinek, aki közelébe jutott, mint ahogy a jó apa osztja ki családjá közt a felszelt kenyeret. Szerény volt jelleme, jó volt a szíve, nagy volt az elméje. És semmivel se fukarkodott, mindenéből bőven adott. Keresményéből, tudásából, jó szívéből és hatalmas talentumából egyeseknek és nemzetének, amelynek díszé és fénye volt.

Erkel Elek. **(1893 június 11.)**

A Népszínházon fekete zászló leng s halálát hirdeti egy művészi pályafutásnak, amely ott kezdődött és ott végződött. Erkel Elek, a nagynevű Erkel-család egyik sarja, méltó nevére, a Népszínház megnyitó napján, 1875 okt. 15.-én állt mint karmester először a közönség előtt. Azt lehet művészi pályája kezdetének mondani. Azelőtt végigment azon a praktikus iskolán, mely minden Erkel-fiú iskolája volt. Tanult otthon muzsikát, amelynek minden elemével már veleszületett, azután verte az üstdobot, a nagy dobot, meg a cintányért a Nemzeti Színház zenekarában. A nemzeti színházi nagy dob mellől került a magyar zenevilág Lexije a Népszínház karmesteri pulpitusá elé. A története e dolognak nincsen érdekesség nélkül. A Népszínház első igazgatója az új színház személyzetének szervezésében volt és meglátogatta az öreg Erkelt, akivel éppen egy házban lakott, de egy emelettel fölebb.

- Az egyik fiát óhajtanám elkérni, így szólt a látogató a mesterhez, aki az Erkelek udvariasságával és diplomatikus előzékenységével fogadta. - A fiamat? Melyiket?

Akkoriban járta a Ripacsos Pista dolmánya és különösen a Falu rossza. Azért említem a kettőt együtt, mert mindenikhez Erkel Gyula szerkesztette a zenét igen nagy ügyességgel és megfelelő szerencsével. Azonkívül csinált épp akkortájt muzsikát a Csongor és Tündéhez is. Ezek olyan munkában mutattak nagy hajlandóságot, aminőt az ember egy külvárosi színház karmesterétől vár. Világos, hogy Erkel Gyula van arra hivatva, hogy az új színház karmestere legyen. Ezeket az öreg úr meghallgatta és egy kis ide-oda beszélés után pár napi időt kért. Ezalatt kétségkívül haditanácsot tartott a család, mert az Erkelek egymás nélkül semmit sem csináltak, még operát sem. Pár nap múlva Erkel Ferenc visszaadja a látogatást az igazgatónak és így szól:

- Odaadom a fiamat, de nem a Gyulát, hanem az Eleket.

- Igen? - mond az igazgató - de én Eleket nem ismerem, csak azt tudom, hogy most van a nagy dobnál.

- Való, hogy ott van, de az nem tesz semmit. A nagy dobhoz kell a legjobb muzsikus. Anélkül a dob és cintányér nem muzsika, hanem lárma!

- Jó - felelé az igazgató -, ha Erkel bácsi azt mondja, hogy Eleket adja, akkor bizonyos, hogy Elek odavaló, tehát viszem Eleket.

És azóta Erkel Elek halála napjáig szolgálta a Népszínházat és míg egészségét bírta, szolgálta az Erkelek zsenialitásával, kitartásával, diplomatikus hallgatagságával és udvariasságával a szolgálatban. A legkitünőbb karmesterek közül való volt. A színésznek félsiker volt, ha Erkelt látta maga előtt. Oly könnyedén, oly biztosan vitte a szólistát, kóristát és zenekart, mintha csak bűvös ereje lett volna karjában és pálcájában. Sokszor azt hittem, hogy mindenki, aki színpadon van, valami titkos szállal van az ő pálcájához kötve. Csodálatos módon tudott összezsugorodni és fölegyenesedni a helyén. Az énekes nyugodtan nézte nagy fejét. Bizonyos volt benne, hogy amint rákerül a sor, hogy bele kell vágnia, Erkel szeme hozzá röppen és pálcája megszólaltatja hangszárait a kellő pillanatban. Addig hiába kereste a karmester szemét. Ugy bujkált az a színpadi tömegben, hogy éppen csak azt látta meg, akire az ének sora rákerült. Különös adomány ez. Hallom, hogy Erkel Sándor is bírta vele. A Népszínháznak oszlopos tagja volt Elek, de én azt hiszem, az operának is és bármely előkelő zenevállalatnak oszlopos tagja lett volna.

Erős, nagy lomha test volt. A ruha úgy állt rajta, mint a fogason. Járása nehézkes volt, majdnem esetlen, mint egy elefánté, de ez a szétmálló tömeg a karmesteri székben könnyű, ruganyos, előkelő volt. Taglejtése esztétikus, határozott és bájos vonalakban járt a hullámzó zene felett, egy néma zene maga is. Erő és szépség volt e ritmikus mozgásban s a mód, ahogy karnagyi botját tartotta s egy pár kézmozdulata tipikus lett, eltanulták kollégái is.

Mint zeneszerző három nagy kísérletet tett a Népszínháznál, három operettel, de kevés szerencsével, ami azonban nem a talentumán múlt. Erkel Elekre nézve csak a kotta létezett. Ha oly korban születik, amelyben a specifikus magyar muzsikának, a polifonikus kompozícióknak van kelete, akkor, azt hiszem, kifejlődött volna kompozitori tehetsége és ő maradandó művekkel tett volna bennünket gazdaggá! De az Erkeleknek a zenei zsenijök mellett még egy igen nevezetes zsenijök volt: a kiváló érzék az élet praktikuma iránt. Az érdekekkel kérlelhetetlenül leszámoltak. Az öreg maga meghajolt a Wagner-divat előtt, mert uralkodó erejét nem tagadhatta és elhagyva sikereinek mezejét, ahol eredeti természete érvényesült: wagnerista lett fényes tudásával és csatát veszített csata után. Elek konstataulta magában, hogy az operettnek van nagy kultusza és operettet írt, holott annyira sem érdekelte ez a dolog, hogy akár csak el is olvasta volna a librettóját.

Ő megírta zenéjét anélkül, hogy tudta volna, hogy a história miről traktál. Elolvasta kénytelen-kelletlen a megzenésítendő verseket és amiről szólt a vers, az vezette őt a - hangszerelés briliáns kezelésében. A librettóval nem törődött, vele néha a legvastagabb ellentétbe keveredett. Oly egyoldalúan csak muzsikus volt, hogy - nem maradván meg a tiszta muzsika mellett - mint operaszerző csak félsikerek dicsőségét élvezhette.

Igazi dicsősége volt a népszínművek felbokrétázása dalokkal. A Vereshajú, a Sárga csikó, a Piros bugyelláris ebbeli örömének aranyideje volt. A legszemetesebb forrásokig elmenni egy-egy dalért, az neki élvezet volt. Élete zenében folyt le, teljes egyoldalúságban. A közdolgokból is alig érdekelte valami. Ujsággal keveset élt. Beszédében felettebb óvatos volt és inkább az ujját leharapta volna, semminthogy felebbvalójának olyat mondjon, amiről tudta, hogy nem fog neki tetszeni.

Tökéletes színházi diplomata volt.

Kollégáival megesett, hogy sértő nyilatkozatra ragadtatta el magát, de csak a karmesteri székben és ott is mindig máshova nézve, mint ahova beszélt. Az ilyenek is az lett a vége, hogy vacsorát fizetett annak, aki megbántotta, vagy dühbe hozta és addig rimázkodott az ügyelőnek - a színpadi porkolóknak -, amíg le nem törülte azt, akit ő iratott fel a panaszkönyvbe, ahonnan a színházi bíróság elé kerül az ember.

Sok érdeme és érdemes multja van a Népszínház körül, méltán hirdeti gyászát a fekete zászló. Agglegényi hanyag életet élt, komolyan a színházon és a muzsikán kívül semmivel, még magával sem törődött. Azt kell mondanunk, hogy a színház több hasznát vette neki, mint ő a színháznak. Tehetsége nem jutott érvényre, elkallódott, széthullott, mint ő maga, aminek oka, a mi különös zeneéleti viszonyunk. Egyénisége nem élt külön önálló életet, hanem csak része, mintegy orgánuma volt egy zenész családnak, az Erkeleknek, akik együtt tesznek ki egyet és felolvadnak mind az öreg úrban, akinek egyénisége dominálta a családot. Csak a dirigensi zseni érvényesítette magát Elekben és Sándorban, mert elvégre dirigálni nem lehet kollégialisan, mintegy családi tanácsból.

A színházról és énekeseitől szép koszorút érdemelt Elek és őszinte bánatot, mert az ő acélkezét sokáig fogják sínyleni azok, akik jótékony erejéhez hozzá voltak szokva.

Versek és versírók. 1893 június 17.

Furcsa dolog manapság a vers. Akárhányszor hallja és olvassa róla az ember, hogy divatját multa, mai világnak nem való, de nem is kell e szóval és gondolattal való játszadozás. Egyébre van ma gondunk egyfelől, másfelől a realizmus és naturalizmus világában a feszes, fűzött, kimért, nem természetes forma, minő a vers, lehetetlen, hogy általánosabb érdeklődéssel találkozzék. Naív lelkek és akadémiák bogara az immár, a modern világ ízlésében nincsen jó helye.

Biz ez ha így van, igen sanyarú dolog. Mert ha igaz is, hogy általában az emberek ma nem igen kapnak a versolvasáson, mégis abban nem változott semmi, hogy a versírásnak ma is csak annyi bolondja van, sőt tán több is, mint akármikor lehetett. A poéták különös népe tehát ellentétben lenne kora különös hajlandóságaival, ez a következtetés, de én azt gondolom, hogy hamis következtetés. A vers maga oly szép, oly elmés dolog, hogy - ha sikerült - soha értékét és érdekességét el nem vesztheti. Közönségének meg kell lennie a társadalom minden rétegében: a műveletlenben épp úgy, mint a műveltben. A jó versköltés oly ritka és oly előkelő adomány, az emberi képességek közt oly kiváló, hogy lehetetlen a többi embernek iránta közönyösnek lenni. A versköltés követeli jogait a művelődés legkezdőbb állapotában. Csodás tökéletességre emelkedik a civilizáció fejlődésével. Lehetséges volna az emberi művelődésben oly kort elképzelni, amelyben az emberi ízlés elveszíthetné fogékonyságát az emberi elme e nemes és finom alkotásai iránt.

Én azt hiszem, ez lehetetlen.

Semmi, ami az abszolút jóra törekszik, ha megüti a mértéket, divatnak alávetve nincsen, hanem örök életet él. Egy különbség azonban van a régi és mostani idő közt, a régi alatt értvén azt, melyről a mai poétai nemzedék azt hiszi, hogy a költők aranykora volt a maihoz képest, mely állítólag semmi fogékonyságot sem mutat a rímjátékosok ügyessége iránt.

Régebben elszigeteltebb és korlátoltabb életet éltek az emberek. A sajtó rendőri felügyelet alatt volt. Még az események is csak nagyon megrostálva jutottak festék alá. Politikával, közügyekkel, nagyok és kicsik magaviseletével és cselekedeteivel csak hallomásból, kávé mellett foglalkozhattak az emberek. A polgári élet is szépen meg volt rendszabályozva, a céhek örködtek jogaikon és döntöttek egyének sorsáról. Az emberi szellem kétharmadrésze parlagon hevert, tétlenségre volt kárhóztatva s természetesen arra vetette magát, amire lehetett. Képzeltetlen odaadással foglalkozott a színházzal (igaz, hogy kölcsön kérve és adva a könyvet, vagy lemásolgatva tartalmát, a szépliteratúrai termelést.)

Egy mai poétának sem tanácsolnám, hogy cserélje fel korát amaz ideális idővel, amikor az emberek úgy el tudtak andalodni sok közepszerű versen, lemásolgatták egymástól és irigyelték a költő dicsőségét. Szegény és szomorú idő volt az a költőkre egyénileg. Ma igaz, hogy az emberiség figyelme és érdeklődése hétezer felé van osztva a modern élet nagy versenyében, de az emberiség is aránytalanul több, a sajtó szabad, a tudás és kutatás szabad és a verseny szabad. Óriási tömege a vállalatoknak foglalkoztatja a szellemi munkásokat. Forgalomba jó sok közepszerűség, elaprólékosodik nem egy talentum, az irodalmi élet nem sejtett mértéket ölt, a műveltség, az ízlés nagy arányokban terjed és habár ma is megvan - még jobban és jutalmazóbban, mint bármikor volt - a közepes képességeknek is a közönsége, mégis a verselőket szigorúbb mértékkel mérjük. Ez azt jelenti, hogy száz ügyeskedőt hagyunk szaladni pályáján anélkül, hogy fölbabérkoszorúznók, viszont összeköttetés, véletlen, divat és az irodalmi piac

sajátossága akárhányszor is sikerhez juttat, amelynek értéke nincsen műveiben kifejezve. Ha pedig versírók nem képesek oly sikerekre szert tenni, minőt óhajtanak és minőnek szerencséjében más irodalmi ágak, nevezetesen regény-, tárcá- és színműírók sűrűbben részesülnek, ennek nem az az oka, hogy a vers ma nem kell a közönségnek. A hiba a versírókban van, nem a közönségben. Csak akadjon poéta, aki a mi korunk tartalmát tudja megfelelő becsű formába önteni, poéta, aki eltalálta a tárgyat, formát és hangot, aki gyermeke idejének s egyszersmind megfelelő tehetség: ez nyitott országutat fog találni. A vers igen finom és kényes portéka. Elverselni a régi témákról régi mód szerint: erre akad elég ügyeskezű ember. Nagy talentum, aki rímes beszéddel bele tud markolni érdeklődésünk eleven világába, ki a kapcsolatot az örökkévalóság és a mi életünk között megtalálja és helyreállítja: az még mindig kerestetik. Én szeretek minden elibém került verset elolvasni, nem mulasztom el belepillantani a verskötevekbe, melyek elibém kerülnek. Temérdek ügyes emberünk van, sok a biztató tehetség; de a mélyebb, filozófikusabb lélek, a képzetesebb elme, az alapos tudás, ami, hogy a költői talentum babért nyerjen, ma mind elengedhetetlen, alig akad itt-ott elszórva egyenkint, együtt éppen nem.

Munkácsy Mihály.

Fiatalon ment külföldre és hányódások, kétségek és lélekbontó válságok után kivívta korszakos talentumával neve számára a világraszóló hírt. Ki istápolta, ki emelte, ki tartotta őt fenn? Bizony mindnyájunktól ott mehetett volna tönkre anyagilag és erkölcsileg. De bezzeg reklamáltuk rögtön magunknak, amint fénye először kitört és bevilágított egész világrészt. Azonban akkor sem volt még vége az ő küzdelmének. Még akkor egy nagy és végzetes meghasonlásnak jöttek reá fekete napjai. Ebből is csak a maga lelkének nagy ereje és tehetségének zsenije vezérelte ki. Nagy alkotásai úgy következtek, ahogy az évek jöttek reá. Semmit sem kért senkitől, a maga erejéből ment fel a halhatatlanok társaságába. A civilizált világ ünnepelte őt. Ünnepeltük mi is, de némelyek megbánták, mert mikor végre nekünk is festhet valamit (nem nábobjainknak, mert erre csak az angol és amerikai magánembereknek van pénze, hanem a nemzetnek), ekkor szemére hányták, mondván: „nem mondhatja, hogy honfitársai nem tömjéneztek neki s nem ugrálták körül akárcsak a Buddha szobrát, valahányszor csak hazajött”.

Igen szomorú látvány ez. Mert igaz, hogy Munkácsy, a művész, könnyen ellehetne Magyarország nélkül. Ellenben Munkácsy, a magyar ember nem tud ellenni hazája nélkül. Minden igaz léleknek szüksége van erkölcsi egyensúlyához a - hazájára. De ha mi aszerint kezdjük el a haza fiait taksálni, ahogy 8000 koronás ajándékot adnak, vagy nem adnak a nemzetnek és hogy becsületes munkájok megéri-e, vagy sem ellenértékük árát: akkor hányan maradunk jó hazafiak? Igazán szép kívánság: az ember művészetével szerezzon hazájának hírnevet és becsületet; de ez nem elég, vegye még meg drága ajándékkal és olcsó munkával hozzá a jogot, amely mindenkié lenne talán egyformán, aki vétkeken el nem játsza: a jogot, hogy hazafisága kétségbe ne vonassék nyilvánosan!

Az is baj, hogy ideje nagy részét Párisban tölti. Természetesen, illetlen dolognak tartjuk, ha egy magyar mágnás magyarországi dús jövedelmeit Párisban vagy Bécsben költi el. Ha azonban egy magyar ember bármely ágában a foglalkozásnak valahol a világforgalmat adóztatja meg magának tehetsége, szellemi felsőbbsege, találékonysága segítségével, ha csak hazájától el nem szakad: büszkeséggel fogjuk honfitársunknak vallani. A képzőművészeteknek nem európai empóriumuk Budapest. Itt azt a hírnevet nem elérni, de még fenntartani sem lehet, amelynek élvezetében van ma Munkácsy s mely minékünk, magyaroknak több becsületet kamatoz, mint hogyha magát a művész azokból a viszonyokból, a művészi fogalmak ama középpontjából kiszakasztva, hazajönne beleilleszteni magát a szerény keretbe, amellyel mi szolgálhatunk neki. Én imádom a Balatont és bámulom a cethalat; de nem megyek annyira imádatomban, hogy a Balatonban akarjam megtelepíteni a cethalat. A Balaton nem nyerne vele, a tengerjáró cethal pedig nem állná ki a kis víz kisszerű viszonyait.

A virága azonban minden kritikának, amellyel jelen korunk s a magyar civilizációnak e fényességét illetik, a következő kérdés: „Nem lehetett volna-e azt a nagy képet egy igazán hazai festővel megfestetni, aki olcsón és jól megcsinálta volna s a többi termeket a többi nevesebb művészek alkotásaival benépesíteni? Ha a kétszáz ezer forintot húsz jeles művész közt felosztjuk, jut mindegyikre.

Mintha csak csizmáról lenne szó. A jelszó: „olcsón és jól”. Lehet a mi hazai, a mi itthon lakó művészeinkre nézve ezeknél lealázóbb sorokat írni? És félek, hogy e megalázó gondolat művészi körök inspirációjából íródott meg.

Nem fognak azonban e sorok engemet arra csábítani, hogy művészeinket, akik itthon, vagy bárhol vannak, kisebbitsem. Igen jeles, igen szép gárda az, amely az ecsetet forgatja a nemzet dicsőségére. De fájdalom, való, hogy e jelesek közül is többen, alig, vagy éppen nem találják meg törekvéseik kellő föltételeit a hazai viszonyokban. És bizonyos, hogy e pontban mindenkinek jogában áll a maga anyagi és erkölcsi érdekeivel leszámolni s aszerint rendezni be az életét. Így van az, hogy kevés jelesünk van itthon, sok jelesünk van külföldön. Mindenki aggódva gondolja magában, hogy Benczur Gyula kiváló talentuma nem képes elégséges hatást gyakorolni hazai környezetére egyfelül és viszont nem termékenyül meg tőle megfelelő alkotásokra. Mert itt korlátolt és kicsinyes a művészi élet és az érdeklődés a művészet eleven élete és fejlődése iránt.

Oly talentumnak, mint a Munkácsy, itt nincsenek meg az élete föltételei. Neki a nemzetközi művészi forgalomban van a helye, amely értékét taksálja. De viszont, ha arról van szó, hogy műveinek hol van helye: akkor a magyar nemzet fővárosát illeti az első szó. Képzeltetlenség az, hogy itt egy monumentális középület épüljön, képekkel díszítsék és abból Munkácsy hiányozzék. Akit e nemben a magyar nemzet jelenleg legnagyobbnak produkált, azt, mikor nagyot alkot, nem lehet nélkülöznie. Az országháznak nemcsak fődíszje, hanem főhíressége is az a kép lesz, amelyet Munkácsy fest a falaira. A kép árát el lehet osztani, ha el lehet osztani a mester tehetségét is művésztársai közt. Ha régen így gondolkoztak volna, akkor az olasz nagymesterek képeit hiába keresnők ma Itália középületeiben és templomaiban. Akkor a krónikákban az volna megírva, hogy X. városa drágálta Rafaelt és más - különben „jól és olcsón” dolgozó hazai művészekkel festette képeit. Magyarország kultúrájának történetéhez tartozik, Budapest és a magyar nemzet becsülete megkívánja, hogy aki legtöbbször vitte művészetében magyar ember: annak művei a nemzet birtokában elégséges számban legyenek. Aki magyar azt látni akarja, az ne legyen kénytelen idegen országba menni; aki idegen látni akarja, kénytelen legyen Budapestre jönni. Hogy a becsületet és díszet, ami ebben rejlik, mennyivel fizette meg a nemzet, az mellékes. Mentül fényesebben jutalmazza egyik legnagyobb fiát: annál büszkébben mondhatja a magáénak. Én valóban a gondviselés egy szeretettel teljes vonását látom abban, hogy a millenniumra adott nekünk egy Munkácsyt, megfesteni nagy epopoeánk végső képét, a honfoglalást.

Az Isten-ember.

Nézem, nézem azt a nagy képet a Múcsarnokban s amint szemem áhítattal csüng a kép megindító főalakján, forr fejemben a gondolat, amelyet a nézők csoportjának egyik felére nézve épp oly könnyen eldönthetővé tesz vallásos hite, mint másik felére nézve hitbéli szkepszise. Amaz látja Munkácsy Krisztusában az Istent s ebben keresi a kép dicsősége és nagysága döntő momentumát; emez csak a názáretbeli hitújító tragédiájának hőjét látja benne, az Istent nem, csak az embert s azért mondja a felfogást újnak, az ábrázolást korszakalkotónak vagy iskolaalapítónak.

A két csoport közt áll - Pilátus és azt mondja: hol van az igazság?

Mondjuk ki mindjárt, az igazság a festő zsenijében van, aki ellenállhatlanul ragadja meg a hívót s a hitetlent; aki a vászonra varázsolt alakját fel tudja ruházni mindama tulajdonságokkal, amelyek képesek egyfelől praokkupált fogalmakat a legmagasztosabbról kielégíteni, képesek másfelől abban, aki vallásos praokkupáció nélkül járul e kép elé a tragikus momentum, vagyis a fenséges benyomását fölkelteni.

E hatással szemben a képre magára nézve fontosságát veszti a vitatkozás arról: hogy a művész felfogása és kivitele szerint mint Isten-ember áll-e a képen Krisztus alakja, vagy úgy, mint ember. Mindenkit megihlet a kép, mindenki leborulhat előtte áhítatosan. Az egyik imádja benne Istenét, a másik az emberi képességet, nagyságot, végső sorban - magát, mint embert, Munkácsyhoz épp úgy hasonlót, mint - Krisztushoz, az ő felfogása szerint.

A képnek egyik fővarázsa az, hogy egyfelől csodásan tiszta, világos és félremagyarázhatlan az ábrázolt cselekmény ama momentuma, amely benne feltüntetve van, másfelől főalakja hatásának egyetemessége kérdésesnek misztikus függőben hagyása által megóva, sőt biztosítva van. Bűvös félhomálynak mondanám, ami e képben e kérdésen dereng, félhomály, amelyen áthatni teljesen nincsen hivatva az emberi szem; félhomály, amely nem vesz el az alakokból semmit, sőt amely árnyakat növeli, az illuziót táplálja, a képzeletet termékenyíti, mely adott esetekben egyik leghathatósabb tényezője a művészetek hatásainak.

Hogy Munkácsy kereste ecsetével azt a Krisztust, aki művészálmaiban neki megjelent, mutatja az a körülmény, hogy vázlatai között nem kevesebb, mint négy Krisztusfej van. Rokon mind a négy, de nem ugyanaz. Aki a képen van, az a hatodik. Az ötödik nincs sehol, mert az a képen volt, de átfestette a mostanivá. Átfestette, mint annak idején olvastuk némely francia műbíráló abbéli ítélete folytán, hogy Krisztus isteni része hiányzik belőle. Ebből az következnek, hogy a mostaniból nem hiányzik s ezzel a keresett felelet meg volna adva, ha ismét szemben nem állanának azzal a véleménnyel, melyet e sorok elején idéztem s mely azért helyezi a képet minden Krisztus-kompozíciók fölé, mert az embernek adja vissza a jogát, nagyobbá tévén őt, úgyszint mint hitalapítót, úgyszint mint szenvedőt, úgyszint mint vállalata véres áldozatát az által, hogy isteni mivoltától megfosztja.

Mi tekinthető vajjon ebben a perben döntőnek? Mi az, ami nemcsak a művész szándékát, hanem eredményét is mindenkire nézve világossá tegye? Mert nem elég esetleg tudnunk, hogy a festő Istent akart-e festeni, vagy sem, emberi alakban. Meglátunk, megismernünk kell, hogy azt festett-e? Mi tehát a festett Isten csalhatatlan ismerve a szimbolikus attributumokon kívül, melyekkel más művészek alakjaikat ellátni szokták? Mi, ami a pert kétséget kizárólag eldönti? Miről ismerjük meg egy képen az Istent, akinek fejét dicsfény nem környezi, ki mennyei környezetében van ábrázolva s oly helyzetben, midőn kárhozatos szenvedélyek diadalt ülnek rajta, kezeit megköttetik s tehetetlenül hurcolják „Ponciustól Pilátusig”?

Valóságban semmi, csak a hatás, melyet reánk tesz. Minthogy pedig a hatás sokszor sok-, a jelen esetben kétféle, de olyan kettő, mely megformulázva egymást kizárja, annál fogva csak azt az igazságot tanuljuk meg, hogy a hatás tényezőihez, melyek a képben rejlenek, járulnak, hogy az eredményt módosítsák, azok a tényezők, melyek a szemlélőben vannak.

E szerint kutatásunk eredménye ismét nem volna több, mint az, hogy akinek szívében benne van a Megváltó Isten, az a képben is megtalálja Őt; akinek szívéből hiányzik, az a képen sem keresi, sőt éppen negációjában találja élvezetét.

Kerüljünk más oldalról a kérdésnek. Nézzük, mi volt a művész főadata és mi állt művésztének rendelkezésére, hogy céljához segítse.

Tegyük fel, hogy feladata volt megfesteni a szenvedő Istent. Akik előtte vállalkoztak ez alak lefestéséhez nagy mesterek, azok három tényezőtől alkották meg Krisztus fejét: a hagyományból, a fogytékos leírásból, melyek alakját, arca, haja, szakállá színét - nem is mindig egyformán hagyták az utókorra; azután a felséges arcból, melyet mint ideált maguknak e hagyományok fölhasználásával megalkottak; végül a felvett szituáció kifejezéséből az arcon.

Munkácsy nemkülönben eképpen tett. Az ő Krisztusában, nem tekintve egyéni különbségét, - csak egy általános vonás hiányzik, amely a többiben megvan: a lemondás vonása. Az ő Krisztusa éppoly magasztos, éppoly ihletett, éppoly dicsőült, mint bármelyik elődjeé, de nem oly rezignált. Szeme világol, fölemelt homloka impozáns, öntudata - mint szava a tenger hullámainak az Irás szerint - fölötte lebeg és parancsol itt a szenvedélyek feléje csapkodó habkoronáinak. Ellentétben áll-e ez isteni voltával? Nem gondolom. Ellenben azt hiszem, e kép becsét mértéktelenül csökkentené, ha nem így volna. A kompozíció mozgalma, az alakok egy részének támadó szenvedélye, a helyzet, mely a művész által fölvetett, követelik Krisztus állását, fejtartását, szemének bűvös és uralkodó világítását. Ez nagyon emberi vonás ugyan, de nem emberibb, mint mikor azt mondja vért izzadva az „Isten”: „múlják el tőlem e pohár”. És éppen ez a vonás teszi nélkülözhetővé a dicsfényt, az immunitásának e jelvényét az emberi indulatok e tolongásában a földön, sőt e vonás ereje nagyobb, általánosabb és közvetlenebb, mint a glória, mely persze viszont szándékát teljesen világossá tette volna, ha Munkácsy odafesti.

És vajjon miért nem festi oda? És azzal, hogy oda nem festette nagy elődjei módjára, abbeli szándékát dokumentálta-e, hogy Istent nem, csak embert akart festeni? Vesztett volna-e a kép, ha odafesti? Megannyi kérdés, melyre nem tudok egyenesen felelni.

A festőnek mindenképpen csak az emberi alak áll rendelkezésére arra, hogy Istent fessen. Mójában van mindent összeszedni egy ideálba, ami az ember megjelenésében magasztos, fenséges van. De ha a legmagasztosabbat, a legfenségesebbet festette is, az mindig csak a legmagasztosabb ember marad. Az Isten a Genézis szerint a maga képére teremtette az embert, a művész viszont a maga képére teremti az Istent. Semmi testrészt, ami emberen nincsen, oda nem festhet, semmi kifejezéssel, semmi lelki tulajdonsággal arcvonásban, testtartásban, amelyet emberről nem ismer, fel nem ruházhatja. Bármily tökéletesen fesse tehát, ismét csak a legtökéletesebb embert festette, sohasem az Istent, kit nem emberi tulajdonságról kell, lehet és szabad Istennek felismerni, hanem isteni tulajdonságokról, amely azonban csak szimbolikusan festhető le vagy csak eredményében, mert csakis a léleknek tulajdonsága, ereje és hatalma.

Fesd az Istent, aki mindenhatóságát, természetfeletti erejét tetteben gyakorolja és nem fogsz vitát kelteni szándékaid felül. De ha fested Istent, amint packázik rajta az emberi nyomorúság, alig van másod a dicsfényénél, ami szándékodat világossá teszi a mai szkeptikus világban. Hogy Munkácsy elmulasztotta vagy elkerülte Krisztusára dicsfényvel isteni volta bélyegét rásütni, lemondott az illúzió s útbaigazítás egy sokat használt és igen kényelmes eszközéről:

ezzel csak kivette képét a katexochen egyházi képek sorából, anélkül, hogy profán képpé tette volna. Ezzel tovább csak komplikálta amúgy is rendkívüli feladatát, de fönntartotta magának vele az általánosabb hatás lehetőségét. Ha kereste az istenit a maga Krisztus-ideáljában, nem a külsőségben kereste, hanem abban, hogy a megváltó tanaihoz, emberi sorsához, megrendítő tragédiájához méltó alakot állítson Pilátus elé, alakot, akinek látása ebben a környezetben megtegye a nézőre a halálnak és föltámadásnak együttes hatását; alakot, akiben a szenvedőt és győzött látjuk egyszerre, töviskorona és dicsfény nélkül is.

Ebben kereste és ebben meg is találta! És amíg a világ kihirdeti és hiszi a bibliai Krisztus isteni voltát, addig látni is fogja Munkácsy Krisztusában az Istent.

Nem volna érdekesebb dolog, mint egy oly művelt ízlésű embert állítani e kép elé, aki a biblia-történeteket nem ismeri. Akire tehát a kérdés, melyet feszegetek, nem létezik! Aki a képen kénytelen volna felismerni a tömegek bösz szenvedélyéből, az írástudók gyilkos gyűlöletéből és a bíró kishitű habozásából a vádlott veszett ügyét. Az mondaná meg csak nekünk, hogy e kép a világ tragédiáját ábrázolja; az mondaná meg, hogy a tragikus momentum ecset által soha megrázóbb kifejezést nem nyert, mint e Krisztus-alak és fej által e környezetben. A tragikus momentum pedig a legfőnségesebb, amire ember emelkedik lelki tulajdonságok nagysága által; az a momentum az erkölcs, az igazság diadala a halálban a társadalmak, érdekek szabványai ellen való harcban; az a momentum diadala annak, ami az emberben főnséges, örök, halhatatlan, tehát azonos az Istenséggel.

Ime Munkácsy Krisztusában az Isten.

Szigeti József.

A gyermeket ritkán érdeklik a természeti tünemények. A világ a gyermeknek egy adott keret, amelybe beleszokik, attól a pillanattól fogva, hogy látni kezd. A természet periodikus tüneményei ehhez a kerethez tartoznak. Figyelme inkább az esetlegességet keresi és különösen a nagyok dolgának szeret a sarkában járni. Én gyermekkoromból nem emlékszem arra, hogy természeti tünemény nagyobb hatást tett volna rám. Ama gyönyörű romok is, melyek a zalamegyei hegység ormait koronázzák, csak akkor kezdtek vonzani, amikor már Kisfaludy Sándor regéit ismertem. Addig jobban érdekelt a kavicsos gödör, ahol játszani, vagy a pusztaség téglasszín, ahol megint játszani, néha egyikben is, másikban is fürdeni lehetett.

Csak egy ilyen dolog volt, ami különösebben érdekelt: az őszi köd. Az a reggeli páraság, amely hűvös őszi reggeleken lomhán heverész a faluban. Meg-megszakadozva óriás darabokban, ide-oda imbolyogva, hogy szinte bujkálni lehet benne. Ezt gyakran nézegettem. Mulatságos és különös volt, mikor egyszerre csak valami sötétséget láttam a méhében, amely mozgott, lassan emberi formát vett fel, végül kilépett a homályból. Ember közeledett felém. Rémesebb volt, mikor az én irányomból ment valaki a köd felé. Most belép, a sarkán átvág és innét rája süt a nap. Azután pár lépés után megint belelép és tovább megy és elveszti körvonalai élenségét, majd az egész formáját és immár csak egy sötét folt marad belőle, mely tovamozog, végre eltűnik: elnyelte a köd.

Hetek óta minduntalan a szememet kísérti ez a gyermekkori benyomásom. Hetek óta látok egy kedves alakot a végzetes köd labirintusa felé haladni, ballagni. Már ott van. Már az egyik ködtömeg sarkán áthatolt. Ismét rásüt az édes napfény. Megáll. Mintha visszanézne. Én rám néz?... Kire néz? Mindnyájunkra?... Vidámság ül a szemében szomorúsággal ölelkezve... De minő káprázat! Azt mondtam egy kedves alak? Hiszen én kettőt látok, sőt hármat... ötöt... tizet, egy egész mozgó tömeget. Minden egyes alakon ugyanaz a fej, ugyanaz a szomorúság mindeniknek a szemében, vidámsággal összeölelkezve. Mintha utolszor nézne ránk vissza, hogy belépvén a ködbe, a köd elnyelje az életet.

Ime most lép be, akinél vígabb cimborát, kedvesebb gazembert, munkásabb henyélt, a gyávaságban hősebb fickót, elmésebbet és szemtelenebbet ki tudja, mikor látunk újra. Vesszen el minden gyáva pimasz! És a hideg köd ráborul Falstaff hájtömegére, elnyeli furfangos nagy fejét, eltemeti nagy szívének elpusztíthatatlan nagy vidámságát. Nem fogom többé viszontlátni halhatatlan fiatalságodat jókedvű öregem!

De la Souche úr, hogyan, ön is megy? Kedves nyaralójából, az ön édes gyötrelmeinek kényelmes kis tanyájából, a Nők iskolájának az egyeteméből kilép, bele a ragadozó őszi ködbe? Óh, hiszen önnek, ha jól sejtem, szarvai vannak, tépje foszlánnyá e rút ködöt, fujjon rá kifáradhatatlan beszédű tüdejéből... Hogyan, ön megrázza álfürtös fejét?... Menni kell? Isten veled Ágnes... és belép a ködbe és szétfoszlik... Miért nézném meg még egyszer a Nők iskoláját, csak ezt a ködöt látnám s Molière vidámságai könnyet csalnának a szemembe érette, akinek most már csak mozgó árnyékát látom, eltűnőfélben, örökre.

S ki integet ott felém, hosszú kampós római botjával? Te vagy fejedelmi Agrippa? Jókedvű, derék, fényes római lélek, öreg Meneniuszom? Viszed fehér szakálladat a szürke ködbe? Hiába mentetted meg Rómát a Mons Sacran egy adomáddal? Isteni humorod elől nem tér ki az éhes köd? Egy toppantásodra, egy tekintésedre kővé meredtek a volszkus strázsák Aufidiusz sátra előtt... Csakugyan elmégy? Futó tekintetet vetsz miránk vissza. Szemrehányó tekintetet? Hogyan, te fényalak, mintha már nem a szemedben, nem a lelkedben fészkelne olimpusi

származású jókedved, hanem iszákban a hátadon vinnéd magaddal a szennyes ködbe, mely befogadja patyolattógás alakod, a bíbor pretextussal. Tudod-e, hogy tőled búcsúzva Koriolántól búcsúzom és nagyszívű anyjától... Egy egész világomat viszed magaddal... Isten veled...

És Meneniusz Agrippa után megy Poloniusz, Poloniusz után Sass István uram és Sass István után egész sora a halhatatlan alakoknak, kiktől örökre szóló búcsút veszünk.

Egy emberben nem lehet többet veszteni. Ezt jelenti az, hogy Szigeti József megválna a színpadtól. Megválna? Nem, megvált. Mosolyogva, nevetgélve, zsörtölődve mendegélt, egyszerre csak ott volt a csalfa köd szélén, csak ott vettük észre a játék fordulatát. Az öreg Faun az ő meghasonlott mosolyával ránknyilazott és belépett. Még látom elmosódott kontúrjait, még a fülemben csendül egy-egy szava, de mindenben, amire emlékezem, túl sír az őszi szél fuvalma, amely megmozdítja a ködöt, amellyel együtt ingadoznak, lebegnek a távolodó alakok s amely fülemben sírja:

Nem fogjuk többé látni halhatatlanságodat, jókedvű öregem!

Tamássi József.
1892 szeptember 8.

Jelen színésznevezdékünk egyik legeredetibb és legizmosabb tehetsége haldoklik e pillanatban s életének leszerelt mécsé tán ki is alszik akkorra, mire én az utolsó pontot vetem e róla szóló kis megemlékezés végére.

Harminckét esztendeje, hogy először láttam. Hidassy színigazgató társulatánál játszott Sopronban, mint népszínműénekes, a hozzá méltó s azoknak, akik látták, elfelejthetetlen, élete virágjában letört Szőlőssi Ninával. Ifjúsága tüzeiben állott, alig hogy csak odahagyta a veszprémi szűrszabóműhelyt, ahonnan a muzsa kiszólította; délceg, temperamentumos, szilaj s egy meleg bariton hang birtokában már akkor föltétlenül uralkodott a színpadon, amely megnépesedett, mihelyt ő rálépett, mert élet, melegség, akarat jártak a kíséretében.

Ez 1860-ban volt. Nyolc-kilenc évvel később a városligetben, az állatkert táján egy deszkából jól-rosszul hevenyészett fedetlen arénában játszott Kőmives színtársulata. Ez ütött-kopott kompániában fedezte fel Szerdahelyi Kálmán Tamássi Józsefet s kijárta szerződtetését néhai Radnótfáy Sámuel intendánsnál. Nem ezek és nem Tamássi hibája, hogy babér nem azonnal termett az ő homloka számára. Az ő szakmájabeli darabok nem műszerepek. A műfaj maga, amelyben szerepei voltak, mint költemény anyagánál és strukturájánál fogva is nem elég erős arra, hogy a nagyobb műveltségű közönséget magában érdekelje. Hasztalan minden hivatkozás, hiú erőlködés: a népszínmű sorsa föltétlenül a népdalhoz és az énekesnőhöz, mint régen mondták: a vodvilistánéhoz van kötve. Ennek igazának kell lennie, hogy a népszínmű divatja el ne halványodjék. Déryné, De Caux Mari, Hegedüsne, Blaha Lujza: ez a népszínmű története. Ami közben van, nem számít. Ily közbeeső időben került fel Pestre Tamássi. Bognár Vilma, Eötvös Borcsa, Helvey Ilka próbálták több kevesebb szerencséivel daluk szárnyára venni a pusztulásnak indult műfajt, de siker nem követte őket. Tamássi ritka és frappáns tehetsége sem tudott a dolgon segíteni. Ekkor, gondolom 1871-ben, jött fel Debrecenből égi adományaival Blaháné, föllépett a Tündérlakban s a forduló pont egy csapásra beállott. Most is előttem van az az este. A közönség nem is álmodta, hogy voltaképpen nem Blahánét fedezte fel akkor, hanem Tamássit. Eltelt Blaháné kedves, vonzó alakjával, szelíd, szemérmes lényével, édesen csendülő dalával és nem látta meg, hogy viszont Blaháné rajta feledkezik széles jókedvű játékosársán, ámul változatos játékan, elmés találékonyságán, humoros tréfaságain, egyszerűségén, természetességén, jóízűségén s engedi magát vinni, ragadni és ott találja meg voltaképpen magát, ott lepleződik le előtte a saját művészete, mellyel azóta is uralkodik a fővárosi közönség szívéen. Azt lehet mondani, hogy Tamássi játéka volt az a varázssvessző, melynek érintésére kipattant a temérdek kincs, amit ma Blaha Lujza művészetének mondunk. Akkor, mintha hályog esett volna le szép szeméről s mintha hallottam volna felkiáltani: Aha, itthon vagyunk már!

Igy lett a fővárosi színházjáró közönség szemében egy fogalom a „Tamássi meg a Blaháné” és a népszínmű új lendületet vett.

Legkülönösebb tulajdonsága volt Tamássinak, hogy alakjainak jelentőséget tudott adni. Ugy felállította emberét a színpadon mindjárt első megszólalásával, hogy a benyomás róla tiszta és határozott volt és az illúzió teljes. Hangja korán megrongálódott, de a népdaloknak oly mesteri deklamációját tudta, melyet wagneri művészetnek lehetne neveznünk. A dal az ő ajakán nem közbevetett éneklés volt, hanem a darabhoz tartozó szöveg. Épp úgy megjátszotta, mint a prózáját. És bár egészben parlagi fejű ember volt, azt hiszem, esztétikáról nem sokat

hallott harangozni, de oly művészi inspirációval dolgozott, amely méltán ámulatba ejtette a legkövetelőbb kritikus nézőt is.

Mert ha azt mondom, hogy dalait eljátszotta, azalatt nem azt kell érteni, mintha belegesztikülált, járt-kelt s prózát csinált volna a versből és a melódiából. Ellenkezőleg, más volt a játéka itt, más ott és nem kevésbé változatos az egyik, mint a másik. Láttam őt egy népdalban furulyával végigrohanni a színpadon (Vagyok olyan legény, mint te. Csikós.) és láttam őt mozdulatlanságban elmondani dalát (ugyanott a Magasan repül a daru). Amabban félelmet keltett, ezzel könnyekre facsarta a szívedet.

Művészete teteje a Rokkant huszár, a Csikós és a Falu rossza volt. Mind a három elsőrendű színészalkotás volt tőle, a remek szoborművek hosszú láncolata mindenik. A népszínművek hőseinek vala a hőse ő. Más darabokban, mint epizodista jeleskedett és nevezetesen a Nemzeti Színház Shakespeare-előadásain mint nép, mindig adott egy-egy jóízű, vérmes igaz figurát.

A szerencsétlenség akkor ütötte le, mikor már azon gondolkozott, hogy átmenetet keressen az öregebb szerepekre. Tett is egy-két próbát és világos volt, hogy itt is, ha anyagot kap, csak emelkedni fog. A sors azonban halt-ot kiáltott feléje. Most pár éve, mikor a Betyár kendőjé-re öltözködött a Népszínházban, szélütés érte, melytől balfele megbénult. Csendes visszavonultságban élt azóta máig, amikor másodszer rohanta meg a veszedelem, hogy leterítse. Elsőbben elszenvedte a halált, amikor elvesztette a színpadot, most annak tán csak árnyékával vívódik. Mert a mostani csak a testét öli utána akkor megölt lelkének.

Lukácsy Sándor.

Ma egy igen szép kritikát olvastam vonatkozással Lukácsy Sándorra, legújabb darabjára, a szobrászokról s kőfaragókról, a színműköltőkről s a színdarabcsinálóról, a művészekről s a mesteremberekről s végül a kritikusokról, akik kétféle mértékkel mérnek. „Amint a kőfaragó - úgymond az a kritika - sírköveivel a mulandóság szolgálatában áll, úgy a drámacsináló is bizony csak az enyészetnek dolgozik.” És a nyomorultak, akik elől a halhatatlanság kapuja eképp bezáródik, még egyébként is kikapnak. Gúnnyal, megvetéssel ostoroztatnak az igazi kritikus által, akinek szempontja egyesegyedül a szépnek az a képzete, melyet meg tudott magának szerezni. Akiről tovább mondva van, hogy „mellékes körülmények: az irodalom napi érdeke, a pénztár viszonyai és más effélék, ítéletére befolyást nem gyakorolhatnak”.

És suhog a szegény kőfaragó, a szegény Lukácsy feje felett az „egyesegyedül szép szempontjának” kegyetlen vesszője, amiért legutóbb Arany János „Ágnes asszonyát” tette csúffá egy népdramában, ma meg: Jókai „Uj földesurá”-hoz folyamodott.

Hol végződik az irodalomban a kőfaragás, hol kezdődik a szobrászat? Meddig dolgozik valaki az enyészet s hol kezd a halhatatlanság számára dolgozni? Talán nem is szükséges vizsgálni; úgysem a vizsgálat, hanem az idő dönti el, hozzá oly idő, melyet mi meg nem érünk. Hogy egyébként a jó kőfaragó mindig többet ér, mint a rossz szobrász, az előttem nagyon világos. Ha világos nem lett volna, Szigligeti Ede nemzeti kőfaragóink céhmestere, valamint Csiky Gergely egy másik szerencsés kőfaragó érdemes liferánsai a gyors enyészetnek, már megtanítottak volna rá. De boldog Isten! Mivé is lennénk az életben temetőinkkel, házaink, kutaink, udvaraink, kapuink s egyéb mindenféle épületeink díszítésével, ha a kőfaragók becses céhe beadná a kulcsot? Mivé lennénk színházaink, politikai, szépirodalmi lapjaink és füzeteink, könyvpiacunk, összes irodalmi táplálékunk szükségleteivel szemben, ha becsületes kőfaragóink megtagadnák a szolgálatot, ha a nyírottfejű puritán kritikusok máglyáira rakatnának a boldogtalanok, ha szilenciumba tétetnének, amiért csak középtehetségű emberi erényekkel dicsekszenek s nem jönnek a halhatatlanság kiváltságával a világra?

„Az opportunitás a politika kiváltsága, a művészeti kritika mit sem tud róla”, mondja embe-rünk erre, átmenetül oda, ahol a kőfaragók után ezeknek jóakarató bírálóit készül magasztos szempontjával „csúffá tenni”.

Mindezek az idézett mondatok azonban közönséges közhelyek. Tanító könyvben, ahol először el voltak mondva, helyesek. De az élet mindennapi fogalmának tárgyaival s jelenségeivel szemben nagyképűen hangoztatva, csak magasröptű tudálékosságok. A színház és termékei-nek szerepe a mai modern életben egészen más ítélő szempontok alá esik. Nem mintha a dráma vagy a művészet szabályai megváltoztak volna, de rendeltetésük annyira kibővült, hogy a viszony a mai s amaz időbeli dráma közt, midőn e műfaj színrehozatala csak sátoros és nemzeti ünnepek váltakozása, költői remekek versengése volt, annak a viszonynak felel meg, melynek valaha csak leírása egy egész ember életébe került s amaz újságlap egy száma közt, melyet ma egy óra alatt ezer meg ezer példányban bocsát a gép az olvasó közönség rendelkezésére.

A modern életnek szüksége van hírlapjaira, regényeire s színházaira. Párisban egypár millió újságlap jelenik meg mindennap s negyven színház nyitja meg minden este kapuit a közönség számára. A negyven közül egy-kettő akad, mely hetenként egyszer áldoz a halhatatlanságnak, a többi az enyészet számára dolgozik. Igen sok fenkölt lelkű és tanult kritikus tesz a színházak körül ott is napi szolgálatot. De senkinek sem jut eszébe fölnyalábolni a szobrászt és agyon-

ütni vele a kőfaragót. Ott is van emberhalál, igaz. Ma kivégeznek egy rossz szobrászt, holnap egy rossz kőfaragót. De azért, mert valaki csak kőfaragó és nem szobrász, azért nem esik bántódása.

A „művészeti kritika” főnkelt pártatlansága, opportunitás nélkül valósága igen szép és nemes dolog, mikor nagy mesterek műveibe elmerülve, keresi-kutatja az örökké szépnek a törvényeit, okulására és gyönyörűségére a halandóknak. De ha kimegy a mindennapi szükséglet által magának megteremtett szellemi vásárra s a gyors forgalom váltakozó termékét veszi szemügyre - fel- s letűnedező darabjait külvárosi színházaknak, újságlapoknak szegény tömegeit - és nem hajlandó semmi „mellékes körülmény” által, sem az „irodalom napi érdeke”, sem a „pénztár viszonyai”, sem „más effélék” tekintetbe vételét megengedni; akkor ugyan megóvhatta magának az a lélekemelő öntudatot, hogy „meg tudta különböztetni a drágakövet a csillogó üvegtől”, de nem győzte meg a világ ép érzékű részét arról, hogy az legyen a fő-dolog, hogy ezt meg tudják különböztetni, nem pedig az, hogy megkülönböztetésünk mellett képesek legyünk a szellemi piac minden termékét, az üveget úgy, mint a gyémántot, becse, haszna és szükségessége szerint méltányolni és szolgálata jutalmához hozzájuttatni. És minthogy annyi drágaköve nincs a világnak, hogy mindenkinek a fülébe, a nyakára, az ujjára jusson, ellenben mindenki akar magának díszet, vagy a fülére, vagy az ujjára, vagy a mellére, vagy mindenüvé, ahova tehető: ennél fogva az, ami - ha üvegből, ha más értéktelen anyagból - a drágakő formájára van faragva s ahelyett csillogni, villogni, az embereket gyönyörködtetni van hivatva és e hivatásának bizonyos mértékig meg is felel, az az örökkévalóságra, halhatatlanságra mint egyed nem tarthat ugyan számot, de nemében örök időken át fog élni és a mindennapi életben becsesebb szolgálatot tesz és a forgalomban nagyobb értéket képvisel, mint maga a drágakő.

De álljunk meg, mert még betaláljuk bizonyítani, hogy a rossz színdarab többet ér, mint a jó színdarab, pedig csak azt bizonyítjuk és állítjuk, hogy az a pártatlan kritika, amellyel itt szemben állunk, voltaképp csak egy irígy vén leány, aki az erényt botnak használja, nemhogy rátámaszkodjék, hanem hogy üsse-verje vele a keze ügyébe került fiatalokat. Mert az olyan elviselhetetlen, különösen az erényes vén leányokra nézve, hogy a fiatal leány szemet szúr és tetszik, noha lám az orra tömpe, a füle nem kicsiny, az ajka biggyedt s még mit tudom én, hányféle hibája van. A vén leány egy lélegzetre elmondja mind, még meg is szerzi mindeniket. Ami pedig a leányban a fiatalság, az az íróban a tehetség. Az olyan kritikusra elviselhetőbb, ha egy tehetségtelen író lát, akinek nincs más érdeme, minthogy elkerüli a nagy hibákat, mint az olyan, akit az eleven tehetség nem ment meg a nagy hibáktól és tévedésektől.

Lukácsy Sándor, amint én ismerem, pedig sokat a veséibe néztem, tehát gondolom, hogy némileg ismerem, igen jelentékeny színműíró tehetség. Azonban egy teljesen demoralizált tehetség. Fejlődése minden idejét az élő irodalomtól elszakadva, vándorló vidéki színpadok napi szolgálatában töltötte el úgyis mint színész, úgyis mint művezető, úgyis mint író. Hevenyészett, alaposan meg nem gondolt munkára volt műzsája hivatva s a könnyűség, mellyel dolgozott e tekintetben, épp úgy csábította őt magát excesszusokra, mint igazgatóit arra, hogy visszaéljenek szolgálatkész képességeivel. Így a fölületesség az okokban, a külsőségek predominációja mindenben, az ízlés parlagisága a tréfában, úgy mint a komoly részekben, amit eleintén tán csak a gyors munka könnyebbsége végett engedett meg magának, az idők folyamán második természetévé lett, vagy tán oly hiba volt kezdetben, amelyet nagy elfoglaltságában nem ért rá észrevenni magában, annál kevésbé kigyomlálni tehetségéből.

Nehogy valaki Tóth Ede példáját hozza fel nekem, mint aki szintén hasonló viszonyok között élt s mégis ott írta meg a Falu rosszá-t. A különbség a feltételekben igen nagy. Lukácsy (ezt maga nem hiszi magáról, de mindenki mondja róla) csakolyan rossz színész volt, mint Tóth

Ede; de amellet oly becses tag volt minden színigazgatóra nézve, hogy mint színész is elsőrangú számba ment - egyéb tulajdonságainak okáért. És mint színműíró kapós és kelendő volt Magyarországon. Az ő színműveit 15-20 év óta szeltiben játszá Magyarországon s mielőtt Népszínház volt, egy helybeli német színházban Lukácsynak egy népszínműve 100 előadásnál egy évben többet megért. Mit látunk ellenben Tóth Edéről? Tóth Ede alig tudta a vidéken többre vinni, minthogy az a harmad-negyedrendű társulat, amelynél éppen volt, egy-egy szín-darabját nagynehezen előadta. Tóth Ede volt - ha tetszik a hasonlatra visszatérni - akkor a rossz szobrász, Lukácsy volt a jó kőfaragó. Tóth Ede sorba bukott igazgatóival s darabjaival együtt s majd hogy el nem pusztult mindenestül; Lukácsy egy-egy hevenyészett népszínművel újra meg újra lábra állított egész társulatokat.

Egyre-másra készítette a düledező társulatok számára a támasztó oszlopokat, mint szerény kőfaragó. Persze többet tett a mások, többet az egész vidéki színészet megélhetéséért, mint a maga halhatatlanságáért. Sorsa nem kedvezett neki oly értelemben, hogy csendes, megfontolt, ellenőrizett működésben előrehaladva, tanulva tisztulhasson és emelkedhessék, mint mások szerencsésebbek. Az ő műzsája a lázas, szakadatlan, hamar munkában, hogy triviálisan fejezzem ki magam, inkább károsodott. Eredeti adományait megtartotta, de azok is annak az ízlésnek az irányában bokrosodtak meg, amelyet tulajdonosuk szolgált; a vidéki színpadok ízlése által dirigálva, a drasztikus hatások, aktualitások kiaknázása, lokális színek, szenzációs események feldolgozása, egy primitív közönség kedvkeresése: ezek voltak az iskola, melyet Lukácsy műzsája kijárt. Itt hibáitól sem ért rá megszabadulni, melyek el is harapóztak rajta derekasan, úgy, hogy aki abban a helyzetben van, hogy nem enged ítéletébe „mellékes körülményeknek” beszólást, kezében Arisztotelesszel, Horáccal és Lessinggel mindennap háromszor agyonütheti őt. Azért azonban az, akit agyonütnek, nem mindig kevesebb ember a gyilkosnál, néha éppen csakis fegyvertelenebb. Amily helyes annak a „megismert szépnek” az ő gögös, pártatlan mértéke ott, ahol elvontan irodalmi értékű munkáknak osztályozásáról van szó, épp oly mértéktelen pártosság ott, ahol a munkáló irodalom felett bíraskodik minden tekintettől függetlenül. Aki mögött mecénások, akadémiák, vagy nem tudom mik állanak, az ám düllessze ki a mellét, vesse meg a profanum vulgus tapsát s írjon a halhatatlanság számára könyveket, melyek a közönségnek nem kellene, melyeket azonban az akadémiák kiadnak és megfizetnek. De akit gyermekkorától kezdve nem kísér pályáján ilyen szerencse, az kénytelen korának írni, kénytelen kortársai, kénytelen közönsége tapsában keresni jutalmát és exisztenciája föltételeit. Az ilyen fejhajtva veszi el, szerényen, magát megadva, a fönkelt tudós abbéli ítéletét, hogy csak kőfaragó és nem szobrász, csak mesterember s nem művész s csak színműcsináló s nem drámai költő s vigasztalást keres és talál egy érdekes könyvnek az előszavában, amely a napokban megjelent. Egy kötet kritika elé van ez az előszó írva s az van mondva benne, hogy szerzőjük azért adta ki, hogy majd a késői maradék ebből a kritikából értesüljön arról, korunknak mily színműírói voltak. Mert ők, akik drámai termékeikkel ezidőszerint ellátják színpadjainkat, mind meg fognak halni, az enyészet számára dolgoznak „mint a kőfaragó a temető számára”, de örökké fog élni és róluk hírt adni jövendő nemzedékeknek - a kritikusuk.

Csatai Zsófi.

Nem tündökölt a Népszínház deszkáin, mint primadonna, de sok és becses szolgálattal kötelezte le egyszer a közönséget, másszor igazgatóit. Játszotta a saját szerepeit, melyeknek száma nem csekély s melyek korkülönbség nélkül osztattak neki; sőt nemcsak kor-, hanem minden egyéb különbség nélkül: egy-két szónyi és sok ívnyi szerep, víg és szomorú szerep, fiatal és öreg szerep, énekes és nem énekes szerep, az mind nem tett különbséget. Emellett játszotta mások szerepeit. Ha valaki elment az intézettől, az előadást Csatai Zsófi tette lehetővé, ki azok közé a színésznők közé tartozott, kiket a hasznos jelzővel kell kitüntetni. Nem ékítés, nem cifraság, nem is szembetűnő oszlop az épületen, hanem fontos szeg, amelyet nem igen látni ugyan, de amelyet nélkülözni nem lehet. Kitűnő erényei az elhatározott temperamentum, kiváló értelem, előkelőség modorban, megjelenésben és alakban, nagy passzió és az iskolától és színészi hagyományoktól független eredetiség. Marquis-néja (A franciák Milanóban) bármely előkelő színpad szalónjának díszére válik; az éhenhaló fiú (Grant kapitány gyermekeiben) a realiztikus előadás oly éles és igazi vonásaival volt ábrázolva, menten minden színpadi pátosztól és szenvelgéstől, hogy belső beccsel bíró ábrázolásnak volt mondható.

Csatai Zsófi előkelő család ivadéka és szenvedélye vitte a színpadra. Igazi neve Korizmics. Anyja (kit nemrég vesztett el) egy németországi bárócsalád leánya. Zsófi - más hely nem lévén akkor üresedésben - a Népszínháznál, mint karbeli kezdte meg működését. Első önálló szerepét a „Kis herceg” egyik apródjában kapta. A sors azonban, mintha fejébe vette volna, hogy megtöri szenvedélyét a színészethez. Már hosszabban betegeskedő atyja aznap délután halt meg, amelyen Zsófinak első szerepét kellett játszani. A gyászbeszéd híre oly későn érkezett a színházhoz, hogy nem lehetett már másképpen intézkedni, kényes is volt, habár csak kicsiny szereplésről volt is szó, egy fontos újdonság első előadását az utolsó percekben megmozgatni: az árvává lett újonc kénytelen volt játszani, amíg atyja ravatalon feküdt. Színész sorsa, katona sorsa! Első sikerét a fiatal színésznek a magán való uralkodás és az összes érzéseinek fölzendült birodalmán való uralkodás művészetében kellett aratnia.

Sem ő, sem más nem hitte volna akkor, hogy ez az eset ismétlődni fog vele a népszínháznál édesanyja halálakor. Ezúttal a „Hoffmann meséi” kerültek színre. Az első előadás el is ment szerencsésen, a másodikra meghal édesanyja, egy igen kedves és jó öreg asszony, aki németes kiejtéssel felettébb folyékonyan beszélte a magyar nyelvet. Hogy a helyzet még élesebb legyen, Zsófinak egy haldokló leány édesanyjának szellemét kellett ábrázolnia. A szerep énekes lévén, nem lehetett a dolgon másképpen segíteni, minthogy Zsófi a kép keretében, ahol a szellemnek feltűnnie kellett, kiöltözve, kifestve a szerep kívánalmái szerint megjelent, de a szerepet Vadnay Vilma énekelte le a szellemalak mögé bujva kottáról. Bizonyára erős lélek kell ily kínos helyzeteknek elviselésére! Erős szeretete a művészetnek is, hogy a háborgó érzésekkel megbirkózni, távolállók ítéletével szembeszállni képesek legyünk...

Klárné Angyal Ilka. (1892.)

Hogy hol született, hol lépett először a világra szóló deszkára, hol ment férjhez és mikor, azt akkor írjuk meg, ha nekrológot kell róla írni, ami valószínűleg még igen soká lesz. Most csak művészete nekrológját kell megírni, mert itt az a csoda történik, hogy egy kitűnő művész, anélkül, hogy jubilált volna, 53 éves korában végképp visszavonult dicsősége színteréről. És ha még naiva vagy heorina vagy efféle volna. De egy úgynevezett komikáné, aki éppenséggel nem öreg ma sem, ámbár sohasem is volt fiatal. Mert hiszen mostani szerepkörében működik a fővárosi közönség előtt, a Népszínház megnyitásának napja óta, tehát éppen 17 év óta.

Angyal Ilka abból a kitűnő dunántúli típusból való, amely asszonyban ritkán kerül a szemünk elé, de férfiúban ott volt Kerkápoly Károly és itt van Eötvös Károly személyében. Okos és ravasz asszonyi jósággal enyhítve; jó szemmel mindenre, ami körülötte történik, hivatásában mester, rejtett tűzzel hevül, de a hideg, nyugalmas számítás látszatával külsején, elágazó tehetséggel, amely nem ritkán egy másnak útjában áll s nem ritkán elaprózza az emberét.

A fiatalos szerepkörre hiányzottak Klárnéból a külső feltételek. Arca nem volt se szép, se bájos *leánynak*; de kifejező és jellemző volt korosabb alakok számára. Jóság és erő osztoztak vonásain és tekintetén, ha mozgósította szívét. Hangja érdes, nehézkes volt. De oly egyszerű és őszinte, oly természetes tudott lenni beszédében, oly átható és világos a nézésével, hogy minden kifejezés, amire szüksége volt, rendelkezésére állt. Egy hosszú képcsoportozatot lehetne az alakokból összeállítani, amelyek 17 éves pályafutását jelölik és elmulhatlanok azok előtt, akik fogékonyak ama mesterkéletlen színpadi alkotások iránt, amelyek látszólag önmaguktól, fáradság nélkül, mintegy önkénytelen szülemenek, de voltaképpen a legigazibb színészi ihlet teremtvényei. A Dráma a tenger fenekén című látványosság puritánjától a Vereshajú groteszk szolgálójáig oly hosszú skála van, mint a pedantériától a bukfencig. Mi minden ott fekszik közöttük! Sokasága a jó, a furcsa, a kedves, az érzékeny, a víg, a zsémbes, az okos, az együgyű, a bolondos asszonyoknak és asszonyságoknak, akikbe Klárné lélegzetet fűtt, hogy éljenek. Ezeket búcsúztatja ma tőlünk a Proteusz-képű Fóti Dorkában örökre. És búcsúztatja azt a másik talentumát, amely manap már éppen a ritkaságok közé tartozik, hogy alakjait, már külsőleg is, oly frappáns jellegzetességgel állította ki, hogy immár beszéltek, még mielőtt megszólaltak volna. Minden kicsi szerepéhez a parasztöltözködést nagy művészettel gyakorolta. Haja - pedig nem is mutogatni való nagy - de számtalanszor kitűnően forgatott fegyvere volt. Ugy nekifésülködött egy-egy szerepéhez, ha epizód volt is, hogy a Desdemónák se különben. Valamerre életében járt, mindig nyitva volt a szeme és sohase vittek el mellette látatlanba semmit és ha az ember egy eredeti öltözetdarabot vagy egy ruhadarab viselésének a módját vagy fejviseletet vagy akármit látott rajta s megkérdezte hogy honnan szedte ezt a pompás dolgot, könnyen kapott olyan feleletet: Hja, kedves uram, most húsz esztendeje láttam itt vagy ott a vásáron. Húsz esztendőre is eszébe jutott, ha belevágott abba, hogy tökéletesebbé tegye művészete látszatát.

Ebből megértheti az olvasó azt is, hogy miképpen lett Klárné színműíró. A jó szeme, a hű megfigyelése tette azzá és nem siker nélkül. És még hozzá mindig megvolt az a jó ízlése, hogy nem írt magának szerepet a darabjában. Ha játszott bennök, kénytelenségből esett meg rajta.

Mindezek fölé: Klárné hű és megbízható tagja volt a társulatnak mindig, melynek keretében élt, szeretetreméltó kollégája társainak, megbízható barátja barátainak, önzetlen, lemondó és szerény a magánviszonyaiban.

Most visszavonul nyilván egy kissé, megbízhatatlan egészsége miatt, mely a művészet izgalmait nehezen viseli. Szerény penzió vár reá s egyetlen vágya, hogy a falusi magányba, ahová igyekszik, magával vigye a fejőstehén árát. Kollégái és barátai, akik fájó szívvel búcsúznak tőle, magukra vették a vágya gondját. Abonyi nem csinált még népszínművet kedves elbeszéléséből, melynek címe: Az özvegyasszony tehénkéje. Klárné elmegy, utolsó szerepét e meg nem írt darabból választja. Ott fog élni tehénkéivel, népszínműbeli alakjainak illúzióiban. Hányszor fogja megsimogatni tehénkéjét, hányszor fog ráborulni, hogy könnyeit hullassa rá, gondolva arra, ami elmúlt, amit időnap előtt itt hagyott: a lámpák fényét, a darabok izgalmát, a közönség üdítő látványát és a taps éltető zaját és minket, akik szerettük?

Ifjúkori emlékeimből.

Atyám gazdatiszt volt a Szegedyeknél, s én Acsádon születtem, közel Szombathelyhez, Vasvármegyében. Innen Eötvösre költöztünk, ami már Zalavármegye s én ott éltem le boldog gyermekkoromat.

E rózsás időszak minden bájos emléke odaköt s ma is órákig tudok elandalodni játszóhelyeink vonzó képein. Azt hiszem, senkinek oly kedves, mozgalmas, élvezetes gyermeksege nem volt, mint nekünk, a Szegedyek gyönyörű pusztáján, Eötvösön.

A szabadságharc után kerültem el az atyai háztól először iskolára... Sárvárra. Ez ismét Vasmegeye. Innen Kőszegre. Még mindig Vasmegeye.

Innen nagy diáknak Sopronba.

Diákemlékeim kedves, felejthetetlen teátruma s első színhelye az ébredező fiatal embernek, aki valamelyes érintkezésbe jön a világgal.

Hányszor jártam meg tengelyen az utat Zalából Vasmegeyén át Sopronba ez idő alatt!

De 1860-ban vége lett a diák-dicsőségnek, a sors felkapott s vaskézzel ledobott - Somogyba.

Gazdasági gyakornok, majd írnok lettem ott s egy pár friss, vidám és tanulságos esztendőt töltöttem ottan. Sok jó barátot hagytam ott, nem kevés értékes tapasztalást hoztam magammal, mikor onnan el, Budapestre jöttem, szembeszállni az étellel.

Szívem ifjúságom szép napjainak emlékéből élt s erős szálakkal volt kötve mindenüvé, ahol gyermekente jártam.

Hálás természetem átölelte mind a négy vármegyét s mind a négy vármegye egy kissé atyám és anyám lett.

Partikularizmus, osztályság és felekezetiesség ismét igen nagy divatját éli napjainkban. Micsodapárti, mely országból való, mely vidéki, mi felekezeti: ezek a kérdések érdeklik a kort, holott csak egy fontos és érdemes kérdésnek volna szabad ma lennie, ennek: magyar-e valaki, vagy nem?

A részeknek el kell enyészni az egészben.

Nem kell megsemmisülni, hanem oly értelemben, hogy az összesség szolgálatában harmonikus egységgé olvadva, a szilárd konstrukció benyomását tegye a csak ideális kötelékekkel egyé kapcsolt összesség.

Ez pedig olyformán történik, hogy minden rész az egésznek jellemét és közérzését ölti magára.

Mert az emberi természetre nézve lehetetlen valamit szeretni, ami illetetlen hagyta szerető szerveit.

Mindenkinek szülőfalva a hazája, hazája pedig az ország, melyben szülőfalva fekszik, mely faluja nyelvét beszéli.

Én szülőfalvamból elsodortattam s szeretetem megilletődött ama helyek által, amelyeken mint gyermek bolyongtam, ahol beszélni tanultam, a világ bájaira megnyílt a szemem, ismereteire megnyílt az elmém.

Ez nekem a négy vármegye képében a Dunántúl. Az eötvösi puszták, a kőszegi hegyek, a soproni iskola, a somogyi jó barátok, a gyönyörű Balaton, a romok, melyeket Kisfaludy

Sándor megénekelt, a Szalavölgye, melynek regényes korszakát ismertem Deák házával, a Csányiak, a hosszúfalusi Horváthok viselt dolgaival; a szeszélyes bújósdit játszó Fertő, a rengeteg Bakony. Ezekben imádom én a hazát.

Mindenütt másutt ez országban vendégnek érzem magamat, s csak ahol magyar szót hallok, ott csordul könny a szemembe, feldobog a szívem, mert büszkén érzem, hogy íme - ez is Magyarország.

A mi diáktanyánk. **1891 május 31.**

Abban az időben, melyre most gondolok, Thaly Kálmán még híres poéta volt. Ezt abból tudom, mivelhogy akkoriban minden reggel, diákmise végén, amíg a többiek az imádságot mondották „pro imperatore nostro”, én térdenállva egy csöndesen magamban elsuttogott Miatyánkot küldtem az Isten trónjához, oly fohász kíséretében, hogy valamikor oly poétává engedjen az Isten lennem, amilyen most Thaly Kálmán.

Oh mennyei naivítás, óh szűzhit, óh áldott ifjúság, óh szent és szép remények kora!

Ebben az időben voltunk lakótársak Csukási József és én, soproni diákok. Jóval több immár, mint harminc esztendeje. Ő az ev. liceumba járt, én a bencések gimnáziumába. A véletlen valahogyan összesodort bennünket egy jómódú polgárcsaládnál, ahol egy kis szoba volt kettőnk lakása. Az élet, melyet ott folytattunk, olybá tűnik fel ma előttem, mint egy remek kompozíciójú falfestmény, melyet félig elmosott az idő. Hol kezdődnek a vonalak, hol végződnek, szinte csak sejteni lehet már; de bájoló a hajlásuk itt, kedves a találkozásuk amott; egy helyen a tökéletesség egy része, amott csak a töredéke, az egésznek bűbáját inkább érezni lehet, semmint látni, kimutatni és föl is tüntetni valamely harmadik személy számára.

Diákok lettünk volna s egész bizonyos, hogy rendesen eljártunk az iskolába; de a tanulásunkra semmit sem emlékezem. Csak azt az egyet tudom, hogy én csináltam néha az ő latin penzumát, ő pedig az én szabad fogalmazásaimat. Mert igen eleven szellemű fiú volt s én feltétlen hódoltam írói talentumának. Tudom, hogy kettőnknek volt egy flótája és kettőnknek egy haj-sütővasa. Mind a kettőt én kezeltem ügyesebben s én többször égettem el az ő haját, mint ő az enyimet. Ami a flótát illeti, azt mind a ketten csak sanyargattuk.

Ketten nagyon hamar megszerettük egymást s mások, nevezetesen az ő kollégái, ugyancsak megszerettek minket kettőnket is. Lakásunk gyorsan valóságos diákkaszinó lett. Az Olympus felhői nem lehettek sűrűbbek, mint e szobában a dohányfüst, se az érzelmek szárnyalóbbak az istenek tanyáján, mint a mienken. Hiszen akik odajártak velünk együtt, mind az Olympuson túl jártak vágyaikkal, kivéven mikor tarokkoztunk. A nagyobb rész a színészdicsőségre vágyott. Szinte mind azok akartunk lenni s azt hiszem, a bolondok házához jobban hasonlított tanyánk, mint egy tisztességes Olympushoz, mikor egyszer híre jött, hogy E. Kovács Gyula - gondolom Beregszászon - beállott színésznek. Volt közöttünk egy legény, tán Kéry Kálmán, aki valahol Kovács Gyulával járt iskolába. S a történet, hogy íme egyik kollégánk volt kollégája, akit mi már e lépésénél fogva is testvérnek s olybá vettünk, mintha mindnyájan jártunk volna vele valahol iskolába: tehát a történet, hogy egyik kollégánk kollégája elég bátor volt s átugrotta a Rubikont, ez minket mód nélkül fölizgatott. Napokig csak Kovács Gyula boldog bátorságáról beszélgettünk. Mi magunk bárhol jártunk, mindenütt ezt a Rubikont láttuk magunk előtt, mindig az ugrásra készültünk. Szerencsére egyikünk sem ugrotta át. Nagyon magas volt a partja: félelmünk szüleinktől. Ez visszatartott mindnyájunkat, de annál féktelenebbül dőzsöltünk vágyában.

Akkoriban Sopronban csak német színészet volt. A bécsi német színészek szerettek oda lejárni klasszikus repertoárjukkal. Persze mind ott voltunk egy-egy shakespearei estén s azután megszereztük a könyvet, természetesen németül, mert hiszen magyar fordítása még akkor nem volt és úgy, ahogy Sopronban megtanultunk németül: iszonyú fáradhatatlansággal deklamáltuk éjjel-nappal III. Rikárdot.

Hol vannak, akik e kedves diákélet hősei voltak? Visszaemlékeztek-e ama napok naív verőfényére most, hogy Józsit, akkori örömeink s illúzióink egyik társát, örök pihenőre kísértük?

Perlaky Kálmán képviselő urat ott láttam a gyászolók közt. Kéry Kálmán mint szavaló őszinte bámulatunk és naív irígységünk tárgya; Vörös Pista a társaság Adonisza, az ő irigyelt barna fürtjeivel, hozzá mestere a mi nyakgatott hangszerünknek: a flótának. Koch Adolf, Binder J., Torkos László és a mi két saját külön Saphirunk Lessner és Veisz? És a Szigethy testvérek? És a többiek? Harmincöt év óta járunk azóta a külön-külön utakon. Akit messze se sodort közülünk egymástól a sorsa, annak is olyan nagyon régi dologszámba megy mindez, hogy szinte idegenen jár el egymás mellett.

Minket, akik a kis tanyán a hosszúsoron gazdák voltunk, minket tartott együtt a gondviselés: Józsit és engem. Mi is egy darabig távol voltunk egymástól, de vágyaink közössége, amely ifjúkori barátságunk kötötte, kézen fogva vezetett át az életen, idehozott bennünket a fővárosba egyazon ügy szolgálatában. Sőt egy majdnem csudás fordulattal egy tanyába tett bennünket szürkülő hajjal: a Budapesti Hírlap-ba. Hajsütőre immár nem volt szükségünk, de ha nem is flótánk, egy volt a nótánk. Ami játék, ifjúkori vágy illúzió volt: a soproni kis tanya művészi ábrándjai, az önképzőkori becsvágyak, a diákújság zsengekori kísérletei: itt férfias munkaképpen, életcél, komoly szolgálatképpen, a haza oltára körül ismétlődött és eltart a sírig.

Mi ketten ifjúkori ábrándjainkat láttuk és szerettük egymásban. Melyikünket nem temettek el tegnap?

Nincs szebb dolog, mint a lelkes ifjúság. Nincs édesebb, mint a lelkes korból eredt barátság. Az újabb keletű szakadósabb. Egy rokon lélekben ifjúsága illúzióit s tisztaságát bírja emlékül az ember s benne, ha elveszti, többet veszít, mint egy embert, mint a barátot magát.

De minden veszendő, ami földi.

Komócsy József.

Oh ábrándok és nélkülözések tündérideje!... de nem, nem fogok verselni...

Másodéves jogász voltam. Kedves barátommal, akkor negyedéves, most polgármester egy határvárosban, egy zöldfa-utcai házacska első emeletén laktunk. Konyhán keresztül jutottunk egy csizmadiaműhelybe, abból a szobánkba. Gazdánk felesége egy érzékeny hölgy vala, aki-nek tekintete és sóhajtásai azt látszának mondani, hogy többet várt a sorstól egy csizmadiánál és két diák-kvartélyosnál. El is neveztük őt tragikus sujszternénak, mert sorsát megadással viselte, sőt szabad óráiban mosással foglalkozott. Bútorai nagyon rosszak voltak. Az egyik ágy ismeretségünk első napjaiban beadta a kulcsot. Igaz, hogy a csikorgó hideg ellen, mely ellen siker nélkül küzdöttünk úgy, hogy fölváltva megénekeltük, fánk nem lévén, a díván matracaival takaróztunk, ami nekünk is, de kivált az ágy roskatag alkotmányának lett nehéz és végül elviselhetetlen. Dideregve bár, de élveztük reményteljes ifjúságunk előnyeit, amelyek képe-sekké tettek bennünket mindennek nélkülözésére, amink nem volt.

E rovatba a fűtőanyagon kívül néha az ebéd is tartozott; a vacsora, a reggeli pedig szinte rendesen.

Egy este szokatlanul későn jött haza az én lakótársam; de apró fekete szemei éppen oly szo-katlanul tündököltek szemüvegei alatt. Rendkívüli dolgokat beszélt nekem egy költőről, akivel a kedvező sors megismertette. Kellemes, nyájas, adomás, élces, jóízű ember. Élete, bár még ifjú, kalandos; kalandjait fűszeresen beszéli el vacsora közben, azután egyszer-egyszer elmond egy szép verset. A vers szép, ahogy elmondva van, gyújtó, megihlető. Beszéltem neki rólad is (én rólam!), azt mondta, vigyelek el, és úgy tovább. Persze, hogy nem maradt egyéb hátra, mint két napig nem ebédelni, hogy egy vacsora ára kiteljék a költő társaságában. Milyen buta lehettem akkor elfogultságomban! Pedig a vacsora a „présben” volt, ahol a Rici, a Marici és más tündérek hordták fel a sertés nyelvet és más nemzeti eledeleket a fiatalságnak.

... Ez 1864-65-ben volt... Többször is vacsoráltunk eképp együtt, de különösen barátaim... Ezek egyikénél, aki ezidőszerint egy másik határvárosban törvényszéki elnök, vacsora előtt összegyülekeztünk... Ott költemények olvastattak fel... Én e dologból kettőre emlékszem. Az egyik az, hogy én hetekig hordtam a zsebemben egy verset, azzal a szándékkal, hogy ott elmondom, de sohasem volt elég bátorságom hozzá. Ha az akkori barátom megvolna, meg vagyok győződve, hogy most is a zsebében volna az a szerencsétlen vers, mely úgy kezdődött, hogy:

„Őszi szél, őszi szél
Fa levelét tépi,
És fehér dérruhát
Ad helyette néki...”

A másik, amire emlékszem, egy románc-féle, amelyet Komócsy elszavalt. Az ő verse volt, címe, úgy hiszem „éjféli esküvő!” Roppant hatással volt ránk s ma is azt hiszem, hogy ebben a fajban e versnek nem sok versenyző társa akad. Ma sem csodálom, hogy őszi szelemmel és fehér dérruhámmal ezután nem mertem kirukkolni...

Most már az őszi szél a fejünkről tépi és fehér dérruhát ad néki...

Legkedvesebb könyveim.

Ha jól megnézem a dolgot, úgy sejtem, többet tanultam a rossz könyvekből, mint a jókból. Mert az utóbbiakat élveztem mohón, az előbbiekkal magamban disputáltam és elveimhez jutottam. A mai világban, azt találom, az a szerencsétlensége van nevelésünknek, hogy a világ remekeiről minden tudnivalót tudunk, mielőtt még magukat a remekeket értenők. Én is dobálóztam Katonával, Shakespearerrel és más nagy dolgokkal, mielőtt a magam ítéletével tudtam volna róluk ítélni. Az embernek tömérdek dologtól kell megszabadulnia, hogy saját impresszióit megtalálhassa. És a remekírók értelmetlen kultuszától (az iskolákban), hogy nem tudjuk őket unalmasságuktól megfosztani. Mert megunjuk, mielőtt értjük és megszabadulunk tőlük maguktól, de unalmasságuk tudata elkísér bennünket egészen a sírunkig. Hiába akad egy-két ember, aki visszatérvén rájuk, fölfedezi őket; nem hiszünk neki.

Meg tudok sok könyvet és munkát nevezni, amely rám erős hatással volt. Ilyen Goethe: Wilhelm Meisters Lehrjahre, amelyet ifjúságomban számtalanszor olvastam, de mindig csak addig a fejezetig, melynek címe: Die Bekenntnisse einer schönen Seele. Ezen túl nem volt a könyv többé vonzó. A regény második részébe ifjúkoromban bele sem fogtam.

Inkább mindig elülről kezdtem, de megvallom, hatását nem annyira jelességével gyakorolta rám, hanem anyagával; a színészelet, W. Meister alakja, romantikus epizódjai, dramaturgiai fejtegetései: mindez igen belevágott az én álmomba. Azt hiszem, mikor titkos szenvedély a színház iránt arra csábított, hogy mint diákgyermek kínálkozzam statisztai szolgálatra a soproni színháznak és én Laertes néven iratkoztam be: a Laertes nevet nem Hamletből vettem (bár már akkor recitáltam belőle), hanem Goethe regényéből. Shakespearret akkor olvastam, néztem, betéve tanultam, de az igazság az, hogy kötelességem szerint bámultam és imádtam. Hogy értettem volna, arról szó sincsen. Ez az oka annak, úgy gondolom, hogy Shakespeare hatását magamra nem tudom ellenőrizni. Hogy megvan, nem tagadhatom, de úgy tetszik nekem, hogy nem frissítő, éltető italképp vettem, mikor szomjuhoztam (mert akkor emlékeztem a hatásra), hanem a pórusaimon lopózott be, mint a levegőben levő vízpárák, amelyek mindig körülvesznek, anélkül, hogy tudnók. Engem is kora ifjúságom óta Shakespeare így vett körül. Nagy impressziót tett rám a Zrinyiász, a Két Szomszédvár, a Nibelungének és Homér két éposza. A sorrendet ezekben nem tudom megállapítani. Zrinyi egy időben majdnem mindennapi olvasmányom volt. Az Iliásznál arra emlékezem (30 év körül), hogy iszonyúan elteltem vele s utána lesújtó könnyűnek találtam Arany époszait, melyeket azért vettem elő, hogy megzavart lelki egyensúlyomat helyreállítsam. Nem mentem semmire, ekkor került a sor a Nibelungokra, s ez egészen lefoglalt ismét.

Mikor Ezopus című darabom tárgya forgott a fejemben, azt gondoltam egyszer, minthogy az antik világban járok, meg kellene nézni, miként írtak vígjátékot ezek a régiek. Elővettem Arisztofaneszt. Alig értettem (görög és latin szövegben). Elővettem Terentiust, hidegnek találtam, fogtam Plautuszt, ez volt rám erősebb hatással.

A görög tragikusok közül legkorábban Euripidesszel barátkoztam meg. Utána Szofoklesz kezdett tetszeni. Negyven éves jól elmúltam már, mikor (nem tudom hányadszor, addig siker nélkül) Aiszkülöszt vettem a kezembe. Iszonyúan megragadott, annyira, hogy három-négy darabját csak úgy privát élvezetemre, a fiókom számára lefordítottam. Így jártam Arisztofanesszel is, amelyet korábbi hiú kísérletek után újra fölvettem, mikor Arany összes műveiben megjelentek. Olyan rendkívül megkapott, hogy pauza nélkül olvastam végig az összes meglevő darabjait, sőt amit meg lehetett kapni német fordításban, úgyis megszereztem s úgy is végigolvastam. Ezek a dolgok tanítottak meg arra, hogy az olvasmányok kor szerint válogatandók

meg. És oktalanság az ifjúságot a nagy klasszikusok egészével gyötörni. Azokból csak a fiatalság számára szedett kivonatokat lehet haszonnal forgatni iskolában és fiatalabb korban s csak annyit, amennyi érdeklődésüket táplálja, kíváncsiságuknak megfelel. Ezzel beléje oltódik az ifjúságba egy eleven mag, amely később sok esetben kicsirázódik. Az eddigi rendszer ellenben megöl egy fiatal eleven magot az iskolában.

Elméleti munkából semmit sem tudok fölemlíteni, filozófiával, fájdalom, nem foglalkoztam, az esztétikai munkák türelmetlenné tettek, Grünwald Béla munkái, Shakespeare király-drámái, Masznyik Szent Pál apostol története tettek rám legnagyobb hatást.

De soha semmiféle könyv nem tett rám oly hatást, mint Szent Genovéa története, gyermekkoromban. Lehettem 12 éves, mikor olvastam. Emlékezem rá, egy magányos szobában voltam. A diványra könyökölve olvastam, kimondhatatlan izgalomban. Mikor pedig oda értem, ahol a kis Szigfrid anyja, Genovéa biztatására térdelve összeteszi a kezét s az égre tekintve így szól: „Istenkém, köszönöm neked, hogy nekünk az epret adtad”, - vége volt minden férfiasságomnak, az ajtóhoz rohantam, ráfordítottam a kulcsot, azután a divánra borultam s remegő testtel bömböltem gyermeki szívem megindultságából.

Német városok. (1898.)

A nemzetközi sajtószövetség választmánya június 14.-én tartotta meg kongresszuselőkészítő ülését Heidelbergában. Én azzal az eltökéléssel mentem oda, hogy onnan, ha már azon a vidéken vagyok, lerándulok Bonnba. Bonn mellett Endenichben van tudvalevőleg Munkácsy Mihály: meglátogatom, megnézem, ha lehet s végre hitelesen elmondom a magyar közönségnek, hogy van, mint van ott a szegény művész valósággal. El is mentem, ott is voltam, de nagy utam összes eredménye egy szál virág, melyet Hayden dr. szanatóriumának az udvarán szakítottak. Munkácsyt nem láttam. A doktor igen ridegen kijelentette, hogy betegéhez csak a legközelebbi atyafiságot bocsátja. Barátjai számára nem létezik többé Munkácsy. Távolról sem látható? kérdeztem. Sehogysem, felelé a doktor. De talán elmondhatná állapotát? Nem mondhatom el, olyan ez, mint a hivatalos titok ránk orvosokra nézve. Tehát semmi? Hiába jöttem ennyire? Hiába. Ha Munkácsynétől hozott volna fölhatalmazást, akkor megtehettem volna. - Annyit mondott, hogy fizikai állapota most jobb, mint valamivel ezelőtt volt.

A szanatórium több épületből áll. Betegei egy nagy nyári téglapépületben vannak, legalább azt gondoltam, mikor e rácsos ablakú emeletes házat láttam, egy szép, de nem nagy kertben. Semmi megjegyzést a doktorral szemben nem engedtem meg magamnak. Bocsánatot kértem alkalmatlankodásomért s eljöttem. Nem fogom többé látni, ha csak nem ravatalon. Nekem könnyebb, hogy ott voltam s talán jobb, hogy nem láttam. A tragédiák ihletett festője összeroskadt a saját tragikus nagyságának a súlya alatt. Az ő Milton-képére gondoltam, mikor ki-osontam a csöndes intézetből, a vak Miltonra. Neki a lelki szemei borultak el, melyekkel belenézett a halhatatlan alkotások titokzatosságaiba. Napvilágra hozta onnan a remekek sorát, hogy mi is lássuk, de ott hagyta cserébe lelki szemevilágát. És nem ülnek mellette leányai, nem ül mellette senki. Tragédiájának utolsó jelenetében agonizál s körülötte ápolók és doktorok vannak s nem azok, kiknek szerepük volt a tragédiában. Az élet rendszerint így végez a nagyokkal. A kicsik rendszerint övéik karjában, szeretteiktől búcsúzva múlnak el. Erre találta föl a görögök fantáziája Prometheusz meséjét, aki a halhatatlanság tüzeit ellopta s alkotott, ami csak istenek munkája s meglakolt érte szörnyen. Mert halhatatlan művet alkotni annyit jelent, mint az istenek dolgába beleavatkozni, s hányan tehetik ezt az istenek sujtó bosszúja nélkül?!

De elég egy eredménytelen útról.

Az alkalom jó volt arra, hogy megnéztem néhány nyugati német várost. Ezekről fogok röviden beszámolni. Ezeknek a német városoknak jellemző vonása, hogy pazarul szeretik magukat fölvirágozni. A gazdag embernek kertje van, a szegény ember az ablakát rakja tele virággal. Heidelberga valóságos kis paradicsom. A felfutók minden faja lepi el a falakat. Felszalasztják, a törzsét szépen óva, a második, harmadik emeletre s egy-egy erkély néha valóságos lugas. Mind e városok tele vannak előkelő vendéglőkkel és természetesen a vendéglők utassal. A Rajna ott van s úgy szólván országútja is, meg célpontja is az utasnépnek. Van mindenütt régi város és van új. A régi igen festői meg érdekes, az új mind olyan, mint az Eprekert-utca, az Andrassy-út külseje a körtéren túl.

Heidelbergát természetesen nem kell felfedezni a magyar olvasó számára. A Neckar partján, hegységtől védve szűken fekszik. Védett helyzete enyhévé teszi a klímáját még télen is és buja növényzetet nevel neki. A fölötte emelkedő hegység derekát óriási reneszánsz kastély gyönyörű romjai koronázzák meg, három emeletes ablaksorral. Az ablakon keresztül ragyog a kék ég. Az újságírók tiszteletére a város főpolgármestere ünnepet rendezett, mely ebből állt: délután 4 órakor fényes ebéd volt a Prinz Karl vendégfogadóban. Este felé kocsikon felkerekedve a

hegyoldalon, a romokon keresztül elmentünk a Neckar ellen fölfelé, kompon átkeltünk a víz jobb partjára, betértünk a heidelbergabeliek egy mulatóhelyére s ott sört ittunk (vagy úgy tettünk német gazdáink kedvéért, mintha innánk, mert ott sokat kell inni) s mikor besötétedett, kompokra szállva egy német daloskör kíséretében leereszkedtünk Heidelbergra felé. Amint a város alá értünk, eldördült egy mozsár és a romok kigyúltak. Mikor a század elején a francia invázió felégette a várost és a várat, az lehetett olyan látvány. Mint egy iszonyú tűzvész, olyan volt a rom a hegy oldalán. Minden zugában kívül és belül görögtüzet égettek és a vöröslő füst gomolygott a falak körül. Szinte vártuk, hogy bedűljön a tűzben meredező óriási fal. S mikor hamvadni kezdett, akkor két-három bárkán és a nagy ötbolthajtásos kőhídon tündéri tűzijáték gyúlt ki s elborított eget, földet és vizet, kígyózó, sziporkázó tüzesóvel, csillagsoportokkal és mindenféle fénnel. Egész Heidelberg a hídon és a partokon volt, egy tömeg csónak és bárka is tele volt; merő tündérség volt az egész. Szinte rösteltük volna, mi tizenegyen újságírók, ha nem tudtuk volna, hogy mi bizony csak ürügy voltunk. Az egész dologról tizenegy újságíró révén megannyi ország értesül és dicséri Heidelbergra bölcs és találékony elöljáróságát. Hogy pedig a fény és szeretetreméltóság a figyelmünket a dolog lényegéről el ne terelje, a főpolgármester úr dugott is mindegyikünk málhájába egy igen szép, érdekes és becses képeskönyvet - Heidelbergáról.

Mainz városánál ültem hajóra a Rajnán. Erről eszembe jut Gréc. Egy barátunk, aki nem tudja, hogy Graz városát a magyarok e század derekáig mindig Grécnek mondták, régebbi irodalmunkban is csak Gréc volt mindig s én apámtól, aki dunántúli ember volt, sohasem hallottam mást csak Grécet, sőt tudom, hogy ennek a szép stíriai városnak eredeti neve is Graetz, még pedig Bayrisch-Graetz volt, mert bajor telepítés, szemben Windisch-Graetz-cel, amely vend telepítés: ez a barátunk egy hozzám intézett levélben megkorhol bennünket nemcsak a Grécért, de még a Bécsért, sőt a Boroszlóért, meg a Jászvásárért is. Csak mi bolond sovíniszta magyarok adunk az idegen helyeknek más nevet, egész Európa respektálja az eredeti neveket.

Bizony ez tévedés. A cseh ember sem mond Wient, a francia Viennet, az angol Viennát mond. Mainzot a francia Mayancenak, Münchent, Münchennek mondja. A német Firenzet Florencnek, Veneziát Venedignek nevezi, ugyanezt a francia Venice-nek, a magyar Velencének. Ebben a dologban nincsen logika, csak szokás, könnyebbség és véletlen. Antwerpen - Anvers, Lüttich - Liège, Köln - Cologne. Ha hiba, hát hiba. De valósággal úgy ragaszkodik minden nemzet ahhoz, amit szokása vagy nyelvjárása szentesített, mint a gyermek édesanyja szokásaihoz. Kedves és bájos az mind. Hiszen mi magyarok egymásnak mondjuk, csak meg is értjük talán egymást. Ha a nyelv őfelségének tetszett az egyik forma és nem tetszett a másik: mi ragaszkodjunk bátran ahhoz, ami a mi nyelvünknek tetszett. Elvégre minket ungaroknak hív a német és nem magyarnak. Viszont magamagát deutschnak mondja, azonban nem tilthatja meg a franciának, hogy ne allemandnak, az angolnak, hogy ne germánnak, a norvégnek, hogy tüzsknek hívja őt, nekünk, hogy németnek nevezzük, az olasznak meg, hogy tedesco szóval éljen. Ime egy nemzet számára hat név Európában. Pedig van még több is róla. Ezzel szemben mi sovínisztának gyalázzuk magunkat, mert eleink, meg nem háborítva az újságok által eredeti helyesírásban közölt, gyakran elolvashatatlan hely- és személy-nevei által, szuverén jog szerint nyelvünkhöz és beszélő orgánumunk alakzatához formáltak szót és nevet, amit hallottak, sőt csináltak másikat is, ha könnyebbségükre esett. Nem tagadom, az ismeret kiterjedtebb most, mint régen volt, de bizony a tudás kevesebb. Elménk és jellemünk vizének a fölülete szélesebb lett, de mélysége vesztett. Régen, ami idegen behullott, el is vesztett, föloldódott benne. Ma már olyan siker ez a víz, hogy meglábolja mindenki, keresztülgázol rajta, vagy benne is marad - még csak vizes sem lesz, nem hogy szervesen beleolvadna. Sovínizmus dolgában bizony az utolsók vagyunk Európában, még pedig mint lóversenyen szokás mondani, igen rossz utolsók.

Mainztól Koblenzig mentem a Rajnán. Láttam vagy egy tucat várromot és láttam a Loreley-sziklát. Olyan komor, fölséges, szívdobogtató, félelmes része, mint a mi Kazánszorosunk, nincsen ennek a szép útnak. De egy dolog Rüdeshheimtől végigvonul rajta: a hasznos, karonfogva a széppel. Sűrű hajóközlekedés a vízen, vasút végig a jobb és balpartján a Rajnának és kitűnően kezelt terraszos tagozatban ültetett szőlő váltakozva - várromokkal egész hosszában. Erdő, vadon, regényes szakadék - sehol semmi. Csak kitűnően kezelt szőlő és jól elhelyezett rom. Mindenik bő forrása a jövedelemnek: a rajnai bornak és a rajnai turistáknak, folyik ott a szüret egész nyáron vígan a vízen, ősszel a hegyoldalban. Van is pénz és hotel bőven, az embereknek jó kedve van, barátságos, szíves, előzékeny nép lakja a városokat.

Koblenzben elmentem a színházba. Nem a rendes színházban játszottak, hanem egy förtelmes bódében. Vasszerkezetű boltívek bedeszakázva, a deszka fehérre festve, egy pár ívlámpa lógott le a közönség feje fölé. Egyébként semmi dísz az egészen. Egy nagy pusztapajta. Karzatok nélkül, iszonyú üres tér köröskörül a fejünk fölött. Minálunk egy menaszériát megszólánánk, ha ilyen helyen csinálná a dolgát. Ott az emberek vígan szivarozva és sörözve élvezték az előadást, melyet egy kölni társaság produkált kölni külvárosi (plattdeutsch) dialektusban. Én igen keveset értettem belőle, csak éppen a meséjét vettem ki. A darab címe volt: Az égből cseppent hadnagy úr. Ennek annyi köze volt a darabhoz, hogy a negyedik fölvonásban léghajón szállt le a hadnagy úr - aki eddig elő sem fordult a darabban - imádottja udvarába. Az utolsó felvonásban a táborban egymásé is lettek a szerelmesek s a darab egy tablóval végződött, amelynek közepén a hármas szövetség állt - Ferenc József ifjúkori maszkájában a közös hadsereg uniformisában, azután épp így olasz katonának az olasz király és közbül a német császár. Ehhez lelkes dalt énekeltek a Gotterhalte muzsikájára.

Bonnban, amely megint egy valóságos virágos kert, megmutatták Beethoven szülőházát és azt a nyaralót, amelyben a német császár lakott, mikor jogot tanult, mint bonni studio.

Köln nagy és érdekes város. Pezsgő élet van az utcáin. Szép utcája, amelyben a legélénkebb forgalom van, szűk és silány. De éjfélig jár rajta rajokban a kölni ember. Itt is elnéztem a színházba, persze ez is nyári színház. A Carré-féle cirkuszt alakították színházi célokra. Cirkusznak elég szép hely, színháznak kevésbé. A legnevezetesebb rajta az, hogy be van építve a házak közé és külsőleg semmit sem különbözik a többi háztól. Érdekes az is, hogy amíg a kölni bennszülöttek Koblenznek játszanak, a kölnieknek a berlini Carl-Schulze-Theater társasága játszik. Előadtak ezen a címen: Egy veszett éjszaka, egy összelopkodott tákolmányt. Fölismertem benne a Rózsaszínű dominókat s egy Labiche-féle bohóság egy mulatságos helyzetét. Ami ezenkívül volt benne, annak sem értelme, sem összefüggése nem volt.

De persze Kölnben a dóm a híresség. Abban töltöttem el legtöbb időmet. Sehol templomban a színes ablakok e pompáját és ragyogó hatását nem láttam. Külsőleg a milánói nagytemplom megkapóbb gazdagság, változatosság, formák dolgában. A kölni dóm híres a tornyai magasságáról, de azt találtam, hogy korántsem látszik oly magasnak, mint amilyen valóban. Ez pedig, azt gondolom, onnan van, hogy lenn a két torony nagyon széles, fönn pedig aránylag hirtelen csúcsosodik ki és ettől eltörpül, mintha nem is torony lenne.

Majna Frankfurt nagy város, külsőleg is, forgalma szerint is. A régi városból egy igen szép rész van meg benne: a Römerberg, a császárválasztó házzal. Az az építési mód, ahogy a frankfurtiak s általában a délnyugati németek házaikat építették, az utcára állított tűzfalal homlokzatnak, nem volt alkalmas monumentális építkezésre. Mit tettek hát, mikor császárválasztó házat építettek a birodalom számára? Négy házat építettek, négy tűzfalal az utcára, négy tetővel. Csak belül volt egy az egész. A császárház egy kis térre nyílik, de abban az időben, midőn zeg-zugutcákat és sikátorokat szerettek az emberek, igen nagy lehetett. Itt volt a népünnep és az ökörsütés, mikor császárválasztás volt. Ezen vonult a menet a templomba. Körös-

körül ma is állanak a régi házak, mind három-négy-öt ablaksorral s ablak ablakon. Miért ez a csupa ablak? Azért, mert a látványosságokat e téren az emberek látni akarták. Képzelem, hogy ez a rengeteg sok ablak hogy meg volt rakva kíváncsi emberfejjel, mikor lent császárt koronáztak és ökröt sütöttek, a most is ott álló szökőkútból pedig vékony csöveken - bor csurdogált a tolongó szegénység kupájába!

A házakat régen úgy építették Frankfurtban, hogy minden emelet egy-egy fél méterrel kijebb könyökölt az utcára. A házaknak pedig oldalt csak egy közös faluk volt, ahhoz hozzáépített a szomszéd. Ez a nem is széles választó fal azután tűzvédő falnak tülelmedett a háztetőkön, sőt kirúgott végig elül is az utcára. Most is még sokan a régi mód szerint építenek, de egészben kelendőbb a modern, európai sablón-építés itt is. Megnéztem Rothschild, a frankfurti Rothschild szülőházát. Ezt a házat a bankárkirály eredetisége pompájában restauráltatta s ez a ház most megtekintésre méltó látványosság. Frankfurtban is elmentem a színházba. Itt még a Frankfurter Schauspielhausban játszottak, de, uramfia, míg Kölnben nyolckor kezdtek az előadást - persze lumpoknak való léhaságot produkálva -, addig itt fél hétre volt téve a kezdés és az előadás véget ért háromnegyed kilenckor. Még világos nappal volt, mikor kijöttünk a színházból. Az idő a kényes és kényelmes spieszeknek szólt, a darab nem. Egy elég sikamlós francia bolondságot játsztak igen jól. Ellenben másnapra Hamlet volt hirdetve, amelyet hogy nem láthattam, azért sajnálom, mert Poloniusz szerepében Szikra nevű honfitársunk volt fellépendő, aki valamikor operett-tenorista volt s úgy a hetvenes évek végén néha még megszállta az a gondolat, hogy visszatér - magyar színésznek. Nem tudom, milyen a feje most szegény Poloniusznak, de bizonyos, hogy ma nem játszaná Poloniuszt, ha visszatért volna magyarnak.

A színház mindenütt jól tele volt. Ezek az emberek szeretnek mulatni. De mégis legtelibb ott volt, ahol amellet - sörözni is lehet. A sört mindenütt nagyon szeretik Németországban. Az asszonyok igen lenéztek minket, idegeneket, még a tudós és művelt Heidelbergában is, hogy annyit sem tudunk inni, mint ők. Ami pedig a politikát illeti, a délnémetek a - spanyolok pártján vannak. Mikor pedig a vasút berobog egy-egy állomásra, vagy a hajó megáll: akkor 50-60 darab német kisasszony kiugrik a kocsiból, nekiesik a pályaház falának, melyet íróasztalnak használnak, megír egy-egy féltucat Ansichts-Kartet, azaz levelező-lapot az illető helynek, vagy valamely hírességének ábrázolásával s bedobja a postaszekrénybe, azután eszik valamit, iszik rá egyet és újra vasútra ül és robog tovább. A bicikli örült divatban van az egész vonalon. Az asszonyok is karikáznak, de szépet nem láttam köztük. A szépek inkább gyalog járnak és lehetőleg lassan mennek. Ez a jó van ránk nézve, azt hiszem, a biciklisportban.

Lenau.

Olvastam községekről, melyek víz partján lakva abból élnek, amit a folyó más népektől leúsztat s amit ebből kifogniok sikerül. Bizonyos tekintetben minden nemzet ilyen község. Áll a víz partján, halászva arra, ami más nemzetekből oda úszik. Előfordul néha, árvíz idején a törvényes úsztatás. Ilyen árvíz volt nálunk a Bach-korszak. Akkor védekezve az ár veszedelmei ellen, se rá nem értünk, se kedvünk nem volt kihalászni, amit az iszapos hullámok reánk sodortak; akkor tömegesen szálltak partra, akik a vizek sodrán hozzánk közeledtek s el is leptek bennünket tömegesen. Nem kis bajunk volt nekünk az a civilhad, amely megszállta - hivatalainkat; de az idő elmúlt, elmosta rólunk a terhet s ki merné ma tagadni, hogy amaz idők szerencsétlen vándoraiból számos derék - magyar családdal szaporodtunk meg?

A második nemzedékben tiszta, jó és hű magyarokat adtak a hazának azok, akik ellenséges lábbal léptek volt sanyargatott földünkre.

A névmagyarosítók nem csekély száztólíja kerül ki ama bejött nemzedék ivadékaiból.

A katonaság is ama fajok közül való, amely hasonló prédát úsztat a parti halászok kezeügyébe. Akiről soraim szólnak, az is ezen a réven úszott le, de fájdalom - vissza is úszott megint.

Csak születni, gyermekkorát leélni fogatott ki a vizekből, gyümölcsözni visszaszármasztott újra forrásához.

Dr. Sonnenfeld Zsigmond írt egy érdekes könyvet Lenau Miklósról, századunk első felének nagy feltűnéssel működött magyar születésű német költőjéről.

Nikolaus Niembsch von Strehlenau katonaszüléktől származott magyar sótári tiszt gyermeke, született Csatádon, nevelkedett Budán, majd Tokajon, ismét Budán, mígnem családja elszegényedvén, Bécsbe került nagyszülei keze alá s ezzel visszakebeleztetett németnek, bár ő magát mindig magyarnak vallotta s Sonnenfeld úr véleménye szerint költői nagy hatásának egyik tényezője is lett a magyar mivolta. A benyomások, melyeket Tokajon nyert, a tiszai tájak képei varázshatású elemei lettek Lenau költeményeinek.

A költő Lenau a mi érdeklődésünktől távol áll. Költészetében nincsen is éppenséggel semmi belőlünk, sem ami reánk vonatkoznék. Érzékeny magyar tárgyú versei is a regényes cigányról, a Tiszáról, a délibábról, - éppenséggel nem magyarok. Tartalmilag és jellem szerint pedig egész költészete távol áll a mi lelki, szellemi és érzelmi világunktól. A mi akkori költőinket más tárgyak lelkesítették, hegedűjök más hangokat sírt a nemzet elé, irányuk másfelé fordította a közönség figyelmét, érdeklődését: semmi közösség köztük és Lenau között. Akár mint ember, akár mint művész - idegen volt hozzánk, csak külsőleg a születés és néhány itt töltött esztendő véletlene kötötte hazájához, melyet szívesen emlegetett, melyhez elvben ragaszkodott is, de melyhez minden mélabús érzékenysége mellett is sohasem vágyódott, sohasem vonzódott. Az én hitem szerint ezért végzetesen meg is lakolt. Mert szinte bizonyosnak tartom, hogy sorsa, ha íróink és költőink akkori nemzeti harcának részesévé lesz, e konkrét célú küzdelem életének biztos célt, elérhető feladatot, úgyszólván mindennapi foglalkozást ad magasztos hivatás mellett. Harcos szelleme megtalálja a legnemesebb harctért s nem kénytelen magamagában s maga ellen folytatni dúló csatákat, amelyek borzasztó veszét s állandó boldogtalanságát okozták. A magyar poéták működése összefüggésben volt a nemzeti törekvésekkel, sőt része volt, cselekvő része a közéletnek, érintkezett, szövetkezett más ágaival a nyilvános életnek, nagy költők egyenkint, majd csoportban, végre - mint akadémia politikai tényezők voltak. A harc menetét, fejlődését majd kudarc, vereség, majd ünnep és

diadal jelezte állomásonként. A költői babér itt a hazafi cserkoszorújával egybefonódva nyújtott az érdemnek. Képzeljük bele e viszonyokba Lenau egyéniségét. A kétes értékű harcok helyébe vallás és filozófia közt, melynek csataterévé lelkét tette ellentmondó végső következtetésekkel, ellenkező célokkal egyes műveibe: itt a haza, a szabadság, az ember közvetlen érdekei és javai mellett! Lenau a maga lelki küzdelmeiben akármily eredményre jutott, mindig maga volt a megvert fél, mert a két küzdő principium - benne lakott s egymást ostromolva mindig maga csak a költő lelki egyensúlyát, békéjét pusztította, míg végre is férfikora derekán feldult idegei az - örültek házába vitték őt. Oly viszonyok közt, ahol nemcsak szentimentális asszonyok és még szentimentálisabb férfiak tapsának dolgozott volna, hanem ahol egy-egy műve népeket megmozgató, hatalmakat megrettentő cselekedet lehet vala...

Konkrétebb anyagú és irányú munkásság mellett szinte a bizonyosság egy nemével feltehető, hogy élete is másképpen fejlődött, alkalmasint másként véget is ért volna, ha másutt nem, hát a 49.-i csatateréken, melyeknek golyói már anélkül csaptak be a döblingi tébolyházba, hogy az ő lelke éjszakáját megzavarták volna. Ezeket azért érintem, mert sajnosan nélkülözök dr. Sonnenfeld szellemes könyvében egy ily irányú fejezetet. A könyv, melyet ő írt, minden érdekessége mellett nem eléggé a magyar közönségnek van írva. Konstatálni kellett volna, mit vesztett a nemzet a csatádi sótiszt fiában s mit vesztett Lenau, vesztvén szülei hazáját. Mily végzetes s lehetetlen élet egy jelentékeny költő élete, akinek nincsen hazája.

És sajátságos, hogy Lenau, akit se belső szükség, se eleven szeretet nem kötött a földhöz, amelyen született, aki csak művészete szerencsés segédeszközeinek használta abbéli előnyét, hogy magyar nap sütött bölcsőjére és ifjúságára, külsőleg szerette fentartani magyar voltát. Szeretetreméltó és barátságos volt magyar jövevények iránt; gyermekkorá kedves benyomásait őrizte és ápolta és az osztrák és német abszolutizmus polgári szabadságát élvezte, keserűséggel emlegette, amit nem ismert csak felületesen, a magyar alkotmányos szolgaságot, szabadságot kívánva a szegény jobbágnépnek, de az osztrák cenzura nevetséges zaklatásaitól azzal a hivatkozással szabadult meg, hogy magyar alattvaló.

Kitünő hegedűjátékos volt, a Rákóczi-indulót oly virtuozitással húzta, hogy egyszer Amerikában, egy különben hidegvérűnek ismert amerikai az induló hallatára székéről lelkesülten felugrott, kiáltva - „Hurrah magyar!” Magyarokat szeretett magyarul megszólítani, noha csak fogyatékosan beszélt már férfikorában hazai nyelven; leveleibe is testvéreirekhez vegyített magyar megszólításokat. Midőn először utazott Württembergbe, sógorának egy terjedelmes levélben megírta útja benyomásait. E levélben találjuk a következő érdekes és elmés sorokat:

„Igaz, hogy az itteni kitünő földművelés jó benyomást tesz annyiban, hogy az ember a lakosokat jómódúaknak képzei, de mégsem tagadhatom, hogy másrészt kicsinyes benyomást is gyakorolt reám. Az emberek itt tolakodó koldusok módjára mindenre ráteszik a kezüket, hogy a természetet kizsákmányolhassák. Látod, kedves öregem, itt megint a magyar ember szól belőlem. Mégis van valami nemes azon hanyagságban, mellyel Pannonia földművelője vetőmagját a sekély barázdába hinti, szőlőtőkéit már nyesséssel rendbe hozza, azután könnyű szívvel megy haza és pipára gyújt. A szép tokaji hegyek fesztelenségükkel, egymástól messze álló tőkékkel, a közbe-közbe ültetett gyümölcsfákkal, sokkal szebb látványt nyújtanak, mint a badeniek lépcsőzetes lejtőikkel, szűk helyre szorított tőkékkel. Magyarországon az egész földművelés a természethez intézett szerény kérés, szíves meghívás, hogy telt kezekkel jöjjön gyönyörű adományaival; a németek a jó természet-anyát azonnal torkon ragadják és oly bizonyosan fojtogatják, hogy orrán-száján kicsordul a vér.”

Bizonyára igen elmés s költői illusztrációja a különböző viszonyoknak, melyeket a költő nem ismer.

Lenau életében egy drámát kezdett írni, azt sem fejezte be. Egy fiatal költőnek, aki művét előadás végett beadta a bécsi udvari színházhoz, ezt mondá: „Ne tegye, ne adja legjobbját a báméskodó sokaságnak, a bódénak.” Főleg a németekről hitte, hogy nem való nekik a dráma, minthogy sokkal többet gondolkoznak, semhogy a cselekvésben örömet találhatnának.

„Inkább tudok képzelni - mondá - magyar drámát, mint németet. Ott még a történelemben, úgy mint a jelenben is léteznek önálló alakok, őseredeti emberek, szilajak, jók, kik azonban a vérontástól mégsem féltek.”

Itt is csak a jelenséget látta, nem egyszersmind az okot is. Magyarországon volt egy nyilvános önállóság, eredetiség és szenvedély az emberekben; ott ahol ő élt, a németeknél, volt polgári rend, policáj és spekuláció. A fenségebb emberi tulajdonságok, az akarat: szilenciumban voltak.

Beckkel, a szintén magyar születésű német költővel volt egyszer Bécsben találkozása. Kettejük hazájára kerülvén a beszéd sora, Lenau elragadtatással kiálta fel: „Élj szép magyar hazám! Szeretlek minden hibáddal együtt!” S minekutána anyja hibáit eképpen kegyesen megbocsátotta, azok ellen fordult, kik azt beszélték róla, hogy szülőföldjéről mitsem akar tudni.

„Száradjanak ki a gyalázatos nyelvek - mondá ezúttal igaz magyar átokkal -, egy percig sem tagadtam meg hazánkat s még sokkal kevésbé árultam el, noha mindig inkább durván bántak velem, semmint barátságosan. Mit tudott a külföld Magyarországról, mielőtt mi voltunk? Mindennap áldottam úgy az országot, mint a népét. Vajha lehetne már magyar népről is beszélni; de én eddig csak urakat és szolgálkat ismerek. Lesz-e valaha jobb állapot?”

Mikorra ez a „jobb állapot” bekövetkezett, Lenau egy költői dicsőségben éppen úgy, mint emberi csalódásokban gazdag, aránylag rövid élet után a téboly martaléka lett.

Mit tudott a külföld ő előttük rólunk?

Henye kérdés, értéktelen kérkedés. Mit tud rólunk a külföld, mialatt itt persze a külföld ama része értendő, melynek Lenau dalolt, mit tud rólunk ő utána? Mivel hálálja meg, hogy a század egyik legjelentékenyebb német költőjét tőlünk kapta, mi neveltük neki?

Azzal, hogy Csatádon Lenau nevével a többi alsómagyarországi német községekben azzal a civilizációval, melynek egyik fénye a magyar származású költő - jelenik meg a Schulverein, izgatni, keresztes hadat hirdetni ellenünk -, Magyarország, ama haza ellen, melyet Lenau „minden hibájával együtt” úgy szeretett, hogy a nyelvüket átkozta meg, aki tőle elszólni iparkodott.

Hát érdemes volt...?

Oberammergau.

Aránylag igen hosszú neve ez egy kis bajor községnek, amely világraszóló hírre tett szert azzal, hogy immár közel négyszáz éven át hagyományosan ápolja, őrzi és fentartja játékát Krisztus kínszenvedéséről. A régi misztériumokból tisztult és fejlődött ki az oberammergaui passió bizonyos tökéletességére a maga nemének. A színpad története azt tanítja, hogy úgy a régi görög időkben, valamint a kereszténység idejében is a dráma a vallásos misztériumokból alakul ki profán művészetté. Vagyis a szülőanya belehalt abba, hogy életet adott gyermekének. A gyermek: a keresztény dráma hallatlan tökéletességre fejlődött, fejére nőtt összes irodalmi testvéreinek, a többi műfajoknak; mint irodalmi foglalkozás is a legjutalmazóbb; mint a dicsőség osztogatója minden írónak a legkívánatosabb, mert a legeslegnagyobb közvetlenséggel osztja a babért. De, ismétlem, anyja életén vette meg ezt az elsőbbséget, mert a misztérium megsemmisült, csak az irodalomtörténetben él, mint a holt nyelv a grammatikájában, mint a kivészett állat spirituszban, a kivészett növény lepréselve. Tenyészni nem tenyészik sehhol.

Én azonban ezt a tanítást, amelyet az irodalom professzorától tanul meg az ember, ezúttal megszorítom. Ott jártam Oberammergauban, megnéztem a passió főpróbáját s azt kell róla mondanom, hogy az a tökéletességre fejlődött misztérium. Négyszázéves történet, fejlődés, tisztulás változása nélkül a lényeges ismérveinek. Az maradt lélekben, ami volt, ami esetlegességeiből is a lényegéhez tartozik, mint teszem azt, a játszó - az is a régi maradt. A falubeli nép játsza úgy, hogy teszem azt, a házigazdám néhai atyja ezelőtt tíz évvel Judás volt, a házigazdám a kórusban tenort énekel, a kocsisom, akivel a játék utáni napon Hohenschwangauba utaztam, az előadáson Sámsonat ábrázolta egy élőképben; egy müncheni barátom pedig éppenséggel szűz Máriáéknál lakott. A községnek 1200-1300 lakosa van s ebből az előadáson 700 körül van a színpadon, jóformán a falu épkezláb népe. Csak az apróbb gyerekek, az öregek, betegek, cselédek, nyomorékok maradnak ki a játékból. Magából abból a családból, ahova engemet szállásoltak, hárman játsztak. Reggel nyolc órától fél tizenkettőig a színpadon voltak, fél kettőig minket szolgáltak ki az asztal körül, fél kettőtől hétig ismét a színpadon voltak, mert ennyi ideig tart Krisztus kínszenvedésének csodálatosan megható játéka májustól szeptember végéig minden vasárnap és ünnepnapon, minden tizedik esztendőben.

Az oberammergauiak polgári foglalkozása a képfaragás. Farag az egész lakosság. Gazdaságuk nincsen, mert a bajor havasok ama völgye, amelyben a község fekszik, három oldalról el van zárva, csak egy oldalról van nyitva, de ez az egy az - északnyugati oldal. Szántani, vetni, aratni ott nem lehet. Csak éppen rétjei és legelői vannak, de mérsékelten ez is. Faragó szerszámokkal keresik a kenyerüket s minden tizedik esztendőben eljátszák Krisztus kínszenvedését. A faragás elég tisztességes kenyéradó a hegyi lakók szükségét tekintve, de a passiójáték világra szóló hírt szerzett nekik. Házigazdám, Anton Lechner uramnak, a néhai híres Judásnak egyik asztala körül ültünk, egy kedves newyorki asszonyság a leányával, egy csikágói szeretetreméltó kisasszony, egy szanfranciskói katolikus pap és én. Elég messziről jöttünk mind, hogy a főpróbát megnézzük. Rajtunk kívül volt még ott ez alkalommal vagy 2000 idegen. A nézőtéren voltunk közel 4000-en. Ennyi ülőhely van ugyanis benne és hézagot keresve is nehezen lehetett találni. A helyárak 10, 8, 6, 4 és 2 márka, egy márka 120 fillér. Legtöbb a tíz márkás hely s így egy tömött ház bevétele fölrug 28 ezer márkára. A környék népe úgyszólván vallásos gyakorlatnak nézi e játékokat és néha processziókban jár el rája. A teljesen ágrólszakadtakat ingyen bocsátják be, erre is vannak helyek, amelyek nincsenek a 4000 ülőbe számítva. Egy-egy esztendőben 27 előadás van rendszeren. De gyakran megesik,

hogy valamely ünnepen kétannyi nép jön, mint amennyi belefér a nézőtérbe s ilyenkor a következő napon megismétlik a játékot.

A játékos esztendőben és a játék előtt majdnem egy évig, összesen mintegy húsz hónapig szünetel minden polgári munka s ilyenkor az egész falu a játékra készül. Van a falunak rajziskolája, ének- és tornatanítása. Minden, ami a játékhoz kell: az összes jelmezek, mind a faluban készül. Egy éltes, odavaló leány áll a szabóműhely élén. Ő szabja ki a jelmezt s a falubeli leányok varrják. De valamint az előadók nem képzett színészek, ő sem tanult szabó. Tehetése van a szabóságra, mint Lang Antalnak alakja, hangja, lelkülete, szíve a Krisztus szerepére, a másíknak a Judáséra, egy fiatal leánynak szűz Máriáéra. Mert Mária, a szűz anya nem lehet - vénleány. A polgármesterük tartja kezében az egész rendet. Evidenciában van minden gyermek, hogy kiből mi válik. Némely 12-14 éves gyermeknek az álma, hogy 10 év múlva Krisztust játszassa és az autoszuggesztio alatt, melyet áhítatos becsvágya rája évek során át gyakorol, fejlődik a gyermek. Talán még a szakála is aszerint nő ki. Mert az oberammergaui játszóknak nem maszkírozzák ki magukat, mint a színészek. Sem festéket, sem parókat, sem semmi eféle kisegítőt nem használnak, hanem úgy növesztik és viselik a hajukat, úgy gyakorolják a járásukat és egész maguktartását, ahogy az alak megkívánja, akit tízévenként játszaniok kell. A mester a rendezőjük. Ő válogatja össze a ruhák színét és ő állítja össze az élőképeket az ótestamentumból, amely a passió egyes következő részeit szimbolizálják. Van zenekaruk és énekaruk és a karbeliek éneklük, hol egyik, hol másik, némelyik igen fényesen a magánrészeket. Nem kevesebb, mint 27 énekrész és prólószóvalat van egy előadáson. Ezt mind tanultatják hónapokkal az előadások megkezdése előtt. Az idei ciklusra tavaly februáriusban kezdték meg a tanulást. Bevételek - belépőjegyekből - lehet 4-5 százezer márka. Ebből fedezik beruházásaikat, a tiszta jövedelem kétharmada közcélokra megy, egyharmada a játszóknak osztódik szét, azaz közel hétszáz ember közt. Ez tavaly azt jelentette, hogy Krisztus személyesítője kapott 2000 márkát, a kisebb (gyermek) szereplők húsz-húsz márkát. A közbülesök jelentőségük szerint jutalmaztatnak. Mind ez igen szegény jutalom másfélévi munkaszünetért, mely idő alatt nemcsak nem dolgoznak maguk, hanem vevőik is másfelé néznek, úgy, hogy mire újra munkába kezdenek, vevőjük száma erősen megapad. De ez kiegyenlítődik a forgalom által. Mert mindenkinek van kiadó szobája, sokaknak terített asztala; azután fotografiában, faragott munkában s minden egyébben esik ilyenkor kinek-kinek gazdag vásárja.

A közcélok alatt kell érteni vízvezeték, kanalizációt és közkórházat, amit építettek. A jó oberammergauiak mind e három intézmény nélkül ellehetnének. De a nagy idegenforgalom szükségessé teszi ez egészségügyi intézményeket. Ők maguk kórházba is csak elvétve kerülnek, de mondták nekem, ha véletlenül valamely utasembert a látogatók közül baj érne: azt csak el kell látni illendően.

Beruházás alatt értendő a színpad, a nézőtér, a kiállítás, amely az idén vagy 130 ezer márkába került, maga a prólószó olyan hímzett szövetű ujjast visel, amelynek métere 60 márka és a szükséges műhelyek, a zenekar, énekar, iskola stb. főtartása. Az idén építették a fedett nézőteret, amely 200.000 márkájukba került. Azelőtt fedetlen volt s megesett, hogy a hirtelen jött jégeső iszonyú pánikot okozott a közönségben. A játszóknak egy része teljesen ki van téve most is az idő viszontagságainak s akárhányszor megesik, hogy szakadó esőben játszáknak végig rendületlen nyugalommal fenséges játékaikat.

A telep maga két részből áll: a nézőtérből és a színpadból. A nézőtér egy nagy, térszerű, négyszögletes deszkaalkotmány vasíveken, de elvakolva. Külseje grafito-alakokkal van díszítve: egy-egy szent, templomi stílusban. Az ülőhelyek alkalmasan eltagolva erősen emelkednek hátrafelé, úgy, hogy minden sor kényelmesen ellát az előző sorok fölött. Leghátul

egy pár páholy van nevezetesebb, vagy előbbkelő személyiségek számára. Ha ez nem akad, akkor huszonöt márkáért bárki megveheti az előadásra. Hátul a páholyok körül a fenmaradó nagy falon kétfelül két kép van ügyes ecsettel festve: az egyik a közeli ettali bencésklasztrom, híres búcsújáró hely; a másik az oberammergauai passiók régi primitív játszóhelye. A nézőtér elülső része nyitva van s vele szemben áll a színpad. Középen a szorosabban vett színpad szintén egy négyszögletes hosszúkás, mély ház, zsinórpád nélkül; mélysége körülbelül két színfal. Itt váltakozik a díszlet, itt játszódik le a jelenetek egy része, itt vannak az élőképek. E színpadnak van nagy előtere, melyre a játszóak a szükséghez képest ki is jönnek. Oldalt kétfelül csatlakozik e színpadhoz egy-egy nagy kapu, melyen keresztül Jeruzsálem utcáiba látni; a kapu után következik mintegy 45 foknyi szögben egy-egy görög oszlopcsarnokos ház, vagy tíz lépcső magasán az egyik, a nézőtől balra Pilátus palotája, a másik, a jobboldali Kaifás lakóháza. E házakhoz ismét szögletben úgy a jobb-, mint a baloldalon oszlopos folyosó, pompás falmezőkkel. E folyosókból lépnek föl a prolóógus és a karok, jobbról és balról és egy hajlott sorban fölállnak a színpad peremére, középen a prolóógus, jobbról a basszus és alt, balról (a nézőtől) a tenor és szoprán. Mindez - színház, a függönye, a kapuk, a két ház és a folyosók elég élénken, de ízletesen vannak díszítve, úgy, hogy a szem kellemesen jár ide s tova rajta.

A közönség áhítatosan üli meg s tömötten a padsorokat. Taps nincsen. Színpadi hatások a mai drámai technika értelmében nincsenek. Magábaszállás, áhítat, könnyhullatás a hatás.

Az előadás tárgya Krisztus kínszenvedése: Jeruzsálembé való bevonulásától kezdve egész mennybemenetelig az evangelisták előadása szerint. A játék minden jelenetét megelőzi a prolóóg, az ének és egy vagy két élőkép az ótestamentumból, amely Jézus életének előadásra kerülő mozzanatát szimbolizálja.

A darabot, ha szabad annak nevezni, amelyet most játszanak, az odavaló pap róttá össze és egészítette ki az idők folyamán kialakult szövegekből. Ő költötte a prolóógust is és az énekszöveget. A prolóógust, amely himnusz hangban, kizárólag antik verselésben célzásokat tartalmaz az elkövetkezendő képekre s a jelenetre, fölajdul vagy fölujong a tartalom ihletétől, fenségétől: egy méltóságos fejedelmi alak mondja el nemes egyszerűséggel, kiváló értelemmel és rajongó hittel. Ez az ember, akit csak Christus Mayernek hívnak Oberammergauban, mert harminc éven át háromszor játszta Krisztust és mindeneknek, akik látták, felejthetetlen. A prolóógust követi az ének, az ének alatt föltáruul az élőkép.

A legzseniálisabb és legszebb dolgok közé tartozik néhány e képek közül, amit valaha láttam. Semmi az operai és egyéb színpadi káprázatos tündérségekből ehhez nincsen fogható. Mert itt világitásbeli hatások nincsenek. Amennyi és ahogyan a napvilágból véletlenül ráesik, annyi a világitás. Itt tisztán a remekül tagolt tömeg, a zseniálisan állított csoport, a fenséges színharmónia, a közönséges nappali világosság nyugalma és az ember ihlete, mártíriumos szilárdsága dönt. Nyolc éves gyermekek percekig, mint az acélkapcsok, úgy állják helyöket. A profán színpad raffinérijának nyoma sincs. Ez a klasszikus festői remekművek egyszerűségét, biztosságát, varázsát és keretlenségét adja nekik. Sohasem láttam olyan szépet ebben a nembn, mint a képet, amelyben a zsidókra a pusztában a manna hull. Test testen, fej fejen, egy meg nem szakasztott tömeg emberből, asszonyból, gyermekből. A tömeg gyönyörűen eltagolva színekkel és egy-egy - nem tudom másnak mondani - kontra állással, ami abból áll, hogy valaki egy váratlan elhajlással, háttal vagy fekvé van beillesztve és a képből Mózes és Áron kiemelkedő alakja. Csodásan szép, harmonikus, tömeges és nyugodt kép. A gyermek olyan biztosan állja benne a helyét, mint a meglett ember; a szem éppen oly szilárdan állja szerepét, mint a kar s a láb.

Nem tudtam levenni a szememet az én Sámsonomról, akiben másnap kocsisomra ismertem. Félig dült helyzetben, magát hátra vetve, fogta jobbával a repedező oszlopot, szemét pedig kimeresztette az ürbe, hogy szinte tündöklött nagy világos két szeméből a világtalansága. Körülötte a rémület csoportjai, amelyekre rászakadandó volt a királyi palota padmalya. Nevezetes zseni lakik abban az egyszerű emberben, aki ezeket az ő egyszerű társait ilyen tökéletességek kész anyagává tudta megihletni.

Az utolsó vacsorában, bár az elrendezés más, megelevenedik az ember előtt da Vinci képe. Remek az apostolok ruházata, mindenik két-két színben s e színek csoportosítása az asztal körül. Judás ruhája éppen oly elmés, mint szerencsés, sárga sárgában, de ez már nem élőkép, ez jelenet, amely a cselekményhez tartozik.

Magáról az előadásról szeretnék egy nagy szót mondani. Mindenek után, amit tanultam s amit magamnak elképzelttem, az volt az illúzióm ezen a nevezetes vasárnapon, amelyen reggel nyolctól (másfélórai ebédidejét leszámítva) este fél hétig a színházban ültem, hogy egy klasszikus ógörög tragédiai előadást nézek. Nem egy színpadi szórakozás, hanem valamely nemesebb tartalmú ünnep ez. A görögök mitoszbeli hőseik, félisteneik szenvedését, gyásszal és irtózatokkal telt kiengesztelő sorsát nézték, nagy ihletű költők szövegét hallgatták a szabad ég alatt, reggeltől estig, napokon át, nemzeti ünnepre gyűlve, nem professzionátus színészekről, hanem a szerző által összeválogatott és betanított lelkes barátoktól és ihletett emberektől.

Itt is. Azt a történetet, amelyet mindnyájan tudunk. Az újtestamentom szövegéből századokon át kialakult dialógokkal, melyeket megihletett szívű emberek formáltak, kiegészítettek és kiválogatott, e szöveg hitében fogant, született és nevelkedett emberek mondanak el rajongó lelkük közvetlenségével és lelkes szeretetével. Ez emberek olyan szilárdak a hitükben, mint az evangélisták, akiknek könyveiből nőtt ki a szöveg. Azt merném mondani, hogy ez az egyszerű, keresetlen, naív könyv, amiben semmi sincsen, amit ne tudnánk, de amiben minden új, ami van, igazságától és hitétől, egy nagy alkotás. A misztérium kialakulva műfajjává, naívságát megmentve tökéletességgé. Olvasmányának is élvezet, imádságos-könyvnek is a legjobbakból való.

A játékról mit mondjak? Súlyjuk nincsen. Ugy mondja mindenik a szöveget, mintha ő találná föl. Mindenik szereplőnek a szavába, mintha hallottam volna beledobogni a szívét. Természetesen, vannak jobbak és gyöngébbek. A fiatal 25 éves Lang először játszotta Krisztust. Mondják, hogy messze elmaradt elődjétől. Ezt mondták Máriára is. Én mégis azt gondoltam, hogy itt-ott a régiek talán szebben mondtak valamit; valamely tulajdonságukban jobban találtak föladatukhoz, de őszinteségben, hitben, lelki elváltozásukban és ihletükben a maiak is föladatuk színén vannak. A mostani fiatal Krisztus az első szereplés izgalmával, föladatának megilletődésével, szerepének kiáradó, isteni teljességével jött és iszonyú őszinteséggel emelkedett föl a keresztfáig s megrendítő volt rajta a halál. A vér kiment az arcából, a szeme megtört, a teste csuklóiban megoldódott s mintha elszálló lelkének szárnyacsapása lett volna, úgy hallatszott a közönség sóhajtása végig a tömegben. Az ember szíve félelmesen dobogott arra a gondolatra, hogy mi lehetett 1900 évvel a Golgotán, amikor most, egy közönséges ember egy bajor faluból, magát beleképzelve az Istenember helyzetébe és másolva szenvedését és halálát, aki sem nem Egressy, se nem Garrik, hanem egy tanulatlan képfaragó ember, csak hite és ihlete segítségével így megrendíti a sokaság szívét.

De mégis, egy korlátozásom van. Nem hiszem, hogy mindenkinek ugyanaz ez a passió, ami nekem volt s azoknak, akik velem nézték.

Azt gondolom, háromból egy szükséges; vagy a lélek és elme naivitása, vagy egy felsőbbrendű műveltség, vagy végre az, hogy az ember, akármilyen is a műveltsége, Jézusát már a szívében odavigye magával.

És ezt nem felekezeti szempontból értem, mert azt gondolom, hogy manapság, mikor az európai emancipáció folytán a zsidók is a keresztény társadalom kötelékében élnek és nem külön kötelékben, Krisztus lelkének és tanításának szeretete nincsen egyházhoz kötve és felekezethez.

Egy azonban bizonyos, hogy a mai fölületes és cinikus műveltség szerencsétlenei számára elrejtett kincs ennek az előadásnak a bája és hatalma.

Most már csak egyet és mást kell elmondanom, ami kiegészíti vagy megmagyarázza azt, amit a minap írtam a bajor falu előadásairól. Mindenekfölött azt szeretném kiemelni, hogy Krisztus kinszenvedéseinek ez előadásában semmi teatrálikus hatás nincsen, leszámítva a pazar kiállítást ruha dolgában. Ez valóban udvari színházi luxus, finom, szolid kelme, fényes, aranyos és történelmi oly értelemben, hogy a nagy egyházi festők képeiről van nagyrészt mintázva. Maga a darab inkább epikus természetű s egymásután adja az új testamentum ismert jeleneteit: Krisztus bevonulását Jeruzsálembe számaron impozáns néptömeg kíséretében, a kufárok kiűzését a templomból, a bethániai idilli jeleneteket (búcsú) és Jézusnak irral való megkenését Mária Magdolna által; Krisztus utolsó útját Jeruzsálembe; az utolsó vacsorát; a szinédriumot, mely elvégzi Jézus halálát; Jézust az olajfák hegyén; ezután a jeleneteket Annáh, Pilátus és Heródes előtt, a törvénytárat, Kaifás által, aki halálra ítéli Jézust; majd Krisztust a börtönben, ahol megcsúfoltatik; Júdás kétségbeesését és öngyilkosságát; Krisztust, amint a saját keresztjét viszi, a Golgotán, a keresztről való levételét; föltámadását és mennybemenetelét.

Drámai izgalmak csak azokat a jeleneteket borítják el, amelyekben a farizeusok Pilátustól ítéletük megerősítését iparkodnak kierőszakolni. A többi jeleneten mind csak megilletődés ül, bensőség, áhítat, megindulás, meghatottság és néma fájdalom, a színpadon éppúgy, mint a nézőtérén. De hogy ez egyszerű, keresetlen jelenetek, melyekben csak az történik szemünk látára, amit már mindnyájan ismerünk gyermekkorunk óta, mily hatással közlődnek a nézővel, annak külső mértéke az, hogy reggel 8-tól este fél 7-ig ott ülünk, teatrális emóciók, taps és egyéb járulékok nélkül a közönséges színháznak, ott ülünk és lessük az utolsó szót s az utolsó képet is.

Az ember azon csodálkozik legjobban (amíg nem látta a dolgot), hogy a színjátszás mai raffinált virtuóz képességei mellett, melyeket bőven élvez a modern közönség, miként érheti be a világ minden részéből összesereglett, tehát igen világlátott sokaság az egyszerű oberammergaui faképfaragók játékaival, amelynek bizony semmi köze, sem semmi rokonsága nincs a Novellik és Sarahk izgató művészetével.

A feleletet az ember csak ott a helyszínén találja meg.

Ez az egész, menetében, párbeszédeiben, fejleményében, motívumaiban oly igen egyszerű és természetes, megható történet csak igen egyszerű és természetes eszközökkel oly szép és fontos és csak teljesen rokon a lélekben és elméjükben is igen egyszerű és természetes emberekkel, akik előadják. Nem színészi tudományukkal győzik, hanem megfelelő előkészületük - az értelmes és őszinte beszéd - mellett azzal, hogy teljesen beleélik magukat darabjuk kultúrába és őszinte hittel, meggyőződéssel és érzellemmel elmondják a járásukkal-kelésükkel járó szöveget. Egészen művésznép az igaz, amely az elemi iskolai tudnivalókon kívül rajzolni, muzsikálni, énekelni és tornát tanul s a foglalkozása is művészet. A lakosság általános foglalkozása a képfaragás. A szobrászi állás, szép vonalak, egyszerűség és báj természetükben van, évszázados gyakorlat után szinte velük születik. Ilyen plasztikus művészi eszközök az ő

színészi eszközeik is. Keresetlen, egyszerű, természetes, őszinte mint a képfaragás, mely a leg-egyszerűbb dolgok: *a vonalak szépségétől és korrektségétől* függ. Teljes összhang van tehát a darab kompozíciója, a története, az emberek lelki és elmebeli világa és mindennapi foglalkozása között.

A színészet technikájában sokszor föltették és vitatták, de soha el nem döntötték a kérdést, hogy a színésznek, aki sírást színlel, szabad-e vagy kell-e igazán sírnia, aki meghatottságot játszik, meghatottnak kell-e igazán lennie. Oberammergauban ez a kérdés nem vitás. Ott a játszóknak az érzelme lélegzetvételükkel jár ki s be az ajakán. Ott semmit sem játszanak, ott mindent átélnek a játszó és mikor Krisztust leveszik a keresztfáról, az a Krisztus fizikailag él ugyan, de lelkileg meg van halva és a néző nem veszi észre, hogy fizikailag él. Borzalmas meghalást, megdöbentőt, megigézőt láttam akárhányat nagy művészekről. Igazán halott embert színpadon életemben csak egyet: Lang Antalt a keresztfáról való levételekor és anyja: Szűz Mária ölében fekvő. Oly mély és igaz volt ez a benyomásom, hogy egyetlen bántó dolog volt benne, a sok mesterséges vérfolt, mely a testére volt festve, holott ezenkívül semmi színpadi segítő eszközt, se arcfestéket, se parókát nem használtak. A színlelt vérfolt sértő volt az egész ember és alak lelki és testi igazságán.

Van az oberammergauiaknak gyakorló színpaduk is, amelyen közbe - a passió közé eső években - maguknak és a környéknek játszanak. Van erre egy pár hazafias darabjuk és egy pár népszínművük. Nagy sajnálatomra ebből semmit sem tudtam megszerezni s ezeket nem vonhatom bele ítéletem okai közé. Csak olybá vehetem, hogy ezeken gyakorolják beszédüket, mozgásukat, úgy, hogy 10 évről 10 évre a nagy alkalom ne találja őket gyakorlat nélkül.

Az oberammergaui játék eredete egy fogadalom 1633-ból, amikor olyan pestis pusztított ott, hogy három hét alatt az akkor kisdud faluból kihalt nyolcvannégy lélek. A pestis ellen fogadta föl a falu előljárósága, hogy ezentúl minden tizedik esztendőben előadja Krisztus kínszenvedésének a tragédiáját, mint ahogy a régi okmány mondja: *die passions-Tragedi Zu Ehren dess bitteren Leyden und sterbens Jesu Christi zu halten und zu Exhibiren.*

1634-ben volt az első játék s azóta tart rendszeresen, kivéve ha háború megzavarta. Így az 1870.-i német-francia hadüzenet már játék közben érte az oberammergauiakat. Abba is hagyták a játékot, de 1871-ben lejátszták a megzavart esztendő tartozandóságát.

A pap, a polgármester, a faragómester, a tanító s a zenetanárok rendezik és intézik ezt a csodás vállalatot.

* * *

A múlt vasárnapi főpróbára a falu előljárósága a müncheni írói és újságírói egyesület közbenjárásával hívta meg az európai sajtót. Ez egyesület kitűnő elnöke Schaumberg dr. meghívását egy kirándulás tervével tetézte a néhai Lajos bajor király tündérváraiba, melyek azon a vidéken vannak. Vagy száznegyvenen a sok százból, aki Oberammergauban összesereglett, elmentünk Schaumberg dr. és Wetzstein müncheni hírlaptulajdonos kalauzolása mellett e kirándulásra; a bajor nép zsenijének élvezetéből a fantasztikus lelkű bajor király alkotásaiban gyönyörködni. Megnéztük a linderhofi nyaralót, a miniatúr Versailles, amely megdöbentő pazarsággal dicsőíti XIV. és XV. Lajos királyokat. Minden az ő ízlésükben van, minden őket ábrázolja, korukat, embereiket, szeszélyüket, ünnepeiket: festmény, szobadísz, bútor, minden, minden, minden. Képzeltetetlenül fényes, drága, szeszélyes, fejedelmi, terhelve arannyal, ezüsttel, márvánnyal, drágakővel, bíborral, bársonnyal, hímzéssel, műtárgyakkal kigondolhatatlan sokaságban, egész az ebédlőasztalig, amely a padlóba sülyed és megrakva jő fel. Egy mesterséges csepegő kőbarlang villamos világítással, vízeséssel, tóval és festménnyel; egy a párisi kiállításon vásárolt mór kioszk fantasztikus ragyogással; vízművek játéka, szobrok,

lépcsők és gloriettek; kábító látvány, melyből alig tud az ember magához térni a régi egyszerű kápolnában, ahol egymaga szűk falak közt lakik az Isten, míg a nyaraló csodás, észvesztő szobasorában egymaga bolyong a király.

Ezt gondoltam magamban s ez a gondolat mind metszőbben fészkelte be magát az agyamba, amint szobáról szobára mentem, amelyekben a legutolsó szék árán meg lehetne venni egy bajor parasztházat: hányszor nem kiáltozhatott ez a szerencsétlen király arannyal hímzett bíborágyával és pamlogaival szemben állva: adjatok egy ágyat, amelyen egy kicsit henteregni, egy diványt, amelyen kényelmesen elnyújtózni lehet!

Hochenschwangauban az új Neuschwanstein gyönyörű fellegvár fenn a sziklán éppen ilyen, csak hogy itt a német monda kultusza a fő s a mellékdísz: a Szigurd, a Parcifallegendák képben, szoborban, faldíszben, mindenben. A keleti fejedelmek, az Ezeregy éjjel tündérése, egy a világtól elzárkózott király fantasztikus álmai megvalósítva, terem terem után csodánál csodább. Hihetetlen a mai modern világban. Mintha egy régi, egy elmúlt rendből menekült volna ide a XIX. századba a régi századok bolygó lelke.

Régi várakat: a gúláktól kezdve a mi középkori várainkig, ha látok, egy elmúlt világ rendje elevenedik meg előttem; a fáraók rabszolgái, a mi középkori eleink jobbágysai nélkül ily alkotások lehetetlennek látszanak.

Ime azonban itt egy király az egyenlőség forradalma után, a szocializmus ébredő századában szemébe nevet világrendnek, időnek, multnak s jelennek s megcsinálja az elmúlt századok passióit modern eszközzel: a pénz iszonyú tömegével. Környezete megrettenve nézi a pazar szeszélyt, módokat keres, hogy segítsen a bajon és íme a nép, amely misztikus szeretettel nézte titokzatos királyát, suttogni kezd, gyülekezik, fegyverkezik, hogy körülvegye, megvédje és szökésében segítségére legyen. S egy végzetes pillanatban ez a mesébe való király az orvosa elől, akinek hűségében nem bízik, menekülve a stahrembergi tóba gázol. Az orvos utána siet, hogy kivezesse, a király birokra kél vele s mindkettőt örök halálos öleléssel fogja át a hullám.

Alancon hercegasszony valamikor menyasszonya volt ennek a királynak. De az ideális férfi megcsalatkozott menyasszonyában s örökre elfordult nemcsak tőle, hanem minden asszonytól. És a gondviselés, ez a rettentő poéta az egymásnak szánt, de egymástól elfordult két lelket, hogy a halálban se találkozhassanak, - az egyiket vízbe temeti, a másikat emésztő tűzbe, a párisi bazárégésbe.

Sokfelé el van terjedve II. Lajos király arcképe azon a vidéken. Szerették, mert a sokaság mindig vonzódik a szertelenhez, a kimagyarázhatatlanhoz, a titokzatoshoz. Ma éppenséggel lelkesedéssel beszélnek róla, mert szeszélyes alkotásai, amelyeknek fényében, mint arannyal kivert kriptában szörnyű magányosságban élte napjait, - most meg vannak nyitva a világ kíváncsisága előtt s benépesítik a vidéket utas emberekkel. Mikor a király meghalt, az udvar elsápadt hátrahagyott adósságainak szörnyű listáján. Azóta azonban turistáktól belépődíj fejében a kastélyokért beszédtek 17 millió márkát. És ezt mindig bővebben fogják szedni úgy, hogy a szerencsétlen király pazarlása végül ma üzletnek is fényesen beválik.

Arcképét, pedig általában igen szép férfi hírében volt, valahányat láttam, nem találtam szimpátikusnak. Én alkotásaiban láttam az ő valódi képét. Mintha nem olyan királynak képzelte vagy érezte volna magát, akinek uralkodó-jogai és kötelességei vannak: akinek népét kell vezetni, hogy boldoguljon: hanem mintha az álmódzó gyermekfantáziában élő király lett volna, akinek a király fogalma, hatalma, dicsősége és egész valója aranyruha, gyémántkert, ezüstpalota, fény és káprázat s amit csak egy szertelen, csapongó képzelet az éj sötétségéből

magának ragyogást elő tud varázsolni. Művészei, magányos színháza, várai, kastélyai, egyedülvalósága és korlátlan akarata voltak az ő királysága, nem pedig a sörös Bajorország.

Magyarországra kettő emlékeztet e tündérkastélyban: Benczur Gyula két képe Linderhofban és Szent István és Szent László király alakja a neuschwansteini vár tróntermében, ahol az elefántcsontból tervezett, de el nem készült trón fölött való körfalat a kereszténység hét szent királyának festett alakja díszíti.

Magyar hazánk az egyetlen ország a világon, amelynek trónján két szent viselte a koronát. Szent Istvánról még egy nagy kép is van e roppant fényben tündöklő teremben: amint a pogány magyarokat a keresztény hitre téríti.

Müncheni újságíró-kollégáink iránti hálás gondolattal zárom le e soraimat, amiért meghorodtak bennünket abban a tündérségben, amelyben tündöklenek a bajor nép, a bajor hegyi vidék és a legszerencsétlenebb bajor király álomlátásai.

Banquo szelleme.

Megnéztem „Macbeth” fölelevenített előadását, élveztem a gondot, melyet reáfordítottak, de sajnosan vettem, hogy a jó szándéknak áldozata lett Banquo kísértő lelke, melyet kihagytak. Aki netán nem tudja a történetet, annak íme itt elmondom az idevágó részt.

Banquo és Macbeth csatát nyernek, mint hadvezérek Duncan király számára. A nap hőse kiválóképpen Macbeth. Mikor a két hadvezér a csatátérrel eljő, egy pusztás helyen három boszorkány üdvözlí s Macbethnek egy méltóságot ígér, melynek birtokosa még él és királyi koronát; Banquónak azt, hogy maradékai lesznek királyokká. A két hadvezér nemsokára találkozik Duncan királlyal, aki elhalmozza őket magasztalásaival, Macbethre ráruházza a boszorkányok által ígért méltóságot és bejelenti nála látogatását, hogy ott tölti a következő éjszakát.

Macbeth megrendül a boszorkányok egyik jóslatának gyors beteljesedésén s ezt kezességnek veszi arra, hogy másik ígéretök sem marad pusztá szónak.

Ez izgalmak, nagyravágásának sarkantyúja és felesége ösztökélései ráviszik a tette: megöli királyi vendégét s csakugyan király lesz. Mit ér azonban neki a korona, ha nem magának s maradékainak szerezte lelki nyugalmanak árán, hanem Banquo utódai számára. E hánykolódás veszi arra, hogy bérelt gyilkosokkal megöleti Banquot és fiát. A gyilkosok megölik Banquot, de fia, Fleance, elmenekül. Ezt jelentik a gyilkosok Macbethnek, éppen akkor, mikor az új király maga köré gyűjtötte híveit, hogy megvendégelje őket. Iparkodik is mindenki az új uralkodó kegyében járni, tömegesen jöttek el Skócia nagyjai a királyi vacsorára s le is telepedtek. Csak Macbeth széke üres még, mert ő egy titkos ajtó küszöbén suttog a két gyilkossal, akik neki Banquo haláláról hozzák a jó, Fleance megmeneküléséről a rossz hírt.

- Jól van, menjetek - mondja Macbeth. - Majd holnap még beszélünk erről.

Most a királyné szólítja férjét, hogy üljön vendégei közé. Lennox úr is mondja: - Nem tetszenék felségednek közibénk ülni? S rámutat az üres székre. E pillanatban megnyílik a föld vagy a fal és a megölt Banquo lelke odaszáll az üres székre és reá ül. Macbeth azonban a kínálgatok felé fordulva megszólal:

- Itt volna országom minden dísze, ha még Banquo kedvelt személye is itt lenne.

- Távolléte ígérétenek értékét csökkenti csak. Tessék felség megtisztelni bennünket királyi társaságával! - mondja Rosse lord.

És most Macbeth a széke felé fordul és indulna; de elképedve tántorodik meg és a megrettenéstől nyitva maradt ajkán e szók szaladnak ki: „az asztal teli van”.

- Sir, itt van az ön számára fenntartott hely!

- Hol?

- Itt, jó uram. Mi az, ami így fölindítja fenségedet?

- Ki tette velem ezt közületek?

- Mit, jó uram?

De e kérdést Macbeth már nem hallja, hanem a kísértetnek ő reá szegzett tekintetével kezd perelni: „Nem mondhatod, úgymond, hogy én tettem: nekem hiába rázod véres fürteidet!”

Zavar támad erre a teremben, az urak felugrálnek, a királyné marasztalja őket. Hogy így, úgy, ez rendes baja, ne is figyeljenek reá. Majd férjéhez fordul:

- Hát férfi vagy te?

- Az, még pedig oly bátor férfi, aki szembenéz olyannal, amitől elképedne az ördög is!

A királyné férjével, Macbeth a látománnyal perel, mely csakhamar el is tűnik s az egész társaság s a király is összeszedi magát a királyné biztatására s újra asztalhoz ülnek. Macbeth poharat töltet s vakmerőn újra Banquora köszönti, mondva: „bár itt lenne”. Erre a kísértésre újra megjelenik.

- El - ordítja Macbeth, el a szememből! Takarjon el a föld! Csontodban nincs velő, a véred hideg; nincs akivel rám meredsz, a szemednek fénye. És így tovább, míg a kísértet újra eltűnik s a vendégség feloszlik.

Erről a jelenetről van szó, melyből kettőt emelek ki: a kísértetet nem látja senki, csak Macbeth, a többi mind csak az üres széket nézi. Macbeth pedig az egész jelenet alatt nem mondja szóval, nem mondja célzással sem, hogy kit, mit lát. Azt, hogy kit, mit lát, a skót vendéguraknak nem is kell tudni; de annál szükségesebb, hogy tudja a néző, ha ez nem tudja, a jelenet minden közvetlen erejétől, rémes borzalmasságától, konkrét tartalmától meg van fosztva. Aki Macbethet először látja és olvasásból sem ismeri, az tisztára nem is sejtheti, mit bolondozik Macbeth az üres székekkel.

Lehet, hogy különösebbnek tartja egy-egy becsvágyó színész csak olyanok számára játszani, akik igenis ismerik Shakespeare műveit; de ez tévedés. Mert nem egynek vagy másnak, de mindenkinek kell játszani. És a teljes igazság mindenkinek igazság, a féligazság pedig sokak számára érthetetlen, a többiek számára pedig csak féligazság. Még akik Shakespeareből tudják is, hogy oda az üres székre Banquo szellemét kell gondolni: azok is meg vannak fosztva a szolgálattól, melyet szemök van hivatva tenni képzeletüknek. Képzelnük kell, amit láthatnának. A nézőt már meglepte és fölizgatta a megjelent kísértet, mielőtt Macbeth meglátta volna. Kiki felismervén Banquo szellemét, előkészítődik, várja, lesi izgalommal és kíváncsisággal Macbeth megrettenését és kitörését, ha majd ez is meglátja, amit a néző már lát. E nagy és félelmes jelenet meg van fosztva nagyságának és félelmisségének főtényezőjétől, ha a kísértet nincs ott, mert meg van fosztva világosságától elsőbbben is, másodszor pedig érzéki voltától.

Tudom, szeretnek hivatkozni Macbeth másik látományára, arra, mikor a hős a gyilkosságot elméjében forgatja s a levegőben egy tör képét látja. Akinek gondolkozása csak ez analógia kitalálásáig mélyedt bele Shakespeareba, az ne magyarázza, még kevésbé merje korigálni Shakespearet, aki utasításaiiba beleírta, hogy a szellem jó, leül és eltűnik, de nem írta meg, hogy a levegőben egy tör tűnik fel.

Miért írta meg az elsőt, miért nem kívánta a másodikat?

Mert az elsőre a színpadi világosságnak, a néző képzeletének és a jelenet borzalmas hatásának szüksége volt, a másokra mindezeknek nem volt szüksége.

A magánbeszéd, melyben Macbeth tört lát, éjjel, titokzatos sötétséggel mondódik el, egy pillanatban, amikor tudjuk, hogy Macbeth mit forgat szívében, tudjuk, hogy felesége miért ment be s várjuk tőle a csengettyűjelt a gyilkosságra.

A helyzet borzalmisságát emeli a tomboló vihar, égzengés és villámlás. Csupa izgalmas momentum, mely fogékonyra teszi a lelket minden különösségre.

Ellenben a másik jelenet egy víg királyi banketten történik. Nagy társaság, fényes kivilágítás, derült arcok, pompa, bor és párolgó ételek. Víg pohárcsengésre, muzsikára, tánkra és mu-

lattató közjátékokra is számíthatunk. Csak egy gondolat bántja a királyt: él-e még Banquo? A bérelt gyilkosok jönnek és ebben is megnyugtatják őt. Nem egészen, de mégis. Most már hát ő is multhat kedvére. Hívják is vendégei, biztatja felesége s ekkor ő odafordul, sajnálja, hogy kedves embere Banquo, nem örülhet velök és...

A vidámság e mozgalmas képében ki gondol oly fordulatra, ki van rá elkészülve, hogy a király üres székébe a most megölt Banquo véres árnya üljön be?

Nincs-e mulhatatlan szüksége az érzékek segítségére a figyelő léleknek, hogy a nagy ugrást sikerrel megtehesse Macbeth-tel együtt?

És még egy nagy különbség.

Láttuk, hogy a lakomát zavart kísértet se mint kísértet, még kevésbé mint Banquo megnevezve nincsen az egész jelenet alatt, úgy, hogy a vendégek nem is sejtik, miért háborog úgy a király. A tőr jelensége egészen másképpen van. Amint Macbeth szólásra nyitja ajkát, ezt mondja rögtön: „Tőr az, amit ott látok?”

Bezzeg nem mondja amott: „Kísértet az, vagy Banquo lelke az, amit ott látok?” De nem elég, hogy ennyit mond, még le is írja: „Kezem felé fordítva markolatja.” De az sem elég, hanem folytatja: „Mégis látom... épp úgy, mint ezt, melyet ím kirántok!... Most meg vércseppek vannak rajta...” stb. Vagyis: minden kitelhető módon eteti képzelőtehetségünket, mikor erre van bízva, hogy elejbénk is a tört odarajzolja a levegőbe. Mikor pedig nem tartja elégnek a néző képzeletét, akkor igénybe veszi érzékeit s azoknak adni táplálékot, megjelenteti, amit láttatni akar.

Végre én is tudom, hogy mai napság kísértetek nincsenek s hogy némely tudós azt mondja, hogy a látomány csak Macbeth felgerjedd lelkének a szüleménye. Azonban azt is tudom, hogy boszorkányok már Könyves Kálmánunk idejében sem voltak, mégis a mi jó Dugonicsunknak az édesanyját még a mult évszázadban égették el Szegeden, mint boszorkányt. Sőt mi több, Macbeth előadásán, amelyből a kísértetet kitörülte a felvilágosodás, ugyane felvilágosodás meghagyta a boszorkányokat és a többi fantasztikus látományokat.

Ezen a címen azt hiszem vagy mindent ki kell hagyni, ami a felfogásba ütközik, vagy semmit. Egyet kihagyni, mást megtartani, csak jobban rontja azt, ami megmaradt. Ha hiszünk a boszorkányokban, könnyű hinnünk a kísértetekben is. Ha nem hiszük a kísértetet és kivetjük, csak annál bajosabb hinni a boszorkányt, akit megtartottunk.

Én azonban megtartom a kísértetet is, a boszorkányt is és elvetem a modern felfogást. Nem mintha a magam részéről hinnék a hazajáró lelkekben. Ezen én túl vagyok, de tudom a katekizmusból, hogy Isten teremtette a maga képére az embert. Ellenben tudom a történelemből, hogy az ember a maga képére teremtette az Istent, úgy érve, hogy minden népnek a földkereken megvan a maga fogalma az Istenről és a természetfölötti lényekről. Isten teremtette a világot és az embert; az ember pedig viszont nem szűnt meg teremteni, hogy a teremtésbeli hézagokat, melyekbe elméje el nem ér, a maga módja szerint benépesítse. Így teremtette a kísérteteket, boszorkányokat, tündéreket stb.

Hogy ma már igen sokan nem hisznek se tündért, se boszorkányt, se kísértetet: mit tesz az? Hiszen sokan már Istent se hisznek. Ellenben igen sokan még mindig hisznek Istent és igen sokan még egyéb természetfölötti lényeket is. A költő pedig a maga céljaira nemcsak az Isten közvetlen teremtéseit használja, hanem mindazt is, ami közvetlen az emberi elme és képzelet alkotása s csak közvetve Istené.

A kérdés az, miképpen használja? Végre is csak kétféle ember van a világon; olyan, aki hisz a kísértetben és olyan, aki nem hisz a kísértetben ugyan, de tudja, hogy mások hisznek benne.

Az elsőfajta hajmeresztő borzalommal nézi Banquo szellemét; a másik fajtára nézve pedig úgy áll a dolog, hogy ő oly ember történetét látja maga előtt, aki hisz a kísértetben, látja őt legválságosabb pillanataiban, a többek közt szemtül-szembe a kísértettel. Senki sem kívánja a hitetlen nézőtől, hogy Banquo lelkét kísértetnek nézze, még kevésbé, hogy egyáltalán higgyen a kísértetekben. Csak elégítse ki kíváncsiságát amaz emberek körül, akik boszorkányokkal és kísértetekkel vesződnek.

És biztos, ha sikerül a színpadon mozgó alakokat nem X és Y színésznek, hanem Macbethnek és Banquónak néznie és érdekeik harcába belesodródnia: akkor borzalom és izgatottság fogja megszállni Banquo kísérteties árnyának megjelenésekor csak úgy, mint Macbethet, akár hisz különben a kísértetekben, akár nem. Ellenben a jelenet érzéki hatása elvész a hitetlenre nézve is, ha e szellem valósággal ott meg nem jelenik s csak a színész borzadálya játsza el konkrét tárgy nélkül a háborgó lelkiismeret játékát.

Shylock Párisban. (1890 január 11.)

A franciáknak tudvalevőleg megvan a maguk nemzeti drámájuk, megvan hozzá a stíljök s ami nem ebben a keretben adódik nekik, az iránt művelt közönségük süket és vak. Ezt nem gáncsból mondom, sőt inkább dícséretül és igen nagy adag irigységgel a keblemben. Az a közönség, melynek magának külön ízlése nincsen, az lehet igen művelt, de sohasem nemzeti. Ilyen fájdalom a mienk, kezdve az akadémián, le egészen a hírlapi kritikáig, mert itt mindenben az idegen eredeti formákat, az idegen szellemet s az idegen stílt követelik. Miért? - Mert magyar formájuk - leszámítva a népdalt - nincsen. Itt fordítónak, ábrázoló színésznek, felváltva kell magyarnak, németnek, angolnak, franciának, spanyolnak lenni. Shakespeare stilizálta a római hősöket Plutárk felfogása szerint, de Róma utcáit benépesítette a régi London csöcselékeivel.

Ezeket azért mondom el, hogy rámondhassam: ilyen értelemben kell venni azt, hogy E. Haran-court úr átdolgozta Shylockot. Ez tudniillik azt jelenti, hogy az angol eredetiből átstilizálta úgy, mintha francia lenne. Mi is kénytelenek volnánk úgy tenni, ha nekünk egy történetileg fejlett drámairodalmunk lenne és ha egy ennek nemzeti ízlésében fejlett közönségünk volna.

Ezzel, ha tudniillik e kettőnk volna, járna egy harmadik is. Járna egy nemzeti ízlés és iskola szerint ítélő kritikánk is. És igaz, hogy jelesebb kritikuskainkban van még meg legjobban a nemzeti ízlés keresése és az aszerint való ítézés törekvése. De ez félszeg marad a produkáló irodalom szegénysége mellett s nem fejlődik az étellel tovább, hanem marad eredeti példái mellett, melyekhez magát kötötte s nem képes tőlük szabadulni s észrevenni az újabb fejlődéseket, saját önállóságának a hiánya miatt. Ezért az idegen termeléssel szemben is önállóság nélkül van s ítéletében az iskolai tanítás mellett marad. Ott van, ahol volt, amikor iskoláját végezte és önálló kutatással nem járult irodalmunk kritikai anyagának gyarapításához.

Mindez „előszó” egy francia kritikához Shylockról. Nem kisebb ember, mint Sarcey, a „Temps” jeles kritikusa és a mostani francia kritikusok közül a legkitünőbb, írt egy tárcát a velencei kalmárról s ezt mondja benne: „Nekem úgy tetszik, a mű eszméje az, hogy a legcsunyább, a megvetésre legméltóbb s a legszegényetesebb, ami a világon van, az a pénz és a pénz szeretete; és hogy nincs boldogság és méltóság a földön más, mint ha pénzben az, akinek van, osztozik azokkal, akinek nincs; hogy a pénz fujja belénk a gyűlöletet és a gonosz szenvedelmeket; és hogy csak azok érdemesek a szeretetre, akik nem törődnek a pénzzel és hogy a szerelem, minden jók között a legfőbb jó”.

És e bevezetés után foglalkozik Sarcey Shylock gyűlöletével és idéz három kitünő tekintélyt, ki a velencei uzsorás esetével foglalkozik s mind azt tartja, hogy az egy szánandó, tragikus sorsú ember.

A híres Heine éppenséggel azt véli, hogy Porciát kivéve a zsidó az egész darabban a legtisztességesebb ember.

Francia emberünk e fölfogással száll szembe s ezeket mondja:

„Bizonyos az, hogy Shakespeare Shylockját fel lehet ruházni e karakterrel, valamint magának Molièrenek szövegéből indulva ki Arnolfból (Nők iskolája) lehet csinálni egy szánalomra érdemes embert és Alszeszt-ből (Mizantrop) szerelmest, kinek szerencsétlenségén elérzékenyül és megilletődik az ember. Én azonban azt hiszem, hogy Shakespeare a maga uzsorásából egy szertelen figurát (groteszk monstrumot) akart csinálni, kinek orrára csak úgy hull a szörnyű fricskák tömege.”

Azután ezt mondja Sarcey:

„Eszerint e darab, amint ma mondanók: egy - operett vagy ha jobban tetszik: tündéries operett, e fenntartással, hogy a tér, mely a mi operettünkben a zenének van szánva, itt a költészeté, még pedig Shakespeare költészeté.”

„Kicsoda, micsoda az a Porcia, kibe Basszanió szerelmes s kit szerelmese fölkeresni indul Belmont nevű tartományában? Egy operettkirályné. Atyja mikor meghalt, három dobozt hagyott rá: egy aranyost, egy ezüstöst és egyet ólommal cifrázva. A három közül egyben van a hercegkisasszony arcképe. A kisasszony minden kérőjének választani kell a kis dobozok közül s ha nem találja el az igazit, elesett minden reménytől, sőt le kell mondania egész életére arról, hogy megházasodjék. Mi ez, ha nem az operettek eszköze? Avagy nem látjátok, mint közeledik kíséretével és muzsikaszóval a mór fejedelem s mint teszi kezét az aranyos dobozra, melyben nem talál csak egy verset, mely őt nevetségessé teszi!”

„Csak így jár a többi kérő is; mind csak ürügy a felvonulásokra, muzsikára, színpadi rendezésekre. De végre megjő Basszanió, Basszanió a mi összes tündérmeséink ifjú hercege, aki hála a háromezer aranynak, melyet számára Antonió Shylocktól vett kölcsön, képes volt magát fölszerelni s kiállítani. Szeretni szeretik, mert szép, mert fiatal, mert szerelmes. Persze így nem is csalódik. Kinyitják előtte az ólomládácskát, melyet választott és szerelmi lázát felséges versekben leheli ki. A mi színpadunkon kavatinákban és duókban párolgott volna ég felé!”

„Ne keressetek a darabban, akár operetteinkben se józan ész, se okot. Mese, mese, mess kenyeret az egész. A két szerelmes egymásé lesz, amikor egy eset ismét elválasztja őket, amely megint csak az operettet keríti fölül, mint mindaz, ami még hátra van.”

Basszaniót értesíti levélben Antonió, ki jót állt érte Shylocknál, hogy hirtelen tönkrement, hat hajóját vesztvén hajótörés által. Shylock sürgeti követelését: mert ki van kötve, hogy ha a 3000 arany nem fizettetik meg lejáratra, az uzsorásnak joga van egy font húsát venni az adósának. Antonió tehát halál fia, mert az uzsorás a szíve táján fogja fölvágni.”

„Tetszik érteni, nemde? - hogy - éppen mint operettjeinkben mindenki, úgy a színpadon, mint a nézőtéren úgy tesz, mintha komolyan venné a nagy hühót. Pedig mindenki jól tudja, hogy amint a gyermekek mondják - „nem igazán” van. Ezek afféle szörnyűségek, minőket a képzelet csinál magának, hogy mulasson. Muszáj is lesz ebből kitalálni.”

„És ki is fognak egy oly fogással, melynek egy mértföldnyire érzik az operettszaga! Basszanió, ki a szomorú hírt vette, odahagyta fiatal feleségét lakodalma napján, hogy segítségére siessen jótevőjének és barátjának. S mit csinál Porcia? Fejébe veszi, akár csak Hervé és Offenbach hősnői, hogy férfinak öltözködik, felölti az ügyvédek tógáját és parókáját és elmegy Velencébe a nagytekintetű tanács urak elébe védeni Antóniót a rettenetes zsidó követelése ellen. Nem vagyunk-e nyakig az operettben?”

„Shylock ugyan hiába forgatja bőszen a szemét; hasztalan szórja az adósára dühös fenyegetőzéseit és feni saruja talpához a kést, mellyel mellét fel fogja vágni: senki a teremben, látva az ügyvédek padján a kedves Porcia szörtelen arcát, egy pillanatnyi nyughatatlanságot nem érezhet. Az embert elringatja ez a mulatságos tündérmese s az ember lesi a fordulatot, mely le fog csapni a kötni való gazra, aki nem tudja, hogy van valami, ami a pénznél sokkal hatalmasabb, sőt hatalmasabb mindennél: a szerelem.”

„Kiki tudja, mily fortéllyal él Porcia. Gyermekes dolog, de mit tesz az! Shylocknak joga van testéből kivágni az őt megillető font húst; de csak oly föltétellel, hogy egy csepp vérének nem onthatja. Mert azt, aki velencei nemes ember vérének ontja, halálos büntetés éri. Ettől Shylock

megzavarodik. A csufolódás minden oldalról csak úgy hull egyenesen a görbe orrára s ő megy szégyenkezve, kísérve az ott levők karénekeitől.”

„A pénz embere lerakva, megalázva, letorkolva, visszakergettetett egy krajcár nélkül a Ghattójába; a szerelem pedig átadja magát szíve örömének.”

Ennyit vettem ki Sarcey kritikájából, hogy hozzáfűzzem még a következőket: egy előkelő szellem, egy önálló ízlés, akit nem köt meg a hagyomány, az iskola és mások bármily tiszteletre méltó tekintélye: így ítéli meg ezt a szeniális darabot. Avagy oly helytelenül cselekszem-e én, hogy már évek óta biztatom becsvágyó hazai rendezőinket és ambiciózus művészeinket, hogy vessék le Shylock patétikus palástját, nyírják meg tragikus szakállát és adják vissza a gyönyörű alkotást természetes jogainak, melyektől az olcsó hatást vadászó színészet és az olcsó dicsőséget élvező szentimentalizmus megfosztotta, egyszersmind igazi erkölcsösségétől is megfosztván a művet. Mert egy tragikus alakkal úgy bánni, mint ahogy Shylockkal bánnak e darab végén, szégyenletes, erkölcstelen és alávaló dolog. Így csak egy vígjátéki figurával lehet és szabad bánni.

Aki pedig rossz néven venné a maga pedánságában a francia kritikustól azt, hogy nem is vígjátéknak, hanem operettnek mondja a híres tragédiát, annak jusson eszébe, hogy a franciáknál, ahol oly szeniális emberek, mint Offenbach, Lecoqu, Planquette stb. álltak az operett szolgálatában s hol akadémikusok írtak operettszövegeket: e műfaj több becsületben áll, mint másutt, ahol elég egy jó régi francia darabot ízléstelenül megcsonkítani, hogy operettszöveg számba menjen.

Coquelin.

A francia nemzeti színház kitűnő művésze, az idősb Coquelin, európai körútjában, melynek célja, hogy nemzeti különbség nélkül összeszedje az összeszedhető „frankokat”, eljutott mihozzánk, ahova egyszer mint hajótörött vetődött. A Népszínház volt akkor a deszkaszál, melybe kapaszkodott, hogy tova ússzék. Uszott is mind a kettő: ő is meg a színház is. Most az Operaház pompásabb termében ütött tanyát a hírneves francia ember s bemutatta magát és társaságát a „Párisi” című vígjátékban.

A páholyokat vegyes társaság töltötte meg, mind valamennyit a zsufolásig. Öt emberen alul alig volt páholy. A földszint székei azonban végzetesen üresek voltak. Külsőleg tehát az intendáns úr vállalata a franciákkal nem nagyon kecsegtető. És az erkölcsi eredményről sem könnyebb beszámolni, mint az anyagiról.

Ez az ötletekkel, szellemmel és epigrammatikus fordulatokkal teli vígjáték ma lepergett, anélkül, hogy tízszernél többször hallotta volna az ember a közönséget mosolyogni. Taps nyílt színen egy se volt, az első és második felvonás után mérsékelt kihívás, a harmadik után semmi. Tévedne azonban, aki azt hinné, hogy ez a novemberi fagy Coquelint és társaságát jellemzi, s nem a közönséget. Én Istenem, e közönség túlnyomó nagy része olyan emberekből állt, akik franciául nem a fülükkel tanultak, hanem a szemökkel (könyvből) vagy a legjobb esetben egy német gouvernante-tól. Hol van ezek halló szerve attól az iskolázottságtól, mely lehetővé tegye, hogy a szédületes francia színpadi társalgást folyékonyan megértse? Én valóban csak feliből-harmadából értettem a vígjáték dialógusait. Pedig a színészek látszólag iparkodtak itt-ott a tempóban, hangerőben és egyes szók ejtésében is a nézőtér sivar térbeli mértékeihez alkalmazkodni. Talán tíz százalék volt olyan a színházban, aki úgy megértette a színészeket, mintha magyarul beszéltek volna. Innen a feltűnő hidegség.

Mert ami Coquelint illeti, - de látom, azt kívánják tőlem, mondjam meg, ki jobb? A hazai művészet-e vagy a párisiak a „Párisi”-ban? Én, bár azt hiszem, hogy egy „Budapesti” című darabban a mieink épp annyival volnának különbek, mint amennyivel természet szerint különbeknek kell lenniök a párisiaknak a „Párisi” című darabban, - mégis nem fogom magam egy ízléstelen, céltalan és komoly tárgy nélkül szűkölködő összehasonlításra csábítani engedni. Mondok ennyit: a különbség ezek és azok közt az, ami a magyar nyelv és magyarok, meg a francia nyelv és franciák közt van. S minthogy én a magyarnak minden lélekzetét, köhintését, hangját és hanghordozását értem; a franciának pedig alig felét, rám nézve a mieink sokkalta jobbak. Egyébiránt a mieink játszásk a maguk iskoláját, a franciák is a magukét. Ez utóbbi pedig a következő: hogy verses és patétikus darabjaikban egy hagyományos, meglehetősen természetellenes melódián énekelnek, ellenben a prózai darabban oly utánozhatatlan természetességgel és tökéletességgel beszélgetnek, melyet csak kettő tesz lehetővé: föltétlen uralkodásuk beszélő szerveik felett, vagyis a tökéletes beszélni tudás és a föltétlen uralkodás a szerep felett, vagyis a tökéletes szereptudás. Ez a kettő lehetővé teszi azt, hogy oly elfogulatlanul, oly egyszerűséggel, oly változatossággal, oly vonzón beszélgessenek, hogy a nézőnek úgy tetszik, mintha titkon hallgatná ki őket, általuk nem is sejtve. És a jelenet egy csodás valóság benyomását teszi. A beszédnek nemcsak értelem szerinti tagolását és hangsúlyozását kapja az ember, hanem a folyton munkáló, impressziókat nyerő, vibráló, szeszélyes lélek minden hangulata, a legnagyobb és a legkisebb, rezg, zúg, csörög a beszélgetésben. Kimondhatatlan változatossága a beszélgetésnek, melyben hang, kéz, fej, szem, száj, az egész test részt vesz. Amely nem akkor kezd beszélni, amikor megszólal, hanem mindig beszél, folyton, akárki viszi is a szót. Ezt a francia művészetet, hogy miképp kell szólni, figyelni, felelni, beszélni és

beszélgetni, miképp kell mindezt mostan érdeklődve, zavarban, figyelve, szórakozottan, célzatosan, haragban, indulatban, kedveskedve stb. - ezt a francia művészetet láttuk ma a francia társaságtól, többé-kevésbé jól minden tagjától, brillánsul, mint egy ideálját a mesterségnek, egy külön művészi individualitás birtokában a mestertől, Coquelintől, aki különben egy alacsony, kissé nagyfejű emberke, tele szellemmel, szeretetreméltósággal és temperamentummal. Kora körülbelül annyi, hogy egy közel harminc éves fia is játszik a társaságban, melynek különben nem legjobb művésze, hanem legvonzóbb jelensége egy C. Raynard nevű hölgy, egy csöpp teremtés, szinte jelentéktelen, kezdetben azt hiszi az ember, hogy csunya és formátlan, de csakhamar belátja, hogy ellenkezőleg: egy bájos, kedves lény, érdekes lágy vonásokkal, mélységes szép kék szemekkel és szelíd bájjal egész lényén.

A hatás, melyet Coquelin előadásai a mi közönségünk ama részére tettek, amely a franciákat látogatta, igen nagy volt. Színészeink még babérkoszorúval is szolgáltak neki ezüstből, mintha kárpótolni akarták volna azért, hogy a nagy közönség nem méltányolta tömeges megjelenésével a nagy franciát. Pedig ez nem is a nagy közönségen mult, hanem inkább a nagy árákon.

Erkölcsei hatásával Coquelin meg lehetett elégedve. Az talán nagyon is nagy volt. Én legalább mindig megijedek egy kicsit, amikor azt látom, hogy egy idegen nemzetbeli művészet föltétlen elismerésre talál, sőt föltétlen élvezet tárgya minálunk. Mert ezt lehetne ugyan nagy műveltségünknek is tulajdonítani, de attól tartok, nem annyira nagy műveltségünk előnye, mint inkább a nemzeti műveltség, a nemzeti egyéniség, az eredeti ízlés teljes vagy nagymérvű hiánya ez bennünk művészeti dolgokban. Attól tartok, hogy műveltségünk, már ami van, éppenséggel nemzetközi és teljességgel nem magyar. Innen van, hogy az egekig ragad bennünket Rossi és olasz társasága, ma; holnap a meiningeniek vagy egy-egy hírneves német művész az idevaló német színészek keretében, holnapután pedig a franciák játéka és így tovább.

Milyen másképpen volna ez, ha például Budapest olyan magyar város volna, amelyben egy sereg magyar színtársulat szolgálná a magyar művészetet s minden bennszülött fülében a magyar nyelv melódiája megfészkelné magát, mielőtt idegennel megbarátkozhatnék halló érzékünk. Így, ahogy szerencsétlen állapotunkban vagyunk, már gyermekente megrontják fülünket idegen idiomák, franciául, németül tanulunk, mielőtt magyarul tudnánk, mint a füttyös madár, amely fiatalon más füttyösök társaságába kerül és saját melódiája iránt közömbös lesz és keverékzenét énekel. És serdülő korunkban korcsmában, kávéházban, csarnokokban, színházban német, francia és más előadásokból minden fajta idegen nyelv hangtani törvényei honosulnak meg fülünkben, hol a magyaréinak kellene uralkodóknak lenniök. S míg az igazi műveltség abból áll, hogy egy adja teljes élvezetünket, a többit meg méltányolni tudjuk, addig mi úgy állunk, hogy valamennyit élvezzük, de az egyet se, a honit se tudjuk méltányolni.

Boldog franciák, nekik kiterjedt önálló színészetök, színészetöknek hagyománya, nagy történeti fejlődése, irodalma és iskolája van. Nem is képes a francia mást élvezni: se színészt, se színművet, se modort, se művészetet, csak franciát. Még Shakespearet is, ha odaviszik, lefordítják nemcsak francia nyelvre, hanem francia formákban francia szellemre is. A mi művészetünk története nem magyar: német darabokat, német modorban játsztak színészeink, kik közül a legnagyobbak még ötven évvel ezelőtt is a német pátosz bilincseiben voltak. Csak lassan kezdett a magyar színművészet saját súlypontjára áthelyezkedni s egyensúlya még ma is csak labilis.

A színművészet súlypontja pedig a nyelv. A csira, amelyből kinő: a nyelv. Fejlődésének regulátora a nyelv. Iskoláját, amellyé lesz, a nyelv hozza létre. A nyelvnek alkotó elemei: a hangzók és mássalhangzók természete; súlya és időbeli értéke; a szók és mondatok hangsúly szerinti törvénye. Ezekhez sımul, ezek szerint alakul a beszéd, a deklamáció. Ahol nem ezekhez alkalmazkodik, ott természetellenes. Mint mikor a negyvenes évek egy kedvelt színésznője a bécsi

császári színházba menvén iskolába, hazajött, elkezdett magyar nyelven németül játszani és rögtön vége volt. S mint mikor a hatvanas években egy nagy tehetségű magyar színész huzamosan tartózkodott Párisban s elvakítva a francia iskola fényességei által, hazajött és franciául játszott magyarul: onnan kezdődött meg a hanyatlása.

Coquelin előadásában a francia iskola mesterségét és művészetét egyaránt lehetett látni. Coquelin maga külön egyéni nagy talentumával kapcsolatosan produkálta a francia iskola tökéletességét. Társaiban váltakozva jöttek napfényre ez iskola tökéletességei és hátrányai. Hátrányai persze ránk, nem-franciákra nézve. Mert a franciákra nézve azok is előnyök. Így lett, hogy egyik nap egyik-egyik társát Coquelinnek jeles színésznek tartottuk, másnap kontárnak néztük. A francia iskola két végletben ágazik el: egy tökéletes természetességben, egyfelül ott, ahol a társalgás, beszélgetés, felelés stb. hangulatainak fokán marad; ha ellenben főlebb melegszik az indulatok, nagyobb érzelmek fokára, egy különös éneklő modor, a patétikus verses darabokban egy valóságos, a hagyomány által szigorúan őrzött melódia.

Már most a francia színésziskolában a növendékek kettőt megtanulnak: a tökéletes beszélgetést és a hagyományos éneklést együtt az egész klasszikus játékkreddel. A kettő körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint a próza és a költészet.

Ezen alapszik Coquelin szellemes tanítása is, melyet az írói körben felolvasott s melyben a művészet nevében azt követelte az ellen, amit ő naturalizmusnak mond, hogy a művésznék épp úgy nem kell valóban sírnia a színpadon, mint ahogy nem kell valóban részegnek lennie, ha részegét játszik. Megengedem, hogy nem „kell” tagadnom, hogy ne lehetne, sőt, hogy ne lenne egészben véve ez a jobb. Hamlet színészlegénye legalább valódi könnyeket ontott Hekubáért. De vajjon nem sír-e, avagy nem nevet-e valóban Coquelin úr a színpadon? Igenis nevet, valóságosan nevet s nem fél a nevetőgörcstől, úgy mint attól, hogy ha sírna, elvesztené hatalmát önmaga fölött. Mégis ő neki, a francia színésznek, igaza van a tanításában. Ő valósággal nevet; mert a nevetés próza és ebben az ő iskolája a természetest tanítja. Ellenben nem sír igazán, mert a sírás a költészet, a magasabb affektus, amelyben az ő iskolája a természetelent, az éneket, a melódiát, a művészi formák közt tagolt, hullámzó deklamációt tanítja, melyhez az iskolázott mesterséges sírás illik, nem a közvetlen, természetes sírás. A francia színész, akinek egyénisége nem rombolja le az iskola korlátait, többé-kevésbé megmelegszik a saját játékában, de eksztázisba nem jó, inspirációja nincsen, csak teljesen öntudatos hatalma.

Midőn azonban azt mondom, hogy a francia deklamáció természetellenes és éneklő, azt kell alatta érteni, hogy nekünk. A franciának az a természetes és a francia kétségkívül a mi deklamációnkat fogja éneklőnek találni.

A különbséget a nyelv teszi.

A francia nyelv magánhangzóinak időbeli értéke roppant elasztikus, a szóbeli hangsúly változékony és szeszélyes: nem a gyökerre esik okvetlen, hanem akárhányszor a ragra. A hangzók átmeneti, összekötő, elsimító modulációkban használtatnak. Minden példa nélkül könnyeddé, kecsessé, folyékonyvá teszi a nyelvet, tehát mindenek felett gyorsá, s a gyorsaság a szédületességig fokozható. A francia nyelv és a temperamentum egymásra hatását keresheti ezen a réven, akit ily kérdések érdekelnek. Engem elsőbben ez érdekel: a francia színész nem azért beszél gyorsan, mert tudja a szerepét; hanem azért kell tudnia szerepét, mivel nyelve rohamossága, fürgesége törvényté teszi rendes beszédben a gyorsaságot. Szereptudás nélkül franciául sehogy sem lehet játszani. Más nyelven még jól is lehet játszani szereptudás nélkül. A prózát tehát gyors, friss, elegáns tempóban természetesen mondja a francia iskola. A szárnyas beszédben, a tartott beszédben fokozottan érvényesül a magánhangzók időbeli értékének elaszticitása: aminek a prózában kis értéke van, könnyen még kisebbet kap; aminek semmi értéke

sincs, a prózai beszédben értéket kap; aminek nagy értéke van, sokszorozott értékkel ruháztatik fel s mikor verset kell ezenképp mondani, akkor az alexandrinus ritmusa szabályozza az értékkel való illetén elbánást s egy valóságos melódikus éneket hoz létre, mely már-már tipikus a híres darabokban, mert őrzi a hagyomány; ha ellenben prózában kell nagyobb indulatokat festeni, akkor a francia deklamáció az, amit mi alpátosznak nevezünk. A francia amorozó szerelmének fokát azon lehet megmérni, hogy hány „é” értéke van a hangjában, mikor ezt „je vous aime” így mondja „zsö vuzééjme”. Ami a vígjátéki színésznek „mon secret” („monszkre”) a titkom, az a drámainak monszkreej!

A nyelvek hasonlítanak a folyadékokhoz s úgy viszonylanak egymáshoz, mint a víz, olaj, eleven kéneső stb. egymáshoz. A francia a kéneső, a maga ángolnatermesztével.

A magyar nyelv, mely minden másnál kényesebb úgy hangzóinak teljes értékére, valamint mássalhangzóinak tisztaságára, a lassú nyelvek közé tartozik. A magyar nép jelleme ünnepies, méltóságos, szónokias. A magyar színész is hamar szónokias. Aki jól akar beszélni magyarul, annak minden magánhangzót teljes értékében kell mindig kimondania, de annál többet sem engedhet meg magának. Egy á mindig csak egy á. Akárhogy imádja is a hős hősnőjét, nem imádkozhatja egy á-nál többet. A francia a negyedik felvonásban már legalább négy ó-val adorálja (zsö vuz adooór). A francia minden érzelmét ama szótagba fekteti, azt azután cifrázza is szerelme hevéhez képest; a magyar szó részeit nem mozdíthatja ki rendes, mindennapi arányaiból, nem mondhatja a szót versben másképpen, mint prózában, indulatban másképpen, mint hidegen, a szó minden szótagja mindig megköveteli ugyanazon értékét és tiltakozik minden értékgyarapítás ellen is. A magyar színész tehát az egész mondatba vagy az egész szóba teszi érzelmét és nyelve törvényeinél egy iskolát alapít, amely a természetes beszédet hirdeti minden skáláján az indulatoknak. A pátosz az emelkedett, de természetes beszéd; közel áll a szónoklathoz, de mégis teljességgel nem az, céljánál, helyzeténél fogva nem az; de sok magyar színész nem tudja elkerülni ezt a zátonyt. Gyorsan játszani magyarul is lehet, de csak relativ gyorsasággal. Aki francia gyorsaságot erőltet, magyarban, az már nem gyorsan beszél, hanem hadar.

Már most nézzünk vissza például Coquelinra. A francia művész legnagyobb hatása volt: a társalgási vígjáték, a Molière-féle Mascarille és a deklamációk. A magyar közönséget hidegben hagyta a drámai szereplés és Tartuffe. Más szóval: tetszett, ahol iskolája szerint természetes volt, ami a mi általános törvényünk; csak tudását csodáltuk, de hatását repudiáltuk, ahol iskolájának deklamatórius, nekünk természetellen feladataiban láttuk. Ide vág a melódikus alexandrinekben elmondott Tartuffe is.

Valaki, aki tán nem jól értett meg, mert meglehet, hogy e kényes tárgyban minden igyekezésem mellett is nem tudtam magam elég világosan kifejezni, azt mondhatná, hogy hiszen a deklamációk nagyrésze is patétikus, miért tetszhetett tehát ez az ő előadásában? Felelet: azért, mert az nem színészet, az nem egy előttünk álló alaknak helyzetéből s érzelmeiből kifolyó beszéde, hanem rendszerint egy történet, amelyet nekünk egy kitűnő elbeszélő elmond, előttünk a maga módja szerint hangjával festve a festenivalókat és imitálva a megszólalókat. Coquelin itt tehát egy harmadik személy, aki nekünk reprodukál valamit. Mint színész azonban első személy, akit sorsában vergődni látunk, aki előttünk megnyilatkozik, akiben nem a színészt, nem a virtuózt, nem a művészt kell látnunk, hanem azt az embert, akinek alakjában föllép. Attól tehát azt kell várnunk, hogy érzelmeinek oly hangon, oly hanghordozáson adjon kifejezést, amely nekünk természetes, amelyben mi amaz érzelmek valódiságára ismerünk; máskülönben nem hiszünk az embernek. Mikor pedig nem hiszünk, akkor a színész elvesztette a hatását. Így igazi, teljes, föltétlen hatása egy nemzeti nyelvének romlatlan műveltségében élő nemzet fiaira csak a nemzeti művészetnek lehet. Idegen művészet csak a kongruens

részekben tehet teljes hatást; aki élvezni tudja az idegent (nem mondom méltányolni, mert ez műveltség dolga), de aki őszintén élvezni tudja, ott is, ahol az idegen nyelvének törvényei a mienktől eltérő művészi törvényeit alkotja meg az előadásnak: abban a nemzeti ízlés szüzsége meg van rontva, abban az anyanyelv melódiája meg van bontva, annak, hogy úgy mondjam, kozmopolitikus füle, kozmopolitikus lelke van. Meggyőződéseiben és magaviseletében lehet jó hazafi, de lelkében hazátlan.

Homér.

Én ugyan Frommer úrnak ígértem meg, hogy ha lehet, írok róla valamit ezen a helyen. Mert Frommer úr egy talpraesett börszótárt készített, amely ugyan több, mint aminek magát mondja, mert valóságos kis kereskedelmi zsebszótár, de hát legyen a mai világban olyan is, aki nem kevesebb, hanem több annál, aminek magát mondja. Éppen kapóra is jött ez a szótár, mert akkoriban jelent meg a piacon, amikor a budapesti börze elhatározta, hogy ezentúl magyarul fog adni és venni, kínálni és keresni.

A szótárnak Simonyi Zsigmond jeles nyelvtudósunk írta meg az útlevelét és okos embernek ez elég is. Ha Simonyi dícséri, az azt jelenti, hogy Frommer úr ezzel az első, kezdő lépésével eljutott odáig, ahol munkájáért tisztesség és elismerés illeti meg. Én tehát abbéli bajos helyzetemet, hogy nem tudtam eleget tenni kedvemnek, nem tudtam róla itt bővebben írni, amint szerettem volna, azzal ütöm el, hogy e vallomással vezetem be mondanivalómat Baksay Sándor Homér-fordításáról.

És egy pontban én bennem össze is ütődik a kettő. Dícsérném Frommerben, amit Baksayban gáncsolni fogok. Mert lám, az ember néha akkor következetes, ha következetlen és kénytelen ugyanazt az elvet egyszer elejteni, egyszer feltartani, hogy elvhű maradjon. Ennyi paradoxont régen írtam le egy lélekzetre.

Frommer úr többet magyarosít a maga szótárában, mintsem kívánatosnak, vagy tán hasznosnak látszik, Baksay kevesebbet. A kereskedés, kivált a pénzforgalom igen nagy részében nemzetközi természetű. Mi természetesebb tehát, mint hogy ama technikus kifejezései, melyek szintén nemzetköziek, melyeket pénzre, portékára, kereskedelmi viszonyokra és jelentésekre egyformán használnak a különféle európai nemzetek, azok megmaradjanak nálunk is, legföllebb némi módosítással, melyet a magyar kiejtés kíván. Ezek helyettesítése magyar szókkal céltalan, mert a kelleténél jobban elválasztja a magyar kereskedést a többi kereskedővilágtól.

Ime: mért nevezi Frommer Rudolf úr a maga könyvét Tőzsdei zsebszótárnak? Mért nem Börze szótárnak? A börze könnyű szó nekünk is, azután rá lehet ismerni olasz és francia testvéreire. A tőzsde pedig magyarban is rossz szó, ha szinte forgalomban van is.

Az azonban igaz, hogy ez az elv bizonyos mértékig érvényesül Frommer könyvében. Mire új kiadást ér, valószínűleg diadalmaskodni fog teljesen.

Ez az elv a gyakorlatiasság elve, amely diktál mindenütt, ahol a közönséggel lép érintkezésbe akár a tudomány, akár a művészet, akár valami felsőbb értelmi foglalkozás.

Most áttérek Homérra. Mikor arról van szó, hogy forgalmat kell csinálni akár pénznek, akár árunak, akár eszmének: akkor a forgalom törvényei döntenek. Ha Homérra kell forgalomba hoznom, piacomat kell tanulmányoznom.

Baksay Sándor, ez a kedves, okos, szép elméjű poéta az Iliászt akarja a magyar litteratúrában forgalomba hozni. Mit jelent ez? Azt talán, hogy nagy tudománnyal átplántálni a görögöt - formát és tartalmat - a magyar nyelvbe és kinyomatva átadni az Akadémia, vagy egy könyvkiadó egereinek, minekutána a tudós filológusok jól megbámulták és megdícsérték?

Ez is lehet valakinek a becsvágya, de nem ez az útja annak, hogy Homér forgalomba jöjjön. Homérra forgalomba hozni annyi, mint a szívesen olvasott könyvek közé iktatni. Elterjeszteni az olvasó közönség körében. Megszerettetni egy nemzettel, népszerűvé tenni, hogy ízlés, erkölcs, lelki tisztulás és megnemesedés tényezőjévé legyen a nemzetben.

Én még ma is azt gondolom, hogy egy-egy normális agyvelejű fiatal ember, ha az elemi iskolák tudását elnyerte, igen művelt, okos, munkaképes és használható emberré nevelődik, ha az összes reálismeretekből csak némely formákkal és alapokkal ismerkedik meg húsz éves koráig, ellenben az Iliászt vagy az Odisszeát megtanulja betéve jól, teljesen, folyékonyan. Természetesen, magyar emberről lévén szó, kizárólag Baksay fordításában. Meg vagyok győződve, hogy ez a fiatal ember több filozófiát, morált, világnézetet, világismeretet, ember-szeretetet és bölcsességet fog tudni, mint középiskolánk bármely végzett növendéke és az életbe fegyverezettebben lép azoknál, akik a gimnáziumokból kikerültek. Friss, rugalmas elméje lesz, vállalkozó és pezsgő életkedve. Lényé tele lesz esztétikai érzésekkel, az emberi természet ismeretével; a nemesebb indulatok vágyával; a férfias vetélkedés, tisztaság, szerénység, alázat példái lelkébe lesznek oltva: az emberek becsülése, megítélése, a korok tisztelete, a haza szeretete mind elevenebb példákban vésődik elméjébe és el nem marad tőle az életben. Csodás kincs, ha egy ily világraszóló alkotás elevenen él a tudatunkban.

Érdeklődés, a tudás vágya, egy a legfelsőbb képességeig kiművelt emlékező tehetség, terheletlen elme áll rendelkezésére az ilyennek s játszva győz meg minden további tudni- és tanulni-valót. Az elme minden tehetsége gazdagon táplálkozik egy ilyen sokoldalú remekmű teljes befogadásától és ritka munkaképességre, világosságra, egyenességre, természetességre művelődik ki.

De ez kitérés. Térjünk a témánkra. Homérral forgalomba hozni annyi, mint kedvessé tenni a magyar olvasó előtt. Érthetővé, élvezhetővé. Világos, hogy nem nevelhetem ki a magyar közönséget oly nemzetközivé, hogy a spanyol munkát spanyol formáiban, a franciát franciában, a németet németben élvezze, Homéroszt pedig hexaméterekben és korüthájolosz, pannükiói stb.-féle összerovásokban. Magyar verses köntösben, epikai versben, magyar epikai nyelven kell visszaadni Homéroszt. A fogalmak, jelzők értékegyenét kell adnunk, nem pedig a nyelvünket görög szóalkotásokra ficamítanunk. Ahogy szép hegedűszóval mi mesélni szoktunk, úgy kell megismételniünk Homér elbeszéléseit. Utána kell költenünk, hogy egész pompájában fejlődjen ki előttünk a férfi, az esemény, az érzés, az eszme; nem pedig természetéből kivetkőztetve nyelvünket, gyötörni magunkat, az olvasót és mesterséggel megölni a lényegét. Ami nem természetes, az lehet ideig-óráig divat; de mulandó nem természetes formában a legnemesebb alkotás is. Minden nyelvnek megvan a maga melódiája s ez megszabja a poétai formák törvényét is. Nem minden formában helyezkednek el a szók és a gondolatok egyforma könnyűséggel és kényelemmel. És legkeresetlenebbnek, legegyszerűbbnek, legtermészetesebbnek kell lenni a formának ott, ahol egy nagy föladat, nagy terjedelemben oldódik meg. Nagy kényelem kell az elbeszélő költészetnek forma tekintetében, ahol könnyen, szabadon folyik az elbeszélés, a nyelv legtermészetesebb medrében; mert színben, indulatban, mélységben, mozgásban nagy változatosságra van szüksége. Ezt nem képes nyújtani természetével nem teljesen egyező formákba szorítva, sőt erőszakolva. Semmi sem győz meg bennünket erről jobban, mint Vörösmarty utolérhetetlen hexamétere. Mily fény, mily pompa, mily gördülékenység! Mily csodás képességei a poétának és a mi tündérszép nyelvünknek. És mily hideg, mily hamis, mily nem magyaros, mily idegen pénz mégis. Csodálva csodáljuk és nem élvezzük, nem isszuk be mohón, mint a jó italt, csak nézzük tündöklő fényét a pohárban, mint valami oldatét.

Olvassuk Baksay Iliászt és csupa szín, csupa melegség, csupa magyarság még az érzésben is. Milyen nevetséges affektáció az az alakhű fordítás. Csak olyan művekre alkalmas, amelyek nem valók arra, hogy az újabb irodalmakba reális értéknek átplántálódjanak. Csak régi-régi irodalomtörténeti, kultúrhistoriai jelentőségük van. Ide sorolom Arisztófaneszt. Arany János, aki egy pár Horácius-verset örökbecsű magyar versnek fordított le, ami lehetetlen Horácius formáit megtartva, érezte, hogy Arisztófánesszel nincs mit csinálnia az olvasó közönségnek.

Annak élvezéséhez iskolázottabb irodalmi műveltség kell, jóformán csak a műveltebb íróké és ama kis köré, mely ilyen műveltségre szert tesz, ha nem is író. Ezek számára fordította Arany a görög komédia mesterét.

Sajnálom, hogy Baksayt cserben hagyta a bátorsága a nevekkal szemben. Egyszer egy kicsit magyarosan írja, azután meg visszaretirál. Nemcsak magyarosan kell írni e görög neveket, de lehetőleg, vagyis szükség szerint még el is lehet magyarosítani. Lám a rómaiak csak közvetlen növendékei voltak a görögöknek, mégis a görög neveket nem szedték át szolgálilag. Héfaisztosz egyáltalán nem kellett nekik, Zeusz sem; Akhilleüszből Akhilleszt csináltak, Klütaimnesztrából Klytemnesztrát. Ha a mi poétánk azt mondotta Ilda, Hilda, Ildikó Krimhilda helyett, akkor mi bátran mondhatunk Nesztert, vagy Nesztrát a Klitemnesztra helyett.

De első, hogy minden rendű olvasót, aki hivatva van arra, hogy e gyönyörű munkát élvezze, fölmentsünk az olvasás zavarai, kényelmetlenségei és lehetetlenségei alól. Az 51. lapon olvasom e neveket; Arkesilas, Kloniosz, Skolos, Ilézia, Niza, Aresz Kópás, Skhoimos, Aulisi szikla stb. Igazodjunk el. Klonio-sz és Are-sz után S-kolo-s-t miképpen olvassam? -snek, vagy sznek az s-betűt? Kópás után Areszt a-resznek, vagy á-resznek, Aresz után pedig minek a Kópá-s-t? - Ilé-z-a után Ni-s-á-t Nizának, vagy Nisának? Szkojnosznek kell olvasnom Skoinost a vers szerint, Auliszt A-u-lisznek. Mind e dolgok a bátortalanság hibája, amelyért mentegeti is magát a fordító az előszavában, de én nem bocsátok meg neki. Mert ezek a nevek néhol tömegesen fordulnak elő és tömegesen keserítik el az olvasót, mert tömeges akadékaik a gyors és folyékony olvasásnak. Még a jártas ember is megdöcög rajta: hát a járatlan nagy többség! Bosszantó dolog, hogy egy pár szúnyog keseríti meg az ember életét, mert folyton üldözi a legvonzóbb, legfenségesebb tájakon való jártában.

Oly nagyszerű, oly plasztikus, oly elbájoló ez a Homér Baksay fordításában különben, hogy immár egyik gazdagsága a magyar irodalomnak. Nem fordítás, hanem eredeti alkotás. A koncepció a Homéré, a kivitel szinte már a mi emberünké. Egy nagy birodalom meghódítva és bekebelezve a magyar szellem birodalmába. A legfenségesebb, legtanulságosabb esztétikai élvezetek közé tartozik, amelyek a magyar olvasónak kínálkoznak. Egy világ nyílik meg az egészséges szívek előtt, amely addig hét lakattal volt lezárva. Egy-egy lakatot feltörték rajta az eddigi fordítók; mind a hetet Baksay nyitotta meg eredeti költői talentumának, zamatos szép nyelvének, édes magyar verselésének bűvös kulcsával.

Arisztofanész.

1912 ápr. 20.

Prológus vagyok, még pedig egyszerre kétféle. Egyszer prológusa vagyok annak a vígjáték-ciklusnak, melyet ennek az intézetnek jeles igazgatója és derék művészei terveznek és elő fognak adni. Ez a ciklus a hahotának, a kacagásnak és jókedvnek úgyszólván a históriája. El fog a közönség előtt vonulni azoknak a megáldott embereknek a serege, akiket a munkás-ember legnagyobb jótevőinek lehet mondani, akiknek Istentől az a hivatás jutott, hogy embertársaikat jókedvre, kacajra, vidámságra gerjesszék.

Ezek a vígjátékírók. Ezek fognak itt felvonulni és egy pillanatra újra versenyeznek azért, ami életük legfőbb dicsősége, legfőbb öröme volt, ha megkapták, s életük legszomorúbb bánata, ha nem kapták meg: a közönségnek a tapsáért.

A másik feladat, hogy a mai előadásnak is prológusa legyek s ez a terhesebb feladat. Igen különös jelenség a világhistóriában, hogy az emberiségnek világraszóló alakjai úgyszólván észrevétlen jönnek a földre közibénk és észrevétlenül vannak itt. Nincs biográfiájuk. Itt van az Ur Jézus alakja, akinek korából a történetírók, a naplók, az emléktáblák, a sírfeliratok tudnak mindenféle császárokról, királyokról, konzulokról, prokonzulokról, hadvezérekről, de mindezek a krónikások semmit sem tudnak arról, hogy Galileában volt egy ember, aki harminc éves koráig prédikált s ezzel megvetette alapját, elvetette magját a kereszténységnek, amely új civilizáció, új világnézet, kimondhatatlan változások forrása lett.

Itt van Shakespeare, aki nem is olyan régen élt még, aki a maga idejében eléggé emlegetett ember volt, akinek a dicsősége, amint a századok múlnak, mind nagyobb és súlyosabb és egyetemesebb lesz - és nem tudunk egyebet róla, mint hogy egy vidéki városban született szegény sorsban, egyszer vadorzókkal volt dolga, azután Londonba ment, ott a nemes urak lovait tartotta a színház előtt, azután színész lett, igazgató lett, darabokat írt, eltűnt vissza a maga kis városába és ott meghalt.

Egy levele, egy írott lapja nem maradt az utókorra.

A neve aláírása talán háromféle alakban ismeretes, de mindegyik olyan, hogy meglátszik rajta, hogy aki leírta, véres verejtéket izzadott, míg lepingálta azt a három nevet. Egyébként egy sor írás nem maradt utána, semmit sem tudunk róla, elannyira, hogy most már egész irodalom van csupán arról a kérdéstről, hogy Shakespeare, Shakespeare volt-e valójában, nem volt-e igazában csak egy név, csak egy alak, akinek a háta mögött egy másvalaki volt, mert hihetetlennek látszik, hogy Shakespeare az a nagy ember, aki a zsenialitásnak, a képzeletnek, a lelki és szellemi hatalomnak ama birtokában volt, amely darabjaiban megörökítve van, észrevétlenül élhette volna le az életét e földön.

E két alakhoz csatlakozik az öreg Szokratesz. Szintén egyik legititokzatosabb alakja a világhistóriának, akitől magától a legcsekélyebb munka sem maradt ránk, egy sor közvetlen följegyzése nincs. Tudjuk azt, hogy egy szeretetreméltó öreg bácsi volt, háborúban is járt, a legszerényebb, legigénytelenebb emberek közé tartozott, még csak lábbelit sem viselt sohasem. Athén városában járt-kelt, tanított, iskolát tartott, igen nagyon szegényes házában még banketteket is adott, ugyanebben a házban, de mindenki magával hozta, amit a banketten megevett. Azonban a legelőkelőbb athéni emberekkel, a leghatalmasabbakkal, a legszelleme-sebbekkel mind ismerős és beszédes volt. Egyszerre egy nagy perbe keveredik, megvádolják, elítélik és kiissza a bürök poharat és eltűnik a föld színéről. Ha épp úgy, mint Krisztusnak az őt követő együgyű halászok, neki az ő szellemi életében vele közösséget tartó tanítványai nem

lettek volna, akik halála után iparkodtak őt a vádak ellen megvédelmezni, melyek alapján elítéltetett, akkor úgyszólván semmit se tudnánk róla. Van egy könyv Szokrateszről, mely nagy történelmi apparátussal mindent felkutatva, ami csak valahol róla található, azt bizonyítja, hogy haszontalan vén svindler volt, aki bolonddá tette Athént, bohóckodott a piacon és nem egyszer, de százszor is megérdemelte a halált. Viszont mindnyájan, akik iskolába jártunk, tudjuk, hogy századokon keresztül úgy hallották, úgy tanulták, úgy hitték, hogy Szokratesz a legideálisabb, a legokosabb, a legbölcsebb, a legnemesebb hazafi, a legigénytelenebb lény, aki a föld kerekégén volt, akivel a legrettenetesebb igazságtalanság történt, mikor polgártársai rosszakaratból, félreértésből, tudatlanságból, meg nem tudom miből elítélték és halálba kergették. Ez Szokratesz problémája, melyről ma is vitáznak, mely ma sincs kiderítve, mert ha olyan jó volt, akkor érthetetlen, hogy megölték, ha pedig halálra ítélték, érthetetlen, hogy olyan jó lett volna, amilyennek iskolája állítja.

Ez Szokratesz, annak a darabnak a hőse, melyet itt ma látunk, nem a protagonistája, nem az a hőse, akinek a bonyodalmából a darab áll: az egy más ember, aki minket nem nagyon érdekel. De Szokratesz maga, a lény, a tanítása, az iránya az látszik ebben a darabban. És mondhatom, ez a zseniális darab megfejt nekünk Szokratesz problémáját, amire hivatkoztam. Azt az ellenmondást, amit nem értünk meg a tanításaiból, a lényéből és a sorsából.

Nyergeljük meg a fantáziánkat, nyergeljük meg a gondolatainkat és repülünk vissza 2330 egynehány esztendővel a múltba. Akkor volt egy premier Athénben, amelyen három vígjátékíró pályázott a babérért. A három közül egy öreg érdemes vígjátékíró, aki igen nagy tiszteletben részesült, akinek érdemeit, mester voltát kollégái is elismerték, ami igen ritka dolog, és akit Athén tisztelt és becsült, vitte el a pálmát. Utána következett siker dolgában egy másik darab, a harmadik pedig megbukott - s ez A felhők. Ez a darab tehát, melyet itt ma látni fogunk, első előadásán Athénben megbukott. Ma egy reprimé látunk, ami minket, akik szintén dicsekedhetünk egynémely bukással itt a deszkán, megvigasztalhat. Mert ha egy darab megbukik és 2335 esztendő múlva feltámad, az az erejét nagyon tiszta forrásból meríti. S ez áll mindnyájunkra nézve, önökre is, akik ott ülnek, rám is, aki itt állok, mert ha nem is vagyunk mindnyájan kijelölve arra, hogy harmadfélezer év múlva ily módon föltámadjunk, de mindnyájan emberek vagyunk. Mindnyájunknak az agyveleje egyformán van megkonstruálva, ugyanúgy, ahogy a harmadfélezer évvel ezelőtt élt embereké volt. Mindnyájunknak vannak szülei, akik reménnyel tekintettek ránk, amikor világgá eresztettek. Mindnyájunknak többé-kevésbé vannak gyermekei, akikre reménnyel tekintünk, amint tovább mennek és lesznek unokáink a véges-végtelenbe és senki se tudja, hogy a gondviselés ujja kinek a gyermekét fogja egyszer megjelölni, hogy ez az, akinek az agyveleje ugyanúgy van megkonstruálva, mint a többieké, de van hozzá egy nemesebb adománya, isteni ihlete, s ez fog két-hárromezer évre szóló halhatatlanságot kivívni magának, mint Arisztofanesz.

A szellemi nagyság, a halhatatlanság marsallbotja, amikor útnak indulunk, mindnyájunk tarisznyájában benne van. Ehhez ragaszkodunk, mert ha nem is minden embernek van meg ez a lelki tehetsége, de az embernek megvan. És különös, ez az Arisztofanesz is hasonlít azokhoz a szellemi nagyokhoz, akikről említettem, hogy nincs biográfiájuk. Őneki se igen van, róla se sokat tudunk. Tudunk róla annyit, hogy falun született, de nem tudjuk, amit minden tiszteletreméltó írói, művészi, tudományos nagyságról ma legalább tudunk, hogy középiskoláit itt végezte, egyetemi tanulmányait ott és így tovább. Mint fiatal vidéki legény Athénben termelt, darabokat írt már akkor, mikor még kiskorú volt, úgy hogy első darabját nem is adhatta a maga neve alatt, mert Athénben semmiféle nyilvános dolgot kiskorúak nem végezhettek. Ma ez másként van. Eleven, kopasz emberke volt, aki vakmerően szembeszállt a vígjátékaiban mindenkivel, mint e darabban is látjuk, úgy, hogy egyszer perbefogta ellenfele, el akarta tőle perelni az athéni polgárjogot s ki akarták onnan kergetni, hogy neki nincs joga

ott lenni és dicsőséget szerezni magának és az athéniaknak. De a pert ő nyerte meg, elismerték athéni polgárnak.

Súlyosabb volt egy másik eset, mikor egy demokrata ott a helyszínen, amiért színpadra vitte, ráesett és jól elpáholta úgy, hogy nem tudni, a közönség azon kacagott-e jobban, mikor a demokratát kifigurázták, vagy azon, hogy a szerzőt megverték.

Ez az ő életrajza. Kiegészíthetem azzal, hogy két gyermek atyja volt. Szellemi családja nagyobb volt, a följegyzések szerint ötvenhat-ötvenhét drámát írt. Ezekből tizenegy maradt az utókorra s ezek között van ez is, A felhők, melyet ma látunk.

Amint mondtam, ez a darab az első előadáson Athénben megbukott. De miért bukott meg? Megbukott, mert Athén Szokrateszt, akinek filozófiájáról lesz szó, félreértette, ellenben a darabot nem értette meg. Mert ennek a darabnak a grimászai, a bakugrásai, a jókedve, a hahotája, a szatírája, a kicsapongása mögött egy tragédia rejtőzik. Azt lehet mondani, hogy ez a darab egy ihletett poétának látnoki parodiája egy eseményről, mely be fog következni. Egy nagy hahota ez a darab. Akkor az öreg Szokrateszen úgy kacagtak, mint ahogy önök fognak kacagni - s azóta a tudós világ meg nem szűnt Szokratesz sorsán siránkozni. Ebben a darabban ugyanazzal van megvádolva Szokratesz, amivel a bírák előtt. Ebben a darabban nincs más, mint az a két pont, amiért elítélték. Hogy elcsábítja és megrontja a fiatalságot és nem tiszteli a hazai isteneket, az állam isteneit.

Ez a két vádpont van a vígjátékban, ez a két vádpont van a perben. A darab meséje az, hogy egy hájfejű athéni atyámfia elveszti a vagyonát a luxuskedvelő, előkelő családból származó felesége és a lókedvelő ficsúrnak nevelődő fia által, belekeveredik az adósságokba és szeretne tőlük megszabadulni. Gondolja magában: itt van a szomszédban a nagy bölcs, az athéni gondolkodó, ahol a beszéd tudományát tanítják; mindenre tud felelni, mindent ki tud fordítani, be tud fordítani, mindenkit meg tud védelmezni, mindenkin keresztül tud gázolni, aki ezt megtanulta. Hát odamegy ő is, megtanulja ezt a tudományt és azután a törvényszék előtt leveri ellenfelét. Hamarosan kisért azonban, hogy az öreg fejében csakugyan több a hár, mint az agyvelő, nem képes megtanulni s ekkor azt a tanácsot kapja: küldje fiát az iskolába. A fiú beáll s csakhamar annyira preparálva jön ki, hogy az első dolga, amikor otthon van s az apjával ebédel, hogy összevész az apjával és jól elbánik vele. S ekkor a fiú a filozófiai tudomány segítségével kimutatja az apjának, hogy neki joga van az apját megverni, mert hiszen őt meg az apja verte meg, mikor kicsi volt, most ő csak visszaadja neki.

A családi életnek, a gyermeki tiszteletnek romlása az, amit rajzol a darab. Látszólag maga Szokratesz annak az iskolának a feje, ahova öreg barátunk tanulni megy, de a vígjáték, az érvelés nem Szokratesz ellen van, hanem a filozófia, az akkori filozófia ellen. Mert a filozófusoknak, az igaziaknak és nem igaziaknak, a szofistáknak és nem szofistáknak a foglalkozása akkor egy polgári foglalkozás volt, egy igen kitűnően jövedelmező mesterség volt, mert a filozófusok iskolákat állítottak föl és úgyszólván halászták a gazdag fiúkat, akiket kiképeztek a közéletre és szereplésre.

Ezekre a filozófusokra vetette ki hálóját Arisztofanesz és amikor a komédiának torzító humorú tükrét a vígjátékíró egy ilyen céhre odaveti, lehetetlen, hogy akkor Szokratesz ki-maradjon. Szokratesz volt a színe, virága, legismertebbje, a legkeresettebbje a filozófusoknak, akit nemcsak Athén, hanem egész Görögország emlegetett, ezért nem hiányozhatott a darabból. Így az utókort is félrevezette, mintha Szokrateszt akarta volna pellengérré állítani, ami azonban tévedés, mert Arisztofanesz nemcsak személyes jóbarátja volt Szokratesznek, hanem még egy politikai párthoz is tartozott vele. A lényeges az, hogy a vígjátékíró a szofista

céhnek pusztító mesteriségét vette tolla hegyére és odavetette homorú tükrében, melyben minden torz világításban áll.

Ugyanígy cselekedett a tragédia is abban az időben. Ennek a kornak fő tragédiaírója Euripidesz volt; egy volt a kultúrája, a szelleme, a célja a komédiának és tragédiának, a különbség csak az volt, hogy a tragédia az ideál felé nagyított, a komédia pedig a nevetséges felé, a komikum felé nagyított. A tragédiaíró az embert a köznapi életből kiemelte és fölvitte az istenek közelébe, viszont a komédiaírók az isteni dolgokat is lerángatták Athén utcájának porába.

Igen fényes, igen mozgalmas, de igen végzetes kor is volt az, melyben ilyen szellemek intézték és ilyenek kritizálták a közéletet, mint amilyen Arisztofanesz is. Ez a végzetes kor, melyben ezek éltek, mesgyéje volt két világnézetnek, melynek két tengerpartja úgyszólván összeért. Az egyik volt a hagyomány, a tekintély, a közérdek kultuszának a kora, a másik, amely kezdődött, mindennek az ellenkezője. A korlátlan népuralom volt ez, mert akkor már a nép döntött a politikában a szavazatával, a nép választotta a tisztviselőket, a nép választotta a hadvezéreket, a nép döntött a béke és háború kérdéséről és a nép maga napidíj mellett ült a bírói széken és ítélezett köz- és magánperben egyaránt. Ott, ebben az uralomban, amely itt kezdődik, az volt az úr, aki legjobban tudott a nép nyelvén beszélni, ezt a mesteriséget pedig, a nép nyelvén való beszédet, a népszónokok izgató mesteriségét, ezt tanították a szofisták, a filozófusok, azok az iskolák, melyeknek egyikét itt fogjuk látni. Ott meglehetett tanulni az igaz beszédet, a hamis beszédet: aki szóval, argumentummal, elmésséggel bírta, az volt az úr. Ez vitte Szokrateszt is a Teszpisz kordéjára, utóbb a siralomházba és a halálba. Periklesz virágzó korából, melyben Athén a gazdagságnak, a művészetnek, a műveltségnek, a szellemi törekvéseknek és a hatalomnak és erőnek teljes teljében volt, egy lépéssel átlépett, átszökött abba a korba, melyben kezdődött a züllés, a széthúzás, az alávetettség. Az idő szárnya pedig meglebbent és felhajtotta az idők porát és kezdte hullatni Athénre, kezdte hullatni Görögországra.

Ez az a kor, amely alól később Európa kiásta ennek a csodálatraméltó görög civilizációnak a romjait, a töredékeit és széthordta mindenfelé, hogy a saját maga műveltségét, művészetét, civilizációját ezeken a romokon építse föl. Ezekből a romokból való A felhők, amit itt látni fogunk. Egyik legszebb, legerősebb, legmerészebb dolga a kornak, melyet maga Arisztofanesz a saját remekének tartott, mert egy másik darabjában kimondotta: megbuktatták, de Athén soha ilyen gyönyörű verseket, szárnyaló szavakat még nem hallott, mint A felhőkben. Hallgassátok, nézzétek meg, épüljeteK és okuljateK rajta.

A kéoszi csalogány.

Nyájas olvasó, aki e zengzetes cím alatt (melyet, már csak megvallom, csakugyan a te megtevéseztédsre választottam) valami szép regényes történetre vársz, - csalatkozni fogsz várakozásodban. Ezt a szép nevet egy elbizakodott költő adta magának. Hieron szirakuzai fejedelmet ünnepelte s ünneplő verse végén ezt mondja: „Ekként neked adom te Bajnok Hieron, a dicsőség drága virágát boldogan, s némaság sohsem borul Fényedre, mert emlékedet zengik egykor s a kéoszi csalogány mézszavával hirdetik.”

Mily igaza van ennek a költőnek, hiszen valószínű halála óta elmúlt már 2334 év és íme ma a „Budapesti Hirlap” tárcájában bukkan föl Hieron dicsősége és a mézesszavú kéoszi csalogány, kinek a neve Bakkhilidesz.

A mi fáradhatatlan és fanatikus nyelvtudósunk. Hegedüs István adta ki egy kötetben a kéoszi görög költő verseit görögül és magyar fordításban. „Nemes lélek, mely az erény szeretetével van tele, szól a verseiből, mondja Christ, a német irodalomtörténeti író és könnyen érthető nyelvéért gyönyörűség az olvasása.”

Ezt irigykedéssel írom le. Valamikor meglehetősen bántam Homerosz nyelvével, de már ma nagy küzdelem nélkül Bakkhilidesz nyelvével sem bírok. Sőt a könnyen való érthetőségét még a fordításban sem látom meg.

Abban a messze távoli időben, amikor ő élt, hárman voltak híres görög lírikusok: Szimonidesz (az ő nagy bátyja), ő, meg Pindarosz. Ezt az utóbbit legalább a híreből, többé-kevésbé mindnyájan ismerjük. Ujság még akkor nem volt, de azért a három dudás csak nagy ügyelbajjal fért meg a görög közvélemény tág csárdájában. A nagy Pindarosz meg mérgelődve azt mondta egyik versében: az a két károgó varju nem mérkőzhetik Zeusz madarával. A Zeusz madara, a sas, természetesen ő. De - ezúttal nem az ökörszem, hanem a kéoszi csalogány - felült a sas szárnyára s még magasabbra szállva elvette tőle hasonlatát, mondván magáról: én vagyok a sas, amely előtt meglapulnak mind a többi madarak!

És a modern filológusok megegyeznek abban, hogy ezt a hasonlatát Bakkhilidesz szebben kiformálta, mint akitől csente. De persze Pindarosz azért akkor is, ma is megmaradt elsőnek. Azonban Bakkhilidesz élt, Horáciusznak kedves költője volt, sőt egyik római császár is mindig keze ügyében tartotta, hogy alkalomadtán olvassgathassa.

Ma pedig itt van magyarul Hegedüs István buzgalmából.

Mert a hellén költészet barátait az a szerencse érte, hogy néhány évvel ezelőtt egy egyiptomi papiroson fölfedezték Bakkhilidesznek egy csomó, eddig ismeretlen dalát. Fölfedezték s angol és francia filológusok rögtön föl is dolgozták, tanúságait kiderítették és hasznosították. Mindez eredményeket összeszedte Hegedüs István és letette a magyar irodalom oltárára.

Olvashatjuk már most magyarul, hogy Bakkhilidesz kikre írt dicsőítő költeményt, (versenyben győzött emberre, lóra egyaránt,) mifajta dalokat írt ezenkívül, mily témákat dolgozott föl, milyen versmértéket használt, miben találkozik nagy versenytársával Pindarossal s miben különbözik tőle, mit lehet tudni életéről, ami nem sok, mert csak egy kis atyafiságát tudjuk, születése helyét, tartózkodása tényét Hieronnál (évet, körülményeit nem), száműzetését a Peloponezoszba; sőt olvashatjuk verseit a teljes egészeket éppen úgy, mint azokat, melyek a papiruszok megrongálása folytán csak töredékekben maradtak ránk. És mindezeket olvasván, föltétlen tisztelettel telünk el Hegedüs István buzgalma, fáradhatatlansága, lelkes idealizmusa iránt. Azt gondoljuk ugyanis, hogy nagyon hálátlan munkát űz ez a mi tudósunk. Mert félek,

hogy igen kevesen fogják olvasni, még kevesebben méltányolni az ő gondos és lelkiismeretes munkájának az eredményét.

És töprengés fog el és tollamra tolul ez a kérdés: miről jó ez a kárba ment fáradság és veszendő tudomány?

Tudom, hogy a filológia szép mesterség. Kritikailag apróra szedni a görög civilizáció irodalmi maradványait, kihalászni belőlük mindent, ami közvetlenül vagy közbevetve megtudható s amit megtudni érdemes. A nagy civilizációknak ez a szakma egy érdekes és nagy fontosságú fiókja, amelyből igen gyakran, igen hasznos és gyakorlati értékeket tud kiszedni az élet.

A mi fejlődésünk még ettől az állomástól igen messzi van és nagyon sok idő fog még elmulni, amíg a magyar klasszikai filológia munkája éltető szerve lesz szellemi életünknek. Elsőbben is, hogy ez bekövetkezhessek, a nemzeti irodalmi nevelésnek kell a vezérszerepet átvennie iskolánkban. Zagyva elemekből alakuló értelmiségünkbe egységes ízlést, érzést és irányt csak ez olthat be.

Az élet gyakorlatias irányzata csak szétzilál bennünket. Az irodalom lelke az egyetlen egyesítő erő. A nemzeti irodalom kiegészítő részévé kell tenni, megfelelő feldolgozásban a görög remekeket. Ez lesz az az alap, amelyen azután egy nemzeti szellemi munkásság bátran és szépen tovább építhet.

Hegedüs István is, a külföldi tudósok és fordítók is tele vannak a kéoszi csalogány mézes szavával, versei táncos gördülékenységével, szentenciái tisztaságával, vonzó egyszerűségével és igazságával. Én irigylem őket a gyönyörért, melyet nekik Bakkhilidesz szerez és íme megkínálom belőle az olvasót is. Hegedüs alakhú, gondos fordításában a metapontoszi Alexidamaszról, a birkózásban győztes gyermekről ekképpen szól a Győzelmi Ének eleje:

1. Versszak.

Óh édes ajándékú Nika,
Legnagyobb dísz adta Néked
Az Uranidák feje Zeusz.
Fenn olympi fénylakában
Széket együtt vele ülsz.
S ítélisz te istenek és
Halandóknak erénye felett.
Dús hajzatú hajadon
Szent gyermeke, légy te irántam is kegyes most.
Hisz' hogy Metapontosz ujjong
S örömtül az utca zajos
És jár deli ifjú csapat körül dícsérve
Faiszkosznak a pythói győztes
Hős fiát, tiéd az érdem.

1. Ellenversszak.

És nézi a deloszi isten,
Jól övedzett Létó sarja
Szelíd, kegyes arccal, amíg
Elborítj' Alexídamoszt,
Szép koszorúkkal a nép,
A Kirrha mezőn a kemény
Bírkózás jutalma gyanánt

Őt sohase látta a nap
A földre lebukni a harc e dicső napján.
Hiszen hogy az isteni hős
Pelopsznak a szent mezején,
Ahol szelíden foly az Alfeusz, ha csalárdul
S igaztalanul nem ítélnék,
Homlokán szelíd olajfa.

1. Záróversszak.

Kékellő galyaiból
Fűzött koszorút viszünk be dús honába.
Mint le a földre dobott,
Két gyermeket ott a mezőn,
Birkózva művésziesen.
De tőle egy isten avagy
Mert ember elme téved is
Hajh! elragadá a magasztos pályabért.
Ám most neki a Diadalt
Az aranyhálójú vadász
Híres ifjú, szende Artemisz szerezte,
Meát az Abbasz fia és
Szép köntösű lányai dús
Drága oltárt itt emeltek.

2. Versszak.

E lányokat egykor a mindent
Földre tipró Hera Proitosz
Dísztermeiből kiűzé,
Örületbe hajtva őket.
Gyermekes ésszel ezek
Járulva a bíborövű
Isten asszony szíve elébe,
Atyjuk dicsekedve merék
Vagyonra fölébe helyezni, ki fenséges
Nagy Zeusznak szőke neje.
Bosszúra gerjed ezért
S lelükre borítja a téboly vak homályát
Rohannak a lomb koszorúzta
Bércen szörnyű mód üvöltve.

Ezeket a diadalmi énekeket rendszerint vagy a verseny napján, vagy mikor a győztes hazatért, vagy pedig éjjeli zene alakjában szerényebb körben adták elő. Dal, tánc és zene volt ez együtt. Néha résztvett benne az egész város, ha egyébként nem, mint ujjongó, tapsoló, néző sereg.

De édes olvasóm, hallasz-e te az itt közölt versekben muzsikát? Érzed-e a lüktető dal ritmusát benne? Avagy olvasván e sorokat, bokázol-e hozzá, táncra vágyó lábbal? Azt hiszem, nem! Ellenben meg vagyok győződve arról, hogy a görög ifjaknak és lányoknak, amint Bakkhildesznek szép, egyszerű, könnyen érthető, tehát nyilván népszerű ritmusa megcsendült, rögtön dalra s táncra, ritmosos tapsra pezsdült a kedve.

Világosan azért, mert a strófákból és ellenstrófákból a görög nyelv ritmusa, zenéje és tánca szólt a fülükhöz s általa a lelkükhöz.

Mit csináljon azonban a magyar legény és magyar leány a görög nyelv ritmusával és muzsikájával? Hiszen az neki görögül van! A kéoszi csalogány mézédés szava bizony ebben a muzsikában fanyar. Ha a mézének édességét csak részben is meg akarjuk menteni, közel kell hozni a füléhez és szívéhez. A magyar nyelvet nem szabad helyesen görög ritmusban táncoltatni, ha nem tudományt csinálunk, hanem művészetet gyakorlunk. A vers nem vers, ha zenéjét meg nem értjük. Nincsen a világon nyelv, mely a legmerészebb métrumokhoz és ritmusokhoz könnyebben és hajlékonyabban simuljon, mint a magyar. Mégis klasszikus műveltség és pedig nem közönséges kell hozzá, hogy az idegen forma, még eredeti alkotásokban is el ne rontsa a műhöz való kedvünket. Fordításban pedig, ahol a díszítés, a gondolat, az észjárás, az érzelem, az egész tartalom idegen, a mondatszerkesztés is sokszor az, a forma teljesen elronthatja a munka sikerét. Első tehát, hogy a klasszikusok fordítását a tudósok kezéből vegyék ki a költők. Hogy pedig a kéoszi csalogány csakugyan édes és egyszerű, arról tán némi fogalmat ad az olvasónak a következő kísérlet:

I.

Nika, te ki adsz győzelmet,
S isteni atyádtól nyerted
Azt az égi tisztességet
Hogy együtt ülsz vele széket,
S véle együtt ítélsz ottand
Halandót és halhatatlant:
Nézz most rám is ide le,
Fürtös fejű hajadon szent gyermeke.
Hisz, hogy ujjong Metapontosz
S örömtől az utca hangos;
Deli ifjak járnak-kelnek,
Hős fiúról énekelnek
Győzedelmi éneket, -
Csakis a te érdemed.

II.

Lám Apoll' is Létó sarja
A szemét fordítja arra
És kegyesen nézi most,
El virággal hogy halmozzák
Kírrha kemény birkózóját
Deli Alexidamoszt,
Kit érintni földet ott
Még a nap se láthatott.
És ha, Pelopsz, szent meződön,
Hol az Alfeusz foly szelíden,
Van igazságos bíró:
Ugy tér e hősök virága
Szarvasnevelő honába
Hogy borul a homlokára
Kék olajfa koszorú.

III.

Hisz művészi bajbirokban
A verseny porondon ottan
Leterített két legényt;
Ámde tőle elragadta
Isten tán, vagy ki tudhatja!
A magasztos pályabért.
S most aranyhálót visellő
Tegzes Ártémisz istennő
Néki győzelmet adott.
Mert Abbász' fia s anyányi
Drága szépruhás leányi
Néki oltárt raktak ott.

IV.

Haj, e lányokat kergette -
Ki előtt minden ledől:
Héra szörnyű örületbe
Proitosz fényes termiből.
Mert ők gyermekes elmével
Szembeszálltak Zeusz nejével,
Hogy atyjuk vagyokra nézve
Ki bíbor övet visel:
Ő nálánál többet érne,
Azzal dicsekedtek el.
S az istennő boszút forral,
Veri őket vak tébollyal,
Hogy üvöltve rémesen,
Bolygnak erdős bérceken.

Szokratesz.

Hogy minden emberi fogalom csak relatív értékű s a hazugság, a csalás épp úgy lehet erény, mint a nyíltság s a kedvesség bűn: azt már Szokratesz tanította; de ez nekem most Szokratesz nélkül is eszembe jut nem egyszer, egy hosszú betegség üres órái adván módot arra, hogy sok kedves régi ismerősömmel megújítsam a barátságot. Közéjük tartozik a kedves athenei öreg úr is, aki életében is mindenkivel szívesen szóba állt s aki most is gyönyörűsége azoknak, akik vele szóba állanak. Története ismeretes. Élt Athéneben egy ritka erkölcsös, mértékletes és közhasznú életet Két felesége volt. Az egyik a híres Xantippe, aki ma már szintén mint fogalom, de méltatlanul jutott közismeretű híréhez. Nem mondom, hogy egy kissé zsémbes nem volt; de semmi bizonyítéka sincsen annak, hogy zsémbesebb lett volna más szaporább nyelvű asszonyoknál. Nyilván kardos asszony volt, akinek össze kellett magát szednie, hogy Szokratesz szűkes háztartását rendben tartsa. Világra szóló hírét nem zsémbességének köszöni, hanem annak, hogy Szokrateszszel zsémbelt, ami az utókor előtt szakrilegiumnak látszott. Így költötték azután „Xantippe-hírét”. Második felesége Myrtó volt. Első házasságából egy fia, a másodiktól kettő született. Viselt hivatalokat is, járt hadban is, edzett testű, nyugodt lelkű, jókedvű ember volt s nyugalomát és jókedvét akkor sem vesztette el, mikor harminc napi siralomház után megitta a méregpohárt, melyre mint istentagadó és az ifjúság megrontója ítéltetett.

Különös végzet!

Szokratesz elsőrendű filozófusa volt Görögországnak, de könyveket nem írt, soha nem jutott eszébe, hogy eszméit rendszerbe szedvén, átadja a maradéknak cserébe a halhatatlanságért. Járt-kelt, az ifjúságot fogadta, megállított ismerősöket és konkrét célokat tűzve, beszélgetésekben tárta ki bölcsességét. Valakinek tanácsra volt szüksége, valakit jóra serkenteni, valakit rossztól visszatartani kellett: szóba állt velök s bölcsességének hálójába fogta lelköket és irányította tetszése szerint. Tanítványaival beszélgetett, régi könyveket lapozgatott, oktatta, felvilágosította őket és tanításai szerint élvén maga, példát adott nekik. Fizetést nem fogadott el, de hála, barátsággra számot tartott.

És íme, meg kell halnia, Athéne által elítélve. És a halál is, a híres város eme bűne ama rosszak közé soroltatott az istenek által, amelyek erényekké lesznek. Két hálás tanítványa tollat fog, hogy emlékéit megvédelmezze az ítélet ellen: Platón és Xenofon megírják, amit róla, tanításairól tudnak és ezzel megmentik a bölcs gondolatait az utókor számára. Ha Athéne halálra nem ítéli legerényesebb polgárát, e bölcs halhatatlanságának - nem lévén szüksége rehabilitációra - ma bizonyára nagy csorbája volna. Hírét tudnók, de eszméi nem örökítettven meg elkeseredett tanítványai által, magunknak nem volna róla ítéletünk!

Azt mondja róla Xenofon: „Általánosan el van ismervé, hogy az egész históriákban nincsen rá példa, hogy valaki nemesebben viselte volna el a halált, mint ő.” Athénben minden esztendőben megülték emlékűnnepét Thezeusz kalandjának a Minotaurusz ellen. Amíg Thezeusz e szörnyet Ariadne segítségével szerencsésen agyon nem ütötte, Athéne minden évben hét szüzet és hét ifjat tartozott neki adni. Mikor e gyászos évi adó alul a város megszabadult, ennek emlékére ünnepet rendelt, ez ünnep ideje alatt halálos ítéletet nem volt szabad végrehajtani. Ez annyi, mint harminc napi siralomház! Mikor Meletosz, egy fűzfapoéta, Szokratesz fővádlója már beadta vádját, Hermogenesz, a bölcs egyik tanítványa csodálkozott azon, hogy Szokratesz mindenről beszél, csak a peréről nem, s emlékeztette rá, hogy tán jó volna, ha védelmével foglalatoskodnék. „Nem gondolod-e, mondá neki Szokratesz, hogy gondom volt rá egész életemen át?” Ő egész életében, úgymond, jóformán egyebet se tett, mint elmélkedett

az igazságosság és igazságtalanság felett, gyakorolta az igazságot, ellenben került az igazságtalanságot s ezt tartja a legszebb készülődésnek védelmére. - De nem látod-e, felelé Hermogenész, hogy az athénebeli bírák már gyakran egy szó által megejtettek ártatlanok elítélésére és másoknak, valóban bűnösöknek fölmentésére? - De már valóban el is kezdtem, mondá erre Szokratesz, egy a bírák előtt elmondandó védelemről gondolkozni, azonban az istenség (keble szózatát nevezte ennek) ellenezte.

- Ez különös beszéd - mondá Hermogenész.

- Te csodálkozol azon - felelé Szokratesz -, ha az istenség jobbnak tartja, hogy most fejezzem be életemet? Nem tudod-e, hogy senkire nézve sem ismerném el egész a mai napig, hogy jobban és kellemesebben élt volna, mint én? Mert legjobban, azt vélem, azok élnek, akiknek legtöbb gondjuk van arra, hogy mind jobbak-jobbak legyenek és legkellemesebben azok, akik elevenen érzik, hogy jobbakká lesznek. Én életem folyamán vettem észre, hogy én illetően életben részesültem és ha másokkal találkoztam és hozzájuk mértem magam, ebbeli nézetemet megerősítve láttam. De nemcsak magam, barátaim is eképpen ítélnék rólam, nem mivel szeretnek, mert hiszen akkor azok is, akik másokat szeretnek, eképpen ítélnének eme barátaikról, hanem mivel csak velem való barátkozásuk által vélik, hogy mind jobbakká lesznek maguk is. Ha tovább élnék, ki tudja, nem kellene-e megfizetnem az öregségnek az adóját: látásom, szemem, elmém, felfogásom és emlékezetem elgyengülne és én elmaradnék azok mögött, akiknél eddig előbbre való voltam. Ha azután ennek tudatával nem bírnék, élhetnék-e akkor másképp, mint (az eddiginél) rosszabbul és kellemetlenebbül? Ha azonban ártatlan létemre meg kell halnom, akkor azokat, akik engemet igazságtalanul kivégeztetnek, mindenesetre gyalázat éri. Miképpen lenne azonban gyalázat én rám nézve, ha mások nem képesek az én dolgomban igazságosan gondolkozni és cselekedni? Nem látom-e, hogy mult időkbeli emberek, akik igazságtalanságokra vetemedtek, a maradéknál nem úgy említettnek, mint azok, akik igazságtalanságot szenvedtek; és én bizton hiszem, hogy ha most meg kell is halnom, nem fogok aképpen megítéltetni, mint azok, akik halálra ítélték, mert tudom, meg fog rólam bizonyíttatni, hogy soha senkin igazságtalanságot nem cselekedtem, senkit rosszabbá nem tettem, ellenben mindenha azon fáradtam, hogy barátaimat jobbakká tegyem.

És Xenofon ezt mondja róla: „Nekem úgy tetszik, hogy szelleme és jelleme, ahogy lefestettem, isteni félelme, mely nem engedte, hogy az istenek helyeslése nélkül bármibe kezdjen; igazságossága, melynél fogva senkinek a legkisebb dologban is nem ártott, sőt inkább mindenkinnek, aki vele barátkozott, a legnagyobb szolgálatokat tette; maga uralma, mely mellett soha a kellemetesebbet elejbe nem tette a jobbnak; éles elméje, mellyel soha a jobb és rosszabb megítélésében nem hibázott és senki más segítségére nem is szorult, de sőt a dolgok megismerésében maga magának mindig elégsége volt, és ebbeli képessége, hogy gondolatait másokkal közölje s a fogalmakat élesen meghatározza s ebben másokat is megvizsgáljon és ha tévedtek, meggyőzzön és az erénynek, a jónak és szépnek útjára térítsen: ez az ő szelleme és jelleme, úgy tetszik nekem, hogy mintaképe a legjobb és legboldogabb férfiúnak.”

Ha úgy egészen átadom magamat e sétálva, beszélgetve, adomázva, tréfálva oktató bölcs hatásának: ha élvezem, mint hinti isteni adományai aranyporát buzgó tanítványai körében, találkozó ismerősöknek, sőt nyilvános föllépésben is, úgyszólván a mindennapi élet forgalmait és alkalmosságait fölhasználva azokra, akik részt kértek kincseiből; ha nézem egyszerűségét, természetességét, hősiességét, barátságosságát, igazságszeretetét, törvénytiszteletét, salaktalan lelkében az önzetlenség tiszta szeretetét, egy szóval lényét és formáját, tartalmát és módszerét; a magunk közelmúltjának egy alakja tűnik fel szemeim előtt, egy modern magyar Szokratesz, aki jobban hasonlított az athénei peripatétikushoz, mint bárki tán azok közül, akik azóta születtek és éltek.

Sokan, akik nemcsak csodálták, hanem szerették is, azonnal ki fogják találni, hogy - Deák Ferencet értem, ezt a magyar Szokrateszt, az önzetlen hazafit, az egyéni haszon és nagyra-vágyás makulái nélkül való nagyságot, a „haza bölcsét”, mint ahogy saját kora őt elnevezte. Aki jót határtalanul tudott tenni árvákkal, igazságosabb és egyszerűbb volt, mint bárki kortársai közül, aki királyoknak és parasztnak adott tanácsot és példát, élt szerény örökéből, soha jutalmat el nem fogadott se jótettért, se tanácsért, se jó szolgálatért mást, mint amit lelki-ismerete nyújtott neki. Aki - mint Szokratesz - azt tanította, hogy az igazságos „törvényes” és aki egész életét a törvényesség bölcs szolgálatában töltötte el. Elnéző, indulgens, kegyes és engedékeny volt gyengék, botlók, bűnösök iránt is, csak a törvényességből nem engedett, pedig modern politikai ember volt, nemcsak bölcselkedő!

És a modor!... Azt mondja Xenofon Szokrateszről: „Ha valamit ki akart fejteni, akkor a leginkább elismert igazságokból indult ki, mert azt hitte, hogy ez a beszéd igazi biztossága. Nem is tudok senkit, aki úgy ki tudta volna hallgatói helyeslését nyerni, mint ő, ha szónokolt”

Ki nem emlékszik Deák Ferenc beszédeinek ugyane csodás hatásaira? Egyszerűséggel, természetességgel, világosan bocsátotta előre általános tételeit, az igazságokat, amelyeknek erején okoskodása épült. Mennyszer láttam rábólogatni, ráütni fejével, „helyes, helyes” közbekiáltással ismerni el e premisszákat az ellenzék jelesei által. S mikor ebbe belevitte őket, igazságainak helyeslését látta, akkor fordult egyet, egyet emelt a kezén s áttért a konzekvenciákra, természetes logikájával. Hogy rázta volna már ekkor sörényét az ellenzéki oroslán; de benne volt az ő igazságainak a hálójában, nem szabadulhatott! Ez az a módszer, melyet Xenofon fentebb, mint Szokrateszt megír.

De kinek nincsen eszében a szentlászlói pusztá, ahova országos emberek jártak tanácsért, ki ne hallotta volna hírét az Angol királynőbeli két szobának, ahol olimpusi szivarfüst felhői közt egyesek, családok, országok sorsa intéztetett el adomázás, komoly és tréfás eszmecsere közben? Van-e, aki hírét nem hallotta Ráth Mór régi váci-utcai könyvkereskedésének a vastuskóhoz, ahol sok időn át mindennap bizonyos órában megjelent az „öreg úr” s vevőnek, kérdezősködőnek, ismerősnek, véletlen belépőnek, mindenkinek szükség szerinti jó szóval vagy jó tanáccsal vagy útbaigazítással szolgált? Az országházi folyosó egy padján mindennap - mint ma már mondanók - „cercle” volt, hogy ez a pad bölcs és tréfás, kedves és okos, sujtó és fölemelő, rendreigazító és bátorító mondások katedrójává avattassék? És a városligeti régi „körönd” faszölléje, ki ne emlékeznék rá, aki látta benne az öreg urat árnyékos szemöldökével, széles jó arcával, domború homlokával, ülni, inteni, mosolyogni, adomázni?

Ez volt a mi peripatétikusunk, a mi Szokrateszünk, aki a februári pátens, a rákövetkező októberi diploma politikáját egy hasonlattal a ferdén begombolt kabáttal száz vezércikknél és kétannyi szónoklatnál jobban jellemezte. „Ki kell azt újra gombolni végig.” Nem lehet másképp helyesen begombolni! Olvasóim nagy része azt hiszi természetesen, hogy Szokratesz egy könyvmoly és pergamenszínű félszeg tudós volt, mert hiszen ilyen fogalmaink vannak nekünk a „filozófusok”-ról. Pedig tévedés. Ellenkezőleg, szakasztott olyan volt, mint Deák Ferenc. Most otthon, majd a városligetben (az árnyék végett épített oszlopcsarnokokban), máskor az utcán, egy darabig - nem Ráth kereskedésébe, hanem egy nyergesboltba járt, hogy tudományát gyümölcsöztesse - mások számára, azokéra, akikre hasznos volt. S nem értekezésekben fejtegette nagy eszméit; éppúgy mint Deák, sohasem írt. Beszédet mondott közszolgálatban; azontúl csak beszélgetett és adomázott s beszélgetéseiben és adomáiban fejtegette eszméit az életről és jelenségeiről és elmésségekkal utasította rendre a tévedőket.

Egyszer valaki, így beszéli Xenofon, haragos volt, amiért akinek köszönt, nem fogadta a köszönését. Szokratesz ezt mondta neki: Csak nevetséges az, hogy te, ha olyannal találkoztál volna, aki testileg hitványabb volna náladnál, nem haragudnál; de mert olyannal találkoztál, aki lelkileg silányabb, ezen bosszankodol!

Valaki panaszkodott, hogy nem jól esik neki az étel. „Akumenosz tud erre jó orvosságot, mond a bölcs. - Mit, kérdi amaz. - Hogy az ember hagyjon fel az evéssel, felelé Szokratesz; mert ha az ember fölhagy vele, mindjárt pompásabban ízlik az étel, olcsóbb is lesz és jobban is esik.”

Midőn egy valaki azon panaszkodott, hogy a hosszú út kifárasztotta, azt kérdé tőle Szokratesz, hogy vitt-e valamely tehert is az úton? Egyebet se, felelt amaz, csak a köpönyegemet. - Hát magad mentél vagy szolgád is volt veled? - Persze, hogy volt. - Hát az üresen ment vagy vitt valamit? - Az vitte a takaróimat, egyéb málháimat. - Hát azután, hogy esett neki az utazás? - Nekem bizony úgy tetszik, jobban mint nekem. - Hogy esett volna még, mit gondolsz, ha neked kellett volna a terhet vinned, melyet szolgád vitt? - Bizony rosszul, de sőt nem is bírtam volna a dolgot. - Hát illik-e, úgymond Szokratesz, egy férfiúhoz, aki gimnasztikus nevelésben részesült, fáradalmak elviselése dolgában így hátrább állani egy rabszolgánál!...

Ezeket a kis idézeteket azért vettem ki, hogy olvasóimban felserkentsem a vágyat, megismerkedni az athénei Deák Ferencsel.

-&-